

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Arhiivinduse osakond

Raido Kahm

Nõukogulik ajalookirjutus Olaf Kuuli teoste ja isikuarhiivi põhjal

Magistritöö

Juhendaja PhD Aigi Rahi-Tamm

Tartu 2014

Sisukord

Sissejuhatus	3
Eesmärk ja probleemiasetus	5
Historiograafia.....	8
Allikad	12
Olaf Kuuli isikuarhiiv	12
Olaf Kuuli lühibiograafia.....	16
Kasutatud lühendite nimekiri	17
1. Olaf Kuuli ajalookirjutus	18
1.1. Ajalookirjutus Nõukogude Eestis	18
1.2. NLKP KK Marksismi-Leninismi Instituudi filiaal EKP KK Partei Ajaloo Instituut.....	25
1.3. Olaf Kuuli teosed.....	28
1.3.1. Diplomitöö, kandidaadidissertatsioon ja doktoritöö	29
1.3.2. Monograafiad.....	33
1.3.3. Kollektiivsed tööd.....	36
1.3.4. Õppematerjalid ja brošüürid	39
2. Kommunistid ja sotsialistid Olaf Kuuli teostes.....	41
2.1. Nõukoguliku kuvandi problemaatilisus ja väljendusviisid	41
2.2. EKP ja vasakpoolsed.....	44
2.3. Kommunistide kuvandi ebakohad Kuuli nõukogulikes kirjutistes.....	49
3. Eesti Vabariik ja fašism Olaf Kuuli teostes	56
3.1. Fašism	56
3.2. Eesti Vabariik	62
3.3. Vabadussõjalased ja Konstantin Pätsi režiim.....	67
4. 1940. aasta sündmused Olaf Kuuli teostes	75
4.1. Kriitiline vaade nõukogulikule revolutsiooniteele.....	75
4.2. Valitsuse probleem	83
4.3. Valimiste probleem.....	86
Kokkuvõte.....	90
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	97
Summary	110
Lisad	113
Lisa 1. Olaf Kuuli brošüürid aastatel 1979 ja 1989.....	113

Sissejuhatus

Eelmise sajandi jooksul on ajaloo filosoofilised probleemid nihkunud ajaloo protsesside käsitlemise juurest üha enam ka ajaloolase ja tema kirjutuse olemuse mõtestamise suunas. Karl Popperi, ühe 20. sajandi tuntuima filosoofi, järgi on ajalookirjutuses oluline vaatenurga teadvustamine.¹ Teine mõjukas teadlane Hayden White on esitanud seisukoha, et ajalookirjutus on narratiiv ega saa seetõttu olla objektiivselt põhjendatud.² See seab tänapäeva ajaloolased justkui keerulisse seisusse, sest tekib probleem, kuidas hinnata ideoloogilise sunni keskkonnas kirjutatud teoseid. Eriti puudutab see näiteks Ida-Euroopat, kus umbes poole sajandi jooksul teenis ajalugu eelkõige propagandistlikke eesmärgi. Nõukogulikes tingimustes kirjutatud tööde vaatenurk ei sõltunud alati mitte uuritavast objektist, vaid poliitilistest huvidest.³ Siiski oli isegi sovetlikule ajalookirjutusele omane seotus allikate ja faktidega ning seetõttu on võimalik eristada otsesest valetamisest ja ühekülgseid tõlgendusi.⁴ Pole olemas universaalseid seaduseid ega tõdesid, mida ajaloolased saaksid avastada, kuid see ei tähenda veel, et kõik tõlgendused ja argumentatsioonid oleksid võrdsed.⁵

Käesoleva teema, milleks on Olaf Kuuli nõukoguliku ajalookäsitluse uurimine, muudab aktuaalseks asjaolu, et sovetlikule ajalookirjutusele on seni üsna vähest tähelepanu pööratud. Taasiseseisvuse perioodi peamiseks uurimisteedeks on olnud Nõukogude Liidu repressiivpoliitika ja ENSV tekke ning selle juhtimisega seonduvad probleemid. See on igati mõistetav, sest nõukogude perioodil ei räägitud nimetatud teemadel avalikult, vaid ainult kitsamas ringis.

Nõukoguliku ajalookirjutuse hindamisele tervikuna on siiski tähelepanu pööratud. Ambitsioonika plaani selle uurimiseks sõnastas ajaloolane Hain Rebas 1997. aastal, mis

¹ Karl Popper. Avatud Ühiskond ja selle vaenlased II: prohvetluse kõrgaeg: Hegel, Marx ja järellainetused. Tõlk. Triinu Pakk. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn 2011, lk. 386-391; Karl Popper. Historitsismi viletsus. Tõlk. Hillar Tali. Olion, Tallinn 2000, lk. 182.

² Eva Piirimäe. „Keeleline pööre“. Humanitaarteaduste metodoloogia: uusi väljavaateid. Toim. Marek Tamm. TLÜ Kirjastus, Tallinn 2011, lk. 46.

³ Konrad H. Jarausch ja Michael Geyer. Shattered past: reconstructing German histories. Princeton University Press, Princeton, Oxford 2003, lk. 71-72.

⁴ Märt Väljataga. „Narratiiv“. Humanitaarteaduste metodoloogia: uusi väljavaateid. Toim. Marek Tamm. TLÜ Kirjastus, Tallinn 2011, lk. 252.

⁵ Jouni-Matti Kuukkanen. The Missing Narrativist Turn in the Historiography of Science. – History and Theory Vol. 51, 2012/3, lk. 362; Märt Väljataga. Demarkatsioonijoon ajalooteaduse ja kirjanduse vahel. – Keel ja kirjandus 2013/8-9, lk. 680-681.

publitseeriti ära ajakirjas Kleio.⁶ Mahukas projektikavand sisaldas muuhulgas punkti silmapaistvate ajaloolaste bio- ja bibliograafiate väljaandmise kohta. Nende ajaloolaste hulgas oli nimetatud ka Olaf Kuulit, kes oli paigutatud kategooriasse *vahepealsed*. Rebase tollase tõlgenduse järgi jagunesid nõukogude ajaloolased võimu soosikuteks ja ohvriteks ehk kannatajateks.⁷ Kolmanda kategooria moodustasid n-ö vahepealsed, kelle hulka jaotusid veel Hans Kruus, Harri Moora, Artur Vassar ja Ea Jansen. Paraku ei ole Rebas selgitanud, millistel alustel ta neid ajaloolasi liigitas. Tema poolt esitatud tõlgendust on teatud moel edasi arendanud Meike Wulf ja Pertti Grönholm 2011. aastal ilmunud artiklis, mis toetus suures osas intervjuudele peamiselt eesti ja vene ajaloolaste, sotsiaalteadlaste ja kirjanikega. Selles kirjutises uuritakse Nõukogude Eesti ajaloolasi põlvkondade lõikes ja tuuakse välja strateegiad, mida nad kasutasid, et kohaneda nõukogude võimuga.⁸ Üks osa ajaloolastest pöördus varasema perioodi uurimise poole, et vältida poliitilisi teemasid. Teised kasutasid retoorilisi võtteid ja ironiat, et diskreetsel viisil muuta küsitavaks dogmaatilisi seisukohti. Samas oli ka neid, kes Grönholmi ja Wulfi tõlgenduse järgi olid oportunistid ja üritasid karjääri teha seeläbi, et astusid parteisse ja lõid kontakte kõrgetel positsioonidel olevate isikutega. Parteisse astumist kui märki kollaboratsioonist ja kaasajooksmisest on samuti toonitanud ajaloolane Enn Tarvel, kes parteisse ei kuulunud.⁹

Olaf Kuuli oli üks neist, kes astus parteisse ja ei tegeleud varasema ajaloo uurimisega, vaid vägagi poliitiliste teemadega, mis puudutasid Eesti Vabariigi viimast aastakümnet ja kommunistlikku parteid. Seega oli ta üks nendest ajaloolastest, kes kirjutas teemadel, mis olid enim mõjutatud tollastest ideoloogilistest ettekirjutustest ja seisukohtadest. Samas on ta aktiivse uurijana paistnud silma ka taasiseseisvunud Eestis. Tema uuemaid töid on teised eesti ajaloolased kiitnud kui neutraalseid ja faktirikkaid teoseid.¹⁰ Selliselt on ta töötanud ja kirjutanud erinevates oludes, mis tekitab küsimuse, kuidas Kuuli uuemad kaasaegsed tööd suhestuvad tema varasemate nõukogulike kirjutistega? Kas on võimalik, et nõukogude

⁶ Hain Rebas. Mõtteid Eesti NSV ajalookirjutuse uurimisest. – Kleio, Ajaloo ajakiri 1997/1(19), lk. 42-44.

⁷ Soosikud: Gustav Naan, Viktor Maamägi, Raimo Pullat, Paul Vihalemm, Juhan Kahk ja Karl Siilivask. Kannatanud: Sulev Vahtre, Helmut Piirimäe ja Tiit Rosenberg. Rebas. Mõtteid Eesti NSV ajalookirjutuse uurimisest, lk. 43.

⁸ Pertti Grönholm ja Meike Wulf. „Generating Meaning Across Generations: The Role of Historians in the Codification of History in Soviet and Post-Soviet Estonia“. Memory and pluralism in the Baltic States. Toim. Eva-Clarita Pettai. Routledge, London, New York 2011, lk. 76-87.

⁹ Enn Tarvel. „Eesti lähiajaloo periodiseerimisest“. Ajaloolise töö otsinguil: 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme“ materjalid. Toim. Enn Tarvel. Umara Kirjastus, Tallinn 1999, lk. 113.

¹⁰ ERA.5065.1.101, l. 1-15.

perioodil *punaseks usuõpetuseks* kutsutud parteiajalugu sai kirjutada faktirikkalt või on see tendents ilmunud Kuuli töödese alles pärast taasiseseisvumist?

Tõuke Kuuli kui Nõukogude Eesti ajaloolase kirjutatu uurimisele andis asjaolu, et 2012. aasta lõpus anti Riigiarhiivile üle tema isiklik arhiiv, mis uurijatele avanes 2013. aasta novembris. Selles on materjale, mis pakuvad võimaluse analüüsida Kuuli ajalookirjutust ja uurimistööd erinevatel perioodidel. Aktuaalsust lisavad teemale veel diskussioonid, mis puudutavad Eesti Vabariigi 1930. aastaid. Seda näitlikustavad Jaak Valge historiograafilised artiklid, milles ta on välja toonud ka Kuuli seisukohti seoses vabadussõjalaste liikumise ja Eesti Vabariigi hävinguga.¹¹ Valge ei ole piirdunud Kuuli tänapäevaste uurimustega, vaid on samuti analüüsinud tema nõukogulikes teostes esinevaid seisukohti. Seega väärivad Kuuli teised Eesti ajaloo sõlmküsimusi puudutavad nõukogulikud seisukohad ja argumendid samuti uurimist.

Eesmärk ja probleemiasetus

Magistritöö eesmärgiks on uurida Kuuli nõukogulikkude ajalookäsitlust, mis seab uurimisobjektideks tema tööd, mille alusel ta kaitses teaduslikku kraadi, monograafiad, kollektiivsed uurimused, brošüürid, artiklid ja õppematerjalid. Samuti olen analüüsi objektiks võtnud Kuuli isikuarhiivis olevad teosed ja kirjutised, mida ei ole avaldatud ja mis ei ole seega laiemal avalikkuseni jõudnud. Nende seas on nii käsikirjalisi märkmeid kui ka konkreetseid teemasid puudutavaid uurimusi. Kuigi tegu on ühe konkreetse ajaloolase teoste ja käsikirjade uurimisega, on Kuuli kui isiku analüüs tööst välja jäetud. Seda paljuski lähtudes asjaolust, et enamuse nõukogude perioodi kultuuriuurijaid on seisukohal, et tollastel inimestel arenes välja kakskeelsus ja –meelsus,¹² millest üks oli mõeldud avalikkusele näitamiseks ja teist kasutati isiklikus elus. Seega on ühe isiku analüüs ja tõlgendamine nõukogude kontekstis täis mitmeid vastuolusid. Samuti eeldaks see eripalgelisemate allikate kasutamist. Selliselt on

¹¹ Jaak Valge. Eesti vabadussõjalased ja Saksa natsionaalsotsialistid: ideoloogia, poliitiline taktika ja kontaktid. – Tuna 2009/3, lk. 50-62; Jaak Valge. Eesti vasakharitlased üle läve: nähtus, uurimisseis, küsimused. – Tuna 2013/1, lk. 55-69.

¹² Aili Aarelaid. Ikka kultuurile mõeldes. Virgela, Tallinn 1998, lk. 106; Aili Aarelaid. Topeltnõuetlemise kujunemine kahel esimesel nõukogulikul aastakümnel. – Akadeemia 2000/4, lk. 755-759; Aleksei Yurchak. Everything was forever, until it was no more: the last Soviet generation. Princeton University Press, Oxford, Princeton 2006, lk. 17.

piiratud Kuuli kui ajaloolase ja eelkõige tema teoste uurimisega. Seda lähenemisviisi toetab ka Kuuli isikuarhiiv, milles valdav osa säilikutest on seotud tema ajaloolaste töödega.

Kuuli uuemates uurimustes ja käsikirjades esineb löike, milles ta on märkinud, et tema nõukogulikud uurimused olid olulisel määral mõjutatud ajastu ideoloogilistest nõuetest.¹³ Seega on ta justkui enesekriitiliselt hinnanud oma varasemat tööd. Hain Rebase kategooriates samuti *vahepealsete* hulka kuulunud Ea Jansen oli aga arvamusel, et tollal kirjutanud ajaloolased ei peaks ise hakkama oma patte kahetsema.¹⁴ *Patusteks* võib nõukogude perioodil tegutsenud ajaloolasi pidada siis, kui arvestada asjaoluga, et ajaloolase ameti puhul on üldlevinult esile tõstetud ausust ja asjaolu, et ajaloolane ei tohiks olla kohtunik ega propagandist.¹⁵ Selle all peetakse silmas, et ajaloolane peaks esitama alternatiivseid vaateid oma uurimisobjektile ja kasutama ära kogu teavet, mis tema valduses on. Samuti ei tohiks ajaloolane väita, et tema tõlgendus on ainuõige, mis viitab tõe monopoliseerimisele ja propagandistlikule käsitlusviisile. Nõukogude perioodil tegutsenud ajaloolaste hindamise puhul on aga selliste printsiipide rakendamine küsitav. Tõlgendused, eriti need, mis puudutasid partei- või lähiajalugu, olenesid pigem võimuladviku tahtest kui ajaloolaste endi tõekspidamistest.¹⁶ Niisiis on produktiivsem uurida tollaste ajaloolaste töid, pidades silmas ajastu olusid ja võimalusi, mitte anda aga neile hinnangut ainult eelnevalt sõnastatud põhimõtetest lähtuvalt.

Sellest tulenevalt on töö esimeses peatükis selgitatud nõukoguliku ajalooteaduse olemust, peamisi uurimisvaldkondi ja ideoloogilisi suundumusi. Samuti on tutvustatud Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee Partei Ajaloo Instituuti (EKP KK PAI) ehk asutust, millega Kuuli ajaloolane tegevus kõige enam seotud oli. Peatükis analüüsitakse veel, mida on Kuuli nõukogulikest töödest arvanud kaasaegsed ja hilisemad uurijad. Enne tema teoste uurimist on vajalik teada, milliseid tunnuseid on Kuuli kaasaegsed tema töödes esile tõstnud. Kas antud töö uurimisobjektideks on tööd, mis olid oma ajastu kontekstis hinnatud või mitte? Lisaks on kirjeldatud tema uuemaid uurimusi, et anda terviklikumat pilti Kuulist kui ajaloolasest.

¹³ Olaf Kuuli. *Sotsialistid ja Kommunistid Eestis 1917-1991*. Tallinn 1999, lk. 6; ERA.5065.1.77, l. 4; ERA.5065.1.41, l. 4.

¹⁴ Ea Jansen. *Hajamõtteid Eesti ajaloo uurimisest*. Kleio, Ajaloo ajakiri 1997/1(19), lk. 36.

¹⁵ *How Historians Work*. Toim. Judith Lee Hallock. State Hous Press, Buffalo Gap, Texas 2010, lk. 175, 187; Allan Megill. *Historical Knowledge, Historical Error*. The University of Chicago Press, Chicago, London 2007, lk. 4.

¹⁶ Jaan Laas. *Teadus diktatuuri kütkeis: Eesti teadusest ja kõrgharidusesest natsionaalsotsialistliku ja sovetliku teaduspoliitika raames: Epikriis*. Argo, Tallinn 2010, lk. 379-385.

Töö teises ja kolmandas peatükis uuritakse, millist kuvandit üritas Kuuli luua kommunistidest ja parempoolsetest poliitilistest jõududest oma nõukogulikes töödes. Lähenemist Kuuli töödele kui kuvandilugudele põhjendab asjaolu, et tollaseid üldkäsitlusi ja lühikursuseid on nõukoguliku ajalookirjutuse tõlgendamise tegelelud Jaan Undusk võrrelnud breivaaridega, mis olid katoliku vaimuliku käsiraamatud.¹⁷ Need pidid näitama, kuidas ajalugu kirjutada tuleb. Seega analüüsitaksegi, kuidas Kuuli teostes riiklikust ideoloogiast kantud üldkontseptsioonid ja seisukohad seostusid tema konkreetsete uurimisobjektidega. Arvestada tuleb asjaoluga, et Kuuli sovetlikes töödes ei kajastu mitte isiklikud tõekspidamised, vaid ennekõike nõukogulik kontseptsioon. Juhul kui Kuuli teostes olevad põhimõttelised seisukohad oleksid tollastest ametlikest arusaamadest erinenud, ei oleks tal võimalik olnud oma töid avaldada.¹⁸ Töös küsitakse, kas Kuuli kirjutistes esitatud faktid toetasid nõukogulikke tõlgendusi või olid nendega vastuolus? Milliseid argumente Kuuli kasutas, et tõlgendusi põhjendada? Uuritakse, millised mõisted ja retoorilised võtted Kuuli teostes esinevad ja kas ta üritas kasutatud mõistete sisu ka selgitada? Samuti uuritakse, kas Kuuli käsitlused aja jooksul muutusid ja kuidas tema nõukogulikes uurimustes esitatud tõlgendused suhestuvad tänapäevaste uurimustega vastavatel teemadel.

Kuvandi all on töös mõeldud üldist ettekujutust, mis tekib inimese meeles, kui kogu informatsioon, mille ta on saanud teatud objektist, kujuneb tema maailmavaate osaks. Kuvandid on ulatuslikumad ja püsivamad kui arvamused ja need lihtsustavad peegeldatud reaalsust.¹⁹ Sotsiaalteadlane Kenneth Ewart Boulding on tähelepanu suunanud asjaolule, et iga isiku kuvandit millegi suhtes mõjutavad tema enda väärtushinnangud.²⁰

Töö neljas peatükk analüüsib Kuuli nõukogulikku käsitlust 1940. aasta sündmustest, kus on esitatud samu küsimusi, mis eelnevateski peatükkides. 1940. aasta suve sündmusi puudutav nõukogulik käsitlus väärrib eraldi peatükki, sest Eesti ajaloo seisukohast on problemaatiline tollaste sündmuste nimetamine *revolutsiooniks*. Nõukoguliku käsitluse järgi *revolutsiooniliste* sündmuste tõlgenduste uurimiseks on just Kuuli kirjutised heaks allikaks, sest tema on

¹⁷ Jaan Undusk. „Retooriline sund eesti nõukogude ajalookirjutuses“. Võim ja kultuur. Koost. Arvo Krikmann ja Sirje Olesk. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu 2003, lk. 47; Helen Lausma-Saar. Ajalooteadus Nõukogude Eestis 1944-1952. Magistritöö. Tallinna Ülikool. Ajaloo Instituut, Tallinn 2012, lk. 10.

¹⁸ Kaljo-Olev Veskimägi. Nõukogude unelaadne elu: tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. K.-O. Veskimägi, Tallinn 1996, lk. 39, 55, 65, 208.

¹⁹ Kari Alenius. Ahkeruus, edistys, ylimielisyys: Virolaisten Suomi-kuva kansallisen heräämisen ajasta tsaarinvallan päättymiseen (n. 1850-1917). Pohjoinen, Jyväskylä 1996, lk. 11-12.

²⁰ Kenneth E. Boulding. The Image: Knowledge in Life and Society. The University of Michigan Press, United States of America 1961, lk. 12.

konkreetselt sellele teemale pühendanud mitmeid uurimusi ja artikleid nii enne kui ka pärast taasiseseisvumist.

Historiograafia

Käesolevas sissejuhatuse osas on välja toodud mitmeid autoreid ja nende artikleid, et näidata, milliseid konkreetsemaid teemasid on eesti nõukoguliku ajalookirjutuse juures uuritud. Lähemalt on tutvustatud taasiseseisvuse perioodil kirjutatud artikleid, kuigi ülevaateid sovetliku teaduse ja ajalookirjutuse kujunemisest Nõukogude Eestis hakati koostama juba 1940. aastate lõpus.²¹ Esile tuleks tõsta 1970. aastal Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi (TA AI) väljaandena ilmunud kogumikku *Leninlik etapp Eesti ajalooteaduses. Historiograafilisi artikleid*.²² Selles teoses on antud ülevaade peamistest uurimissuundadest ja tähtsamatest ajaloolastest tööd Nõukogude Eestis. Oluliseks tähtsuseks on nõukoguliku ajalookirjutuse jaoks olnud ka perestroika periood, mil ajakirjanduses oli mitmete ajalookäsitlust puudutavate probleemide ümbermõtestamine pidevalt päevakorras.²³

Kuigi erilise innukusega ajaloolased Hain Rebase väljapakutud projekti täitma ei hakanud, on siiski nõukoguliku ajalooteaduse kohta nii mõnedki autorid, ka Rebas ise, uurimusi ja artikleid avaldanud enne ja pärast 1997. aastat.²⁴ Esimese pikema käsitluse autorina märgiks ära Andres Adamsoni, kes kaitses 1994. aastal magistriskraadi tööga, mis rääkis 1940. aasta sündmuste seletuste arengust ajavahemikus 1940-1989. Uurimuse sisustki on näha, et see on valminud vaid mõned aastad pärast taasiseseisvumist, sest selles esineb otseseid eetilise kallakuga etteheiteid tollastele ajaloolastele, teiste seas ka Kuulile.²⁵ Hiljem pöördusid Adamsoni uurimissuunad kesk- ja varase uusaja poole ning nõukogulikust ajalookäsitlusest ta enam ei kirjutanud.

²¹ Viktor Maamägi ja Artur Vassar. „Kümme aastat ajalooteadust Nõukogude Eestis“. Nõukogude Teaduse Arengust Eesti NSV-s 1940-1950. Vastutav toim. Jüri Nuut. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1950, lk. 11-51; Viktor Maamägi, Harri Moora ja Artur Vassar. „Ajalooteadused“. Kümme aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat (1946-1956). Toim. Johan Eichfeld, Gustav Naan, Arnold Humal, Johannes Heil, Richard Mahl ja Ülo Kurvits. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1956, lk. 142-159.

²² Leninlik etapp eesti ajalooteaduses. Toim. Endel Laul. Eesti Raamat, Tallinn 1970.

²³ Näiteks: Olaf Kuuli. 1940. aasta ja selle eellood Eestis. – Rahva Hää! 21-23.06.1988; Toomas Karjahärm. Mõnest Eesti Vabariigi tekkimise küsimusest. – Aja Pulss 1988/4, lk. 3-4.

²⁴ Hain Rebas. Dependence and Opposition. Problems in Soviet Estonian Historiography in the late 1940s and early 1950s. – Journal of Baltic Studies Vol. 36, 2005/ 4, lk. 423-448.

²⁵ Andres Adamson. 1940. aasta juunisündmuste ajaloolisest seletusest Eestis aastail 1940-1989. Magistritöö. Tartu Ülikool. Filosoofiateaduskond, Tartu 1994, lk. 35, 98, 108-109.

1990. aastatel ilmunud kirjutistest võib esile tuua Teet Veispaki ajakirjas Looming ilmunud artiklit, kus ta vaatab ajalooteadust Jossif Stalini perioodil. Sarnaselt hilisematele artiklitele, mis vastava perioodi kultuurielu ja ajalooteadust käsitlevad, on selleski kasutatud üsna tugevaid kritiseerivaid sõnu nimetatud perioodi kohta.²⁶ Veispak on väitnud, et nõukoguliku ajalookirjutuse juurutamine läks küllaltki edukalt ja selle üheks tagajärjeks oli eesti rahva ilma jätmise tõelisest minevikust. Ants Viires on esile tõstnud, et tollal tekkinud kaksikmoraali tulemuseks oli valetamine ja lõmitamine võimu ees. Ajalookirjutust ahistas etteantud teooria, mis polnud tihti peale tegelikult seotud uurimisobjektiga.²⁷

Võimaliku alternatiivse vaatenurga on avanud Anti Selart artiklis *Kuidas Vassar eestlased ja venelased sõbraks kirjutas*. Nimelt on seal esitatud hüpotees, et artikli pealkirjas nimetatud ajaloolane võis meelega liialdada oma nõukogulikes kontseptsioonides, et lugejatele näidata oma argumentide nõrkust.²⁸ Positiivsemas võtmes on tollastest ajaloolastest kirjutatud ka Tiit Rosenberg, kuid tema vastavad artiklid *Juhan Kahk agraarajaloolasena* ja *Ajaloolane ja aeg: Sulev Vahtre 75* ei ole otseselt seotud Stalini või mõne muu perioodi, vaid pigem konkreetsete uurijate iseloomustamisega.²⁹ Näiteks Juhan Kahki ei ole Rosenberg kirjeldanud kui süsteemi soosikut, vaid kui tõsist teadlast, kes näiteks Eesti Vabariigi perioodil tegeles aktiivselt tööjalule seadmisega.

Oluliseks tähtsaks nõukoguliku ajalookirjutuse uurimisel võib pidada 1999. ja 2000. aastal ilmunud artiklikogumikke *Ajaloolise töö otsinguil*. Peamiselt on neis küll artiklid, mis käsitlevad Eesti lähiajaloo allikaid ja uurimisprobleeme, kuid on ka nõukogulikule ajalookirjutusele pühendatud kirjutisi. Näiteks David Vseviov üritas välja selgitada töö osakaalu Nõukogude Eesti ajalookirjutuses. Küsimus on tõepoolest oluline, sest nagu Vseviov on märkinud, ei ole mõistlik nõukogulikule kombel eitada varem kirjutatud käsitlusi vaid

²⁶ Teet Veispak. Ajalooteadusest kui venestuse ideoloogia kandjast (1944-1952). – Looming 1990/9, lk. 1260-1268; Ants Viires. Eesti ajalugu stalinistlikus haardes. – Tuna 2003/1, lk. 32-47; Tiiu Kreegipuu. „Eesti kultuurielu sovetiseerimine: nõukogude kultuuripoliitika eesmärgid ja institutsionaalne raamistik aastatel 1944-1954“. Eesti NSV aastatel 1940-1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Toim. Mart Orav. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22), Tartu 2007, lk. 352-388; Ea Jansen. „Humanitaaruuringutest Eesti Teaduste Akadeemias nõukogude ajal“. Eesti Teaduste Akadeemia, 1938-1998: ülevaateid ja meenutusi. Peatoim. Jüri Engelbrecht. Tallinn 1998, lk. 110-118; Rein Ruutsoo. „Ühiskonnateadustest Nõukogude Eestis“. Eesti Teaduste Akadeemia, 1938-1998: ülevaateid ja meenutusi. Peatoim. Jüri Engelbrecht. Tallinn 1998, lk. 119-124.

²⁷ Viires. Eesti ajalugu stalinistlikus haardes, lk. 37-39.

²⁸ Anti Selart. Kuidas Vassar eestlased ja venelased sõbraks kirjutas. – Kleio, Ajaloo ajakiri 1997/4, lk. 33.

²⁹ Tiit Rosenberg. Juhan Kahk agraarajaloolasena. – Ajalooline Ajakiri 1998/4(103), lk. 51-64; Tiit Rosenberg. „Ajaloolane ja aeg: Sulev Vahtre 75“. Muinasaja loojangust omariikluse läveni: pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Koost. Andres Andresen. Ajalookirjutanduse sihtasutus „Kleio“, Tartu 2001, lk. 13-30.

seetõttu, et need olid kirjutatud erinevas ideoloogilises keskkonnas. Samuti peab endiselt paika tema väide, et Eestis ei ole võimalik piisaval hulgal ajaloolasi suunata teemade juurde, mida nõukogude perioodil institutsionaalsel tasemel uuriti. Vseviiov leidis, et peamiselt on tõe osakaal suurem nendes teostes, mis puudutavad konkreetsemaid küsimusi ja et kitsamaid järeldusi ning faktoloogilist materjali võib kohati usaldada. Probleemiks aga on, et faktid olid enamasti esitatud valikuliselt ja seega üldisemate tõlgenduste väärtus on väike.³⁰ Tema artiklist võib siiski järeldada, et otseselt on tõe osakaalu või olemasolu küllaltki keeruline kindlaks teha. Ajalooline tõde on oma olemuselt suhteliselt defineerimatu mõiste.³¹ Selleks, et mitte langeda ajaloo filosoofilistesse vaidlustesse tuleb eristada üleüldist tõe tõeest, millest räägitakse nõukoguliku ajalookirjutuse puhul. Viimase all mõeldakse pigem seda, kas teoses esineb otseseid võltsinguid või kas esitatud faktid suudavad mingil määral anda objektiivset pilti toimunud sündmustest.

Märkimist väärib kindlasti veel soome ajaloolase Pertti Grönholmi artikkel, milles ta selgitab meetodit, millega ta on oma doktoritöös lähenenud nõukogulikule ajalookirjutusele ning milleks on olnud diskursuse analüüs.³² Üldistades oli tema töö tulemuseks, et nõukogulik ajalookirjutus pidi näitama Eesti Vabariiki negatiivses valguses, et selgitada Eesti kuulumist Nõukogude Liitu. Selleks loodi katastroofiline lugu Eesti Vabariigist, milles tagurlikud jõud rõhused tööliklassi ja kommuniste.³³

Narratiivseid võtteid sovetlikus ajalookirjutuses on tõlgendanud kirjandusteadlane Jaan Undusk. Näiteks on ta tabavalt öelnud, et uurimisobjekti kirjeldati küll minevikus, kuid tähendus anti talle olevikus.³⁴ Põhimõtteliselt on see prantsuse filosoofi ja sotsioloogi Maurice Halbwachsi idee, et grupp annab isikule vahendid mälestuste rekonstrueerimiseks,

³⁰ David Vseviiov. „Tõe osakaal Eesti NSV ajalookirjutuses“. Ajaloolise tõe otsinguil: 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme“ materjalid. Toim. Enn Tarvel. Umara Kirjastus, Tallinn 1999, lk. 117, 119-121.

³¹ Toomas Karjahärm. Oleviku Minevikud: Ajaloolase käsiraamat. Argo, Tallinn 2010, lk. 190-193; Jaan Undusk. Ajalootõde ja metahistorilised žestid: Eesti ajaloo mitmest moraalist. – Tuna 2000/2, lk. 125.

³² Pertti Grönholm. „Jutustus ja argumentatsioon: diskursianalüüs nõukogude ajalookirjutuse kriitilises lähivaates“. Tõlk. Enn Tarvel. Ajaloolise tõe otsinguil II, Suur kunst ja metodoloogia: 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo metodoloogilisi probleeme“ materjalid. Toim. Enn Tarvel. Umara Kirjastus, Tallinn 2000, lk. 7-39.

³³ Pertti Grönholm. Rahvusliku ebaõnnestumise ajalugu – Eesti Vabariigi aeg Eesti NSV üldkäsitlustes. Tõlk. Helena Sepp. – Ajalooline Ajakiri 1999/1(104), lk. 43-55.

³⁴ Undusk. Retooriline sund eesti nõukogude ajalookirjutuses, lk. 42.

arendusega.³⁵ Nõukogulikus kontekstis tähendas see, et kõike hinnati sõltuvalt leninlikust ideoloogiast.

Nõukoguliku ajalookirjutuse probleeme on põhjalikult käsitletud Ajaloolise Ajakirja 2009. aasta esimeses koondnumbris. Ivo Juurvee on oma artiklis analüüsinud Nõukogude Eesti ajaloolase Andrus Roolahe ja Saksa Demokraatliku Vabariigi ehk Ida-Saksamaa ajaloolase Julius Maderi teoseid. Juurvee käsitluse järgi on mõlema autori teostes faktiline materjal põimunud väljamõeldistega, mistõttu tuleb nende kasutamisel olla ettevaatlik.³⁶ Kunstiajaloolase Voldemar Vaga uurimusi analüüsinud Mari Nõmmela on aga leidnud, et kuigi tema teostes esineb viiteid marksismi-leninismi klassikutele, ei ole need sisult marksistlikud käsitlused. Nõukogulikust ajalookirjutusest võttis Vaga seega üle retoorika, kuid marksistliku metoodika seisukohast olid tema uurimused puudulikud.³⁷

Oluliste nõukoguliku ajalookirjutusega seonduvate probleemide uurijatena tootsin välja veel Tiiu Kreegipuu, Tõnu Tannbergi, Helen Lausma-Saare ja ka Olaf Kuuli enda. Esimene neist on peamiselt keskendunud küll nõukogude perioodi ajakirjandusele, kuid on sellega seoses uurinud ka ajalookirjutuse propagandistlikku rolli tollases ühiskonnas.³⁸ Kuuli on avaldanud lühikese monograafia, milles ta on andnud ülevaate ajaloo kirjutamisest ajavahemikus 1944-1964.³⁹ Selles on ta kirjeldanud nii institutsioone kui ka isikuid ja vaidlusi, mis tollal ajaloo kirjutamisele mõju avaldasid. Lausma-Saarel valmis 2012. aastal magistritöö *Ajalooteadus Nõukogude Eestis 1944-1952*.⁴⁰ Ta jätkab teemaga ja on doktoritöö jaoks juurde võtnud poststalinistliku perioodi uurimise. Tõnu Tannbergi 2013. aasta 19. septembril peetud inauguratsiooniloeng teemal *Kuidas Eesti ajaloost sai Eesti NSV ajalugu* lubab samuti loota, et teaduslikke kirjutisi sel teemal on lähiajal veelgi juurde oodata.

³⁵ Ene Kõresaar. Elu ideoloogiad: kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes. Eesti Rahva Muuseum, Tartu 2005, lk. 15.

³⁶ Ivo Juurvee. Idabloki eriteenistuste võitlusest Külma sõja ajaloorindel Andrus Roolahe ja Julius Maderi näitel. – Ajalooline Ajakiri 2009/1/2(127/128), lk. 75.

³⁷ Mari Nõmmela. Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Eesti kunstiajaloo Voldemar Vaga näitel. – Ajalooline Ajakiri 2009/1/2(127/128), lk. 198, 209.

³⁸ Tiiu Kreegipuu. The ambivalent role of Estonian press in implementation of the Soviet totalitarian project. Doktoritöö. Tartu Ülikool. Sotsiaal- ja haridusteaduskond, Tartu 2011; Tiiu Kreegipuu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana ehk kuidas kujundati ajalookäsitlus Nõukogude võimu kehtestamisest 21. juunil 1940 Nõukogude Eesti ajakirjanduses aastatel 1945-1960. – Tuna 2007/3, lk. 46-69.

³⁹ Olaf Kuuli. Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal. Tallinn 2008.

⁴⁰ Lausma-Saar. Ajalooteadus Nõukogude Eestis, lk. 8.

Kokkuvõtlikult võib öelda, et suur osa nimetatud kirjutistest keskendub eelkõige Stalini perioodile. Seega räägivad nad ajast, mil Kuuli aktiivselt ajaloo kirjutamisest veel osa ei võtnud. Sellegipoolest esineb neis viiteid ja arvamusi ka selle kohta, millised olud ümbritsesid ajaloolasi hiljem. Kirjutatud on artikleid, mis käsitlevad konkreetse ajaloolase tegevust ja uurimusi, kuid pikemad käsitlused näiteks kommunistliku partei ajalugu kirjutanud eesti autorite tööde kohta puuduvad.

Allikad

Töö oluliseimateks allikateks on Kuuli teosed ja tema Riigiarhiivis asuv isikuarhiiv. Kuuli arhiivi olen lähemalt kirjeldanud sissejuhatuse järgnevas alaosas ja teoseid esimese peatüki teises pooles. Samuti olen kasutanud nõukogude perioodi teadusasutuste ja Eduard Vilde nimelise Tallinna Pedagoogilise Instituudi (TPI) arhiive. Peamiselt olen ma neist otsinud materjali Kuuli ajaloolase tegevuse kohta. Selleks uurisin koosolekute protokolle ja tööplaane. Tähtsaks allikaks on ka intervjuud, mille pidasin Kuuli kaasaegsete professor Jüri Andi ja ajaloodoktor Heino Arumäega. Samuti aitas töö valmimisele kaasa vestlus professor Aadu Mustaga. Kuuli ja nõukoguliku ajalookirjutuse kohta üldisemalt lootsin teavet ja hinnanguid saada ka professor Enn Tarvelit, kes keeldus põhjendusel, et *Kuuli ei anna uurimisobjekti välja*. Vajalikku konteksti aitasid luua mitmed taasiseseisvuse perioodil kirjutatud uurimused ja artiklid, mille tulemusi on kõrvutatud Kuuli nõukogulike järeldustega.⁴¹

Olaf Kuuli isikuarhiiv

Olaf Kuuli isikuarhiiv on oluliseks allikaks tööle ja seetõttu on seda siin lähemalt tutvustatud. See ei tähenda, et antud sissejuhatuse osas oleks eraldi kirjeldatud kõiki Kuuli arhiivi säilikuid, mida järgnevates peatükkides on kasutatud, sest see tekitaks liigselt kordusi. Töö vastavates kohtades on neid vajaduse korral lühidalt iseloomustatud, et selgitada allika olemust. Alljärgnevalt tutvustatakse Kuuli arhiivi struktuuri ja olulisemaid arhivaale.

⁴¹ Näiteks: Andres Kasekamp. *The radical right in interwar Estonia*. Macmillan Press, Basingstoke, London 2000; Heino Arumäe. „1934. aasta 12. märtsi kaasaegsete hinnanguis“. *Alasi ja haamri vahel*: artikleid ja mälestusi Konstantin Pätsist. Toim. Anne Velliste. Konstantin Pätsi Muuseum, Tallinn 2007.

Kuuli arhiivi 117 säilikut on jaotatud kolme sarja – biograafilised ja ametialased ning eraldi ühiskondliku ja teadusalase tegevusega seotud dokumendid. Tegemist on tavapärase temaatilise jaotusega, mida isikuarhiivide puhul kasutatakse.⁴² Kõige mahukama sarja moodustavad teadusalase tegevusega seotud dokumendid, mida on kokku 93 säilitusühikut. Isikliku ja ametialaste säilikute hulk on 20. Kuuli ühiskondliku tegevuse kohta on kõigest neli arhivaali, mis on seotud tema tegevusega Gustav Adolphi gümnaasiumi vilistlasena ja Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööpartei liikmena.⁴³

Esimeses sarjas on kõikvõimalikke isiklike dokumente, mille hulgas on diplomeid, erinevate organisatsioonide liikmepileteid, isikut tõendavaid dokumente, lähetuskiri, fotosid ja märkmikke.⁴⁴ Nende abil on võimalik saada mitmekülgset informatsiooni Kuuli elukäigu kohta, kuid suure tõenäosusega jääb nendest väheks, et sügavamalt analüüsida Kuulit kui isikut. Rohkem kui pooled selle sarja säilikutest moodustuvad ametlikud dokumendid. Siit ei leia aga näiteks argielu puudutavat kirjavahetust. Olemas on aga treeningpäevik ja sünnipäeva- ning uusaasta õnnitlused.⁴⁵ Arvestades isikuarhiivi eaga, oleks isiklikumat laadi materjalid tõenäoliselt isegi nende olemasolu korral piiratud ligipääsuga. Seda võib järeldada asjaolust, et praegugi on juurdepääs mitmetele Kuuli isikuarhiivi arhivaalidele piiratud.

Kuuli isikuarhiivi mahukaima sarja *Teadusalase tegevusega seotud dokumendid* materjalid on küllaltki eripalgelised nii vormilises kui ka sisulises mõttes. Esineb käsikirjalisi kirjutisi ja märkmeid, köidetud uurimusi ja kogutud materjale ning kirjavahetust teiste uurijatega. Näiteks väärrib esiltõstmist käsikirjalises vormis raamat, mille kirjutamisega Kuuli paraku lõpuni ei jõudnud. See pidi kandma pealkirja *Jaan Anveldist Vaino Väljaseni. Eesti kommunistide liidrite kirjutisi, esinemisi, dokumente aastatel 1917-1992*.⁴⁶ Teise väljapaistvama uurimusena tooksin esile 1991. aastast pärineva *Kommunistide ja sotsialistide osa 1940. aasta sündmustes Eestis* käsikirja.⁴⁷ Selle teose muudab intrigeerivaks asjaolu, et umbes poole sellest moodustavad nimekirjad, milles on isikute nimed ja lühike selgitus nende tegevuse kohta 1940. aasta suvel. Kokku on nimekirjades ära toodud üle 200 isiku, kellel Kuuli tõlgenduse järgi oli oluline osa tollastes arengutes.⁴⁸ Ajastu näitena võib Kuuli arhiivist

⁴² Hanna Kaal, Ave Märjama ja Ülle Narits. Isikuarhiivide korrastamine. Rahvusarhiiv, Tartu 2007, lk. 10-15.

⁴³ ERA.5065.1. säilikud 21-24.

⁴⁴ ERA.5065.1. säilikud 1-20.

⁴⁵ ERA.5065.1. säilikud 11-12.

⁴⁶ ERA.5065.1. säilikud 77-79.

⁴⁷ ERA.5065.1.41.

⁴⁸ ERA.5065.1.41, l. 41, 48-76.

leida käsikirja *EKP agrarpoliitika ja Viru kolhoosi areng aastatel 1976-1980*.⁴⁹ On võimalik, et Kuuli kirjutas selle innustatuna Hans Kruusi ideest luua igale asutusele oma ajalugu. Juhan Kahki sõnul see laiemat kandepinda ühiskonnas ei leidnud ja kirjutati vaid mõned üksikud teosed.⁵⁰ Aadu Musta väitel valmisid asutuste ajalood veel seetõttu, et nende kirjutamine pakkus ajaloolastele lisateenistust.⁵¹ Iseäralikuks muudab uurimuse tänapäevase lugeja jaoks tollane paatoslik stiil tublidest lüpsjatest ja traktoristidest rääkides.⁵²

Kõige väärtuslikumaks materjaliks Kuuli arhiivis võib pidada ülestäheldatud vestlusi mitmete ühiskonnategelaste ja kommunistidega ning kogutud mälestusi. Teiste seas on olemas Kuuli intervjuud Nigol Andreseni, Johannes Käbini ja Vaino Väljasega.⁵³ Vestluste märkmed moodustavad kaheksa arhivaali ja pärinevad ajavahemikust 1979-2006.⁵⁴ Niisiis kõige varasemaid intervjuusid Kuuli isikuarhiivis ei ole. Seda võib järeldada asjaolust, et Kuuli kasutas isiklikult kogutud mälestusi oma töödes juba enne 1979. aastat.⁵⁵ Märkmete seas on üldiselt olemas ka täpsed küsimused ja teemad, millest Kuuli soovis vastava isikuga vestelda.⁵⁶ Teemadering varieerus sõltuvalt ajastust, isikust ja konkreetsest teosest, mille tarbeks ta küsitlusi läbi viis. Nendes esineb arvamusi kindlate inimeste ja nende tegevuse kohta ning seisukohti üldisematel poliitilistel teemadel. Intervjuude väärtust vähendab teatud määral asjaolu, et Kuuli on need kohati kirja pannud päeval pärast vestluse toimumist, mida näitavad ülesmärgitud kuupäevad. Lisaks on Kuuli arhiivis mitmeid masin- ja käsikirjalisi mälestusi, teiste seas näiteks Andresenilt.⁵⁷ Nendes puudutatakse enamasti n-ö töörahva liikumise ja revolutsioonilise tegevusega seonduvaid küsimusi.

Väiksema väärtusega on Kuuli konspektid ja väljakirjutised.⁵⁸ Väljakirjutiste seas ei ole kõiki tema teadusliku karjääri jooksul tekkinud konspekte, vaid fragmentaarne valim. Seda näitab märkmete suhteliselt tagasihoidlik hulk ja teemadering, mida need puudutavad. Arhiivindusliku hindamise käigus lähtuti teabe unikaalsuse kriteeriumist, mille järgi dubleeriv

⁴⁹ ERA.5065.1.39.

⁵⁰ Aareleid. Ikka kultuurile mõeldes, lk. 211.

⁵¹ Vestlus Aadu Mustaga 30.04.2014.

⁵² ERA.5065.1.39, l. 5, 21.

⁵³ ERA.5065.1. säilikud 71, 73-74.

⁵⁴ ERA.5065.1. säilikud 69-76.

⁵⁵ Olaf Kuuli. Ühise võitluslipu alla: Eestimaa Kommunistliku Partei võitlus sidemete tugevdamise eest töörahva hulkadega aastail 1929-1934. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1961, lk. 9.

⁵⁶ Näiteks: ERA.5065.1.74, l. 7, 20; ERA.5065.1.75, l. 15.

⁵⁷ ERA.5065.1. säilikud 82-95.

⁵⁸ ERA.5065.1. säilikud 59-68.

teave on vähemväärtuslik.⁵⁹ Palju arhivaalid, millest Kuuli on elu jooksul väljakirjutusi teinud, on praegugi Riigiarhiivis olemas ja seetõttu ei sisaldanud suurem osa Kuuli märkmetest arhiiviväärtust. Samas ei ole nüüd võimalik Kuuli isikuarhiivi põhjal uurida, millistele dokumentidele tal ligipääs oli ja mis osa sellest ta oma nõukogulikes töödes kasutas või mitte. Väljapaistva säilikuna võib sellest sarjast esile tuua väljakirjutised, mis on seotud 1930. aastate tööliikumisega.⁶⁰ Selles esineb suurel hulgal nimesid ja statistilisi andmeid ametiühingute kohta. Märkmete puhul paistab silma, et Kuuli ei ole nendes olnud eriti hinnanguline. Selles punktis eristub säilik, milles on märkmeid teiste ajaloolaste uuemate teoste kohta, kus Kuuli on välja toonud mõningat kriitikat. Näiteks ei sümptatiseerinud talle Mati Grafi teose *Kalevipoja kojutulek* pealkiri.⁶¹

Kuuli ajalookirjutuse uurimist lihtsustab antud isikuarhiiv oluliselt. Selles on mitmeid nimekirju Kuuli töödest ja nendele kirjutatud retsensioonidest ja materjale, mis on seotud teaduslike kraadide kaitsmistega.⁶² Peale selle on Kuuli arhiivi kahes arhivaalis kokku 216 ajaleheväljalõiget Kuuli artiklitest, mis pärinevad ajavahemikust 1959-1997.⁶³ Nende hulgas ei esine küll pikemaid teaduslikke artikleid, kuid nendes väljenduvad samuti seisukohad, mida Kuuli vastavatel perioodidel rõhutas. Enim on nende seas 1940. aasta sündmusi kajastavaid kirjutisi ja kommunistide lühibiograafiaid, mis on kirjutatud mõne tähtpäeva puhul. Viimased on kõik küllaltki sarnased – välja on toodud, kuidas keegi vasakpoolsete ideede lummusesse sattus ja millise panuse ta liikumisse andis. Lisaks on Kuuli arhiivis valik retsensioonidest nii tema varasematele kui ka hilisematele teostele.⁶⁴ Niisiis on kompaktselt ühte arhiivi kogutud piisaval määral materjali, et selle põhjal leida Kuuli teoseid ja neid ka uurida võrdluses käsikirjaliste märkmete ja teostega. Kuuli arhiivis olevate säilikutega põhjal võib öelda, et tegemist ei ole arhiiviga, mis on teadlikult kujundatud eesmärgiga, et jätta arhiivimoodustajast mingit kindlat kuvandit. Selleks on seal olevad materjalid liialt eripalgelised. Seda järeldust toetab veel asjaolu, et kõik tema väljakirjutused ja töömaterjalid ei omanud arhiiviväärtust.

⁵⁹ Rahvusarhiivi hindamispoliitika ja -strateegia 15.02.2010 (http://rahvusarhiiv.ra.ee/public/Kogumine/RA_hindamispoliitika_ja_-strateegia_15.02.2010.pdf) otsing: 22.04.2014, lk. 5-6.

⁶⁰ ERA.5065.1.61.

⁶¹ ERA.5065.1.67, l. 3.

⁶² ERA.5065.1. säilikud 25-33.

⁶³ ERA.5065.1. säilikud 96-97.

⁶⁴ ERA.5065.1.98, 101.

Olaf Kuuli lühibiograafia

Olaf Kuuli sündis 1929. aasta 9. detsembril Tallinnas. Ajavahemikus 1942-1947 õppis ta Gustav Adolfi Gümnaasiumis, mis tollal kandis nime Tallinna I Keskkool. Järgneval aastal asus ta tööle Muhu Keskkooli matemaatika- ja ajalooõpetajana. Õpetaja ja komsomolitöötaja oli ta ajavahemikus 1950-1954 veel Kuressaares, Pärnus ja Haapsalus. 1949. aastal jätkas Kuuli õpinguid Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ) Ajaloo-Keeleteaduskonna ajaloo osakonnas mittestatsionaarsel kohal. Tollal ei olnud kõigil võimalik humanitaarteadusi õppima asuda. Selleks oli vaja n-ö puhast ankeeti.⁶⁵ 1951. aastal astus Kuuli parteisse. Viimase kursuse ülikoolis läbis ta juba statsionaarse üliõpilasena ja lõpetas 1955. aastal. Ajavahemikus 1959-1965 oli Kuuli teadur EKP KK Partei Ajaloo Instituudis, kus ta 1962. aastal kaitses kandidaadidissertatsiooni olles 32 aastane. Keskmiselt jõuti kandidaadikraadini tollal 35 aastasel.⁶⁶ 1965.-1967. aastal oli Kuuli Kõrgema- ja Keskerihariduse Komitees ühiskonnateaduste inspektor. 1968. aastal asus ta tööle Eduard Vilde nimelisse Tallinna Pedagoogilisse Instituuti, kus ta esialgu oli dotsent ja seejärel alates 1975. aastast professor kuni 1992. aastani. Ajavahemikus 1971-1976 oli Kuuli NLKP ajaloo ja teadusliku kommunismi kateedri juhataja. Õppeaastal 1985/1986 oli ta üks neljast kõrgeima teadusliku kraadiga töötajast TPIs.⁶⁷ Alates 1984. aastast oli Kuuli ENSV teeneline teadlane. Teda on autasustatud Tööpunalipu ja kahe ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi aukirjaga. Taasiseseisvunud Eestis ühines ta Eesti Sotsiaaldemokraatliku tööparteiga, mis oli EKP järglane ja kannab hetkel nimetust Eestimaa Ühendatud Vasakpartei. Kuuli suri 2012. aasta 12. augustil 82 aastasel.⁶⁸

Kuuli kaasaegsed Heino Arumäe ja Jüri Ant on Olaf Kuulit kirjeldanud kui intelligentset, uudishimulikku ja sõbralikku inimest. Erinevalt paljudest teistest tollastest uurijatest oli Kuuli tõsine ajaloolane, kes mõtles ka ise, mitte ei järginud pimesi etteantud juhiseid. Andi sõnul oli see üheks põhjuseks, miks katkes tema töö PAIs. Taasiseseisvumise perioodil oli ta üks nendest autoritest, kelle töid eriti kuskil avaldada ei tahetud. Seetõttu andis Kuuli enda viimased uurimused välja isiklike ressursside toel.⁶⁹

⁶⁵ Toomas Karjahärm ja Väino Sirk. Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940-1987. Argo, Tallinn 2007, lk. 95.

⁶⁶ Karjahärm ja Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 596.

⁶⁷ Karjahärm ja Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 589.

⁶⁸ ERA.5065.1.5, l. 1-2.

⁶⁹ Vestlus Jüri Andiga 13.03.2014; Vestlus Heino Arumäega 29.03.2014.

Kasutatud lühendite nimekiri

EKP – Eestimaa Kommunistlik Partei

EK(b)P – Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei

ELKNÜ – Eestimaa Leninlik Kommunistlik Noorsooühing

ENSV – Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik

ETRL – Eesti Töötava Rahva Liit

KK – Keskkomitee

MRP – Molotov-Ribbentropi pakt

NLKP – Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei

TA AI – Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut

TPI – Tallinna Pedagoogiline Instituut

TRÜ – Tartu Riiklik Ülikool

PAI – Partei Ajaloo Instituut

VK(b)P – Venemaa Kommunistlik (bolševike) Partei

1. Olaf Kuuli ajalookirjutus

1.1. Ajalookirjutus Nõukogude Eestis

Antud alapeatüki eesmärgiks ei ole anda ammendavat lühikirjeldust nõukogulikust ajalooteadusest ja selle perioodidest, kuid siiski on töö probleemistikust lähtudes vajalik mõningate tunnusjoonte ja ajaloo kirjutamise raamistiku tutvustamine. Nõukoguliku ajalooteaduse kirjeldamine aitab Kuuli tööd asetada ajastu konteksti. Seetõttu üritan näidata tollase ajalookirjutuse põhijooni ja ideoloogilisi suundumusi, mis Kuulit ja tema kaasaegseid mõjutasid. Selleks on esmalt välja toonud punktid, mida on seostatud nõukoguliku ajalookirjutuse algusega Eestis ning seejärel tutvustatud arenguid, mis leidsid aset esimestel nõukogulikel aastakümnetel. Peatüki teises pooles räägin Nõukogude Eesti peamistest uurimisvaldkondadest ja toon välja mõned probleemid, mis on seotud Eesti nõukoguliku ajalooteaduse uurimisega.

1970. aastal ilmunud kogumikus *Leninlik etapp eesti ajalooteaduses* on näidatud, et marksistliku käsitluse eelduseks on klassikute ehk peamiselt Karl Marxi, Friedrich Engelsi ja Vladimir Lenini teoste tundmine.⁷⁰ Kuni 1956. aastani nimetati tähtsaimate marksistlike teoretikute seas ka Jossif Stalinit. Nende tööd olevat pannud vankumatu aluse Eesti ajaloole.⁷¹ Esimestena esinesid leninlikud seisukohad Eduard Vilde ja Mihkel Martna kirjutistes.⁷² Ametlikult peeti 20. sajandi alguse oluliseimaks eesti ajaloolaseks aga hoopis Viktor Kingisseppa.⁷³ Tänapäeval ei tuleks mõttesegi kedagi neist ajaloolaste sekka arvata. Siis toodi nende kirjutisi esile kui marksistliku idee kandjaid. Ajaloolased Artur Vassar ja Viktor Maamägi on 1950. aastal kogumikus *Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s 1940-1950* ilmunud artiklis esile tõstnud kahte Kingissepa teost. Nendeks on vastavalt 1918. ja 1920. aastal valminud *Kellele iseseisvus, kellele ike ja Iseseisvuse ikke all*.⁷⁴ Üksinda ilmumisaasta ja pealkirjade järgi on võimalik öelda, et ametlikus kontekstis mõisteti nõukogude perioodil ajalookirjutuse all sootuks midagi muud kui tänapäeval. Tegemist on päevapoliitiliste ja autori vahetut lähiminevikku puudutavate propagandistliku suunitlusega

⁷⁰ Endel Laul. „Eesti ajalooteaduse leninliku etapi põhijooni“. *Leninlik etapp eesti ajalooteaduses*. Toim. Endel Laul. Eesti Raamat, Tallinn 1970, lk. 16-17.

⁷¹ Maamägi ja Vassar. *Kümme aastat ajalooteadust Nõukogude Eestis*, lk. 17.

⁷² Laul. *Eesti ajalooteaduse leninliku etapi põhijooni*, lk. 18.

⁷³ Maamägi ja Vassar. *Kümme aastat ajalooteadust Nõukogude Eestis*, lk. 17; Laul. *Eesti ajalooteaduse leninliku etapi põhijooni*, lk. 20.

⁷⁴ Viktor Kingissepp. *Iseseisvuse ikke all*. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1953; Viktor Kingissepp. *Kellele iseseisvus, kellele ike*. Eesti Raamat, Tallinn 1988.

kirjutistega, mida ei saa ajalooteaduslikeks töödeks pidada. Ajaloolised sündmused on nendes Kingissepa teostes pigem taustaks tema isiklikele poliitilistele seisukohavõttudele. Hilisemateski historiograafilistes teostes on EKP liidreid nimetatud ENSV ajalooteaduse rajajateks.⁷⁵

Taasiseseisvunud Eestis on välja toodud mitmeid olulisi tähiseid, mis nõukoguliku ajalookirjutuse alguse ja periodiseerimisega seostuvad. Näiteks avati 1940. aastal Tartu Riiklikus Ülikoolis marksismi ja leninismi aluste kateeder.⁷⁶ Eelnenud lõigule toetudes võiks seda nõukogulikust vaatenurgast pidada professionaalse marksistliku ajalooõpetuse alguseks. Samuti oli märgilise tähendusega 1947. aasta, mil loodi nii ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut kui ka EK(b)P KK Partei Ajaloo Instituut.⁷⁷ Olulise tähisena on märkimist leidnud veel 1952. aastal ilmunud *Eesti NSV ajalugu*.⁷⁸ Tõnu Tannbergi hinnangul tähistas selle ilmumine ametlikult Eesti ajaloo muutumist ENSV ajalooks.⁷⁹ Asjaolule, et 1952. aasta teoses sõnastatud peamised kontseptsioonid jäid valdavas osas püsima ka järgnevatel üldkäsitlustes, on tähelepanu pööranud Helen Lausma-Saar.⁸⁰

Eelnevalt nimetamist leidnud kolm asutust moodustasid ajalookirjutuse keskused. Uurimisasutustena olid eelisseisus siiski TA AI ja PAI. Riiklike organisatsioonide olemasolust hoolimata oli ajalookirjutus esialgu madalseisus, mis tulenes kvalifitseeritud ajaloolaste vähesusest.⁸¹ Teine maailmasõda, emigratsioon ja repressioonid tekitasid suuri kadusid eesti teadlaste hulgas.⁸² Lisaks ei oleks mitmed ajaloolased saanud tõenäoliselt teadlastena töötada, sest nõukogude võim usaldas ustavaid inimesi. 1949. aastal algas massilisem kaadripuhastus loominguliste inimeste seas, mille käigus seati kahtluse alla ka paljude kõrgetel kohtadel olevate isikute lojaalsus.⁸³ Selle aktsiooni tõttu kannatas ka umbes

⁷⁵ Näiteks: Heino Arumäe. Kas vandenõu või revolutsioon, vabadus- või kodusõda? 1917-1920: historiograafilisi märkmeid. Eesti Raamat, Tallinn 1987, lk. 27.

⁷⁶ Eesti ajalugu VI: Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoim. Sulev Vahre. Ilmamaa, Tartu 2005, lk. 232.

⁷⁷ Kuuli. Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal, lk. 17.

⁷⁸ Eesti NSV ajalugu: (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim. Gustav Naan. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1952.

⁷⁹ Eesti ajalugu VI, lk. 231.

⁸⁰ Lausma-Saar. Ajalooteadus Nõukogude Eestis, lk. 13.

⁸¹ Maamägi, Moora ja Vassar. Ajalooteadused, lk. 142.

⁸² Laas. Teadus diktatuuri kütkeis, lk. 379-380.

⁸³ Olev Liivik. „The Estonian Affair“ in 1949-1952 and the 8th Plenary Session of the Central Committee of Estonian Communist (bolshevist) Party in 1950“. Estonia since 1944: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toim. Toomas Hiio, Meelis Maripuu ja Indrek Paavle. Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, Tallinn 2009, lk. 134; Olaf Kuuli. Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940-1950). Tallinn 2007, lk. 91.

200 teadlast.⁸⁴ Kõrgetel akadeemilistel ja poliitilistel ametikohtadel olnud ajaloolane Hans Kruus vangistati. Mitmed teised, näiteks Abe Liebman ja Richard Kleis, kaotasid teadusliku ametikoha, mis tollal tähendas, et nad ei saanud ajaloo uurimise ja kirjutamisega enam tegeleda.⁸⁵ 1950. aastate algul repressioneeritud isikute vabastamine ja rehabiliteerimine algas Stalini surmale järgnenud aastatel.⁸⁶

Ajaloo tähendus oli Nõukogude Liidu poliitikas olulisel kohal, mida Eesti kontekstis illustreerib asjaolu, et juba 1945. aastal sooviti uuele paradigmat vastavat ajalooõpikut.⁸⁷ Lisaks õpiku koostamisele oli ajaloolaste esmasteks ülesanneteks Eesti ajaloo nõukogulik periodiseerimine, parteiajaloo uurimine ja eestlaste ning venelaste ajaloolise sõpruse tõestamine.⁸⁸ Õpiku koostamist juhtis Kruus, kuid tema töö katkes 1950. aastal. Kuuli on arvanud, et võib olla venitas Kruus meelega, sest ei tahtnud seda ülesannet täita.⁸⁹ Uueks toimetajaks valiti Kaug-Idas sündinud filosoofia kandidaadi kraadiga Gustav Naan.⁹⁰ Tema toimetusel ja viie autori koostööl 1952. aastal valminud monumentaalne teos vajab ümberhindamist juba mõne aasta pärast. Leiti, et selles on palju vigu, mis tulid isikukultusest ja olid marksismile võõrad.⁹¹ Koos isikukultuse kritiseerimisega kadus Stalin oluliste marksistlike klassikute reast, mis ei tähendanud, et otseselt oleks võinud tema isikut negatiivselt hinnata.⁹² *Eesti NSV ajaloo* parandatud versioon ilmus 1957. aastal.⁹³ Selle autorite ring oli oluliselt laiem, kuid peatoimetajaks jäi endiselt Naan, mis näitab, et tema parteilise liiniga oldi valitsevates instantsides põhimõtteliselt ikkagi rahul.

1950. aastate teisel poolel ja 1960. aastate alguses toimus Nõukogude Liidus Nikita Hruštšovi eestvedamisel palavikuline teadusearengu parandamine, kuigi paraoksaalsel kombel oli ta ise

⁸⁴ Toomas Karjahärm ja Helle-Mai Luts. Kultuurigenotsiid Eestis: kunstnikud ja muusikud 1940-1953. Argo, Tallinn 2005, lk. 115-116.

⁸⁵ Kuuli. Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal, lk. 24-26; Rebas. Dependence and Opposition, lk. 431.

⁸⁶ Eesti ajalugu VI, lk. 289; Laas. Teadus diktatuuri kütkeis, lk. 265.

⁸⁷ James V. Wertsch. Voices of collective remembering. Cambridge University Press, Cambridge 2002, lk. 75.

⁸⁸ Anu Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944-1985. Doktoritöö. Tartu Ülikool. Filosoofiateaduskond, Tartu 2005, lk. 20; Rebas. Dependence and Opposition, lk. 427.

⁸⁹ Kuuli. Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s, lk. 142.

⁹⁰ Kuuli. Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal, lk. 25.

⁹¹ Maamägi, Moor ja Vassar. Ajalooteadused, lk. 144; Kuuli. Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal, lk. 41.

⁹² Rebas. Dependence and Opposition, lk. 433.

⁹³ Eesti NSV ajalugu: (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim. Gustav Naan. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1957.

teaduse alal võhik.⁹⁴ Tugevamalt kerkis esile vajadus nõukogude perioodi uurimiseks, sest Hruštšov otsustas, et on jõutud sotsialismini.⁹⁵ Seega oli tarvis ajaloolastel tõestada sotsialistliku riigi suuri saavutusi. Ea Jansen on seda tendentsi nõukogulikus ajalooteaduses nimetanud aktuaalsusmaaniaks.⁹⁶ Hruštšovi perioodi on aga üldiselt peetud mõneti vabamaks, kuigi ideoloogiline surve jäi alles ka Stalini surma järel.⁹⁷ Eestis on ühe näitena vabama mõttevahetuse võimalikkusest Hruštšovi ajal esile toodud 1950. aastate keskel toimunud diskussiooni, mis puudutas küsimust, kas kultuur Eesti Vabariigis mandus või mitte. Revisionistid, kes tunnustasid Eesti Vabariigi kultuurisaavutusi, küll otseselt ei võitnud seda vaidlust, kuid näitasid, et dogmaatilisi seisukohti on võimalik kahtluse alla seada.⁹⁸ 1960. aastate lõpus poliitiline surve ja tsensuur uuesti tugevnesid. Sellega seoses vähenes diskussioon ühiskonnas ja teadlaste vahel ning seisukohad ja käsitlused n-ö kivinesid.⁹⁹ Kõige olulisemate ja häirivamate nõukogulike seisukohtadena on 1928. aastal sündinud ajaloodoktor Heino Arumäe välja toonud need, mis puudutavad Eesti vabadussõda, fašismi ja 1940. aasta sündmusi.¹⁰⁰ Kõiki nimetatud teemasid puudutas oma uurimustes Kuuli, mistõttu käsitlen neid lähemalt järgnevatel peatükkides.

Tähtsaimate uurimisvaldkondadena nõukogulikus ajalookirjutuses on kogumikus *Leninlik etapp Eesti ajalooteaduses* välja toodud oktoobrirevolutsiooni, *Kodusõda*, Lenini tegevust ja ideid, EKPD, revolutsioonilist liikumist ning talurahva ja agraarajalugu. Samas kogumikus anti ülevaade veel arheoloogia, etnograafia, kunstiajaloo ja arhivinduse arengust.¹⁰¹ Sellest on näha, et lähiajaloo ja revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimine olid eelisseisus. Kuuli on kirjutanud, et Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee (NLKP KK) lausa nõudis oma otsustes, et ajaloolased peaksid rohkem kirjutama kaasajast.¹⁰² Lähiajaloo ja kaasaja uurimise juurde ajaloolaste suunamine kestis kuni 1980. aastateni.¹⁰³ Tänapäeval leitakse, et just lähiajalugu ja eriti ENSVd ning sotsialismi ehitamist puudutavad ajaloolised teosed on

⁹⁴ Laas. Teadus diktatuuri kütkeis, lk. 150-159.

⁹⁵ Mark Sandle. Kommunism. Tõlk. Taavi Orgla. Pegasus, Tallinn 2010, lk. 127; ERA.R-2343.2.207, l. 7-13.

⁹⁶ Jansen. Humanitaaruuringutest Eesti Teaduste Akadeemias, lk. 111.

⁹⁷ Margaret Canovan. „The Leader and the Masses: Hannah Arendt on Totalitarianism and Dictatorship“. Dictatorship in history and theory: Bonapartism, Caesarism, and Totalitarianism. Toim. Peter Baehr ja Melvin Richter. Cambridge University Press, Cambridge 2004, lk. 243.

⁹⁸ Olaf Kuuli. Diskussioon eesti kultuuripärandist Hruštšovi „sula“ ajal. – Kleio, Ajaloo ajakiri 1995/4, lk. 34-39.

⁹⁹ Olaf Kuuli. Sula ja hallad Eesti NSV-s: Kultuuripoliitikast aastail 1953-1969. Tallinn 2002, lk. 152; Eesti ajalugu VI, lk. 137.

¹⁰⁰ Vestlus Heino Arumäega 29.03.2014.

¹⁰¹ Leninlik etapp eesti ajalooteaduses, lk. 442-446.

¹⁰² Kuuli. Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal, lk. 106

¹⁰³ Jüri Ant. Lähiajalugu – ajaloo(tu) aeg? – Kleio, Ajaloo ajakiri 1997/1(19), lk. 4.

praktiliselt väärtusetud oma propagandistliku iseloomu tõttu.¹⁰⁴ Nõukogude ajaloolased võisid kasutada vaid ühte kindlat ideoloogiat ja meetodit. Alternatiivi puudumine tähendas, et ajaloolastel puudus võim läheneda uurimisobjektile soovitud viisil.¹⁰⁵ Tuginedes Ameerika kirjandusteadlase Dorrit Cohni käsitlusele, et ajalugu eristab ilukirjandusest näiteks see, et selle sisu on võimalik kahtluse alla seada ja et üksikud sündmused ajalooalastes teostes omavad ka väljaspool vastavat narratiivi mingit tähendust,¹⁰⁶ võib nõukogulikke uurimusi siiski pidada ajalookirjutuseks.

Nõukogulik ideoloogia ja ajalooteaduslik meetod marksism-leninism oli marksismi sovetlik variant. Seda iseloomustasid mitmed nii marksistlikud kui natsionalistlikud tunnused.¹⁰⁷ Viimane ilmnis näiteks vene rahvuse esiletõstmises või sakslaste kujutamises negatiivsete tegelastena.¹⁰⁸ Iseloomulikuks oli ka marksismi-leninismi tõe printsiip, mille järgi tollased teosed pakkusid *ainuõigeid interpretatsioone*.¹⁰⁹ Selle muutis naeruväärseks asjaolu, et n-ö tõe siiski muutus aja jooksul, mis sundis inimesi enda arusaamu ja mälestusi ümber mõtestama, vastavalt vajadusele kas maha vaikima või välja mõtlema. Olenevalt teemast olid muutused *ainuõigetes interpretatsioonides* seotud näiteks poliitilise liidri vahetumisega või kellegi põlu alla sattumisega.¹¹⁰

Kuigi ideoloogia oli kõigi jaoks sama, ei saa Nõukogude Eesti ajalooteadust käsitleda homogeense nähtusena. Näiteks varasema perioodi uurijatel õnnestus ajalugu kirja panna viisil, kus poliitilised seisukohad ei pidanud domineerima.¹¹¹ Kaugemate ajastute uurijatele vastukaaluks võib esile tuua Heino Arumäed, kes tegeles Eesti Vabariigi perioodi uurimisega ja kelle nõukogulike tööde kohta on Eero Medijainen väitnud, et need pakuvad üsna tõepärast

¹⁰⁴ Eesti ajalugu VI, lk. 232.

¹⁰⁵ Undusk. Retooriline sund eesti nõukogude ajalookirjutuses, lk. 43; Ruutsoo. Ühiskonnateadustest Nõukogude Eestis, lk. 121.

¹⁰⁶ Dorrit Cohn. The distinction of fiction. Johns Hopkins University Press, Baltimore, London 1999, lk. 15, 114-116.

¹⁰⁷ Arpad von Klimo. „The Sovietization of Hungarian historiography. Attempts, failures and modifications in the early 1950s“. The sovietization of Eastern Europe: new perspectives on the postwar period. Toim. Balazs Apor, Peter Apor ja E. A. Rees. New Academia Publishing, Washington, DC 2008, lk. 238; Wertsch. Voices of collective remembering, lk. 76.

¹⁰⁸ Klimo. The Sovietization of Hungarian historiography, lk. 246.

¹⁰⁹ Maciej Gorny. „Marxist History of Historiography in Poland, Czechoslovakia and East Germany (late 1940s – late 1960s)“. The sovietization of Eastern Europe: new perspectives on the postwar period. Toim. Balazs Apor, Peter Apor ja E. A. Rees. New Academia Publishing, Washington, DC 2008, lk. 261; Wertsch. Voices of collective remembering, lk. 77; Jarausch ja Geyer. Shattered Past, lk. 163.

¹¹⁰ Wertsch. Voices of collective remembering, lk. 80-81.

¹¹¹ Kreegipuu. The ambivalent role of Estonian press in implementation of the Soviet totalitarian project, lk. 53.

pilti.¹¹² Niisiis ei ole pelgalt uuritava perioodi järgi võimalik hinnangut vastavale teosele või autorile anda. Lisaks tuleb rõhutada, et nõukogude perioodil tegid ajaloolased ise vahet riigi- ja eestimeelsetel. Omaette grupi moodustasid veel parteiajaloo kirjutajad. Aadu Musta sõnul ei peetud paljusid parteiajaloolasi tõelisteks ajaloolasteks, kuigi avalikult seda välja ei öeldud. Siiski olla ka nende seas olnud tõelisi uurijaid.¹¹³

Nõukoguliku ajalookirjutuse kohta üldistuste tegemist raskendab veel asjaolu, et ka tollal ajaloolased vaidlesid, kirjutasid retsensioone ja kritiseerisid üksteise seisukohti. Kuigi üldist leninlikku ajalookontseptsiooni avalikult kahtluse alla ei seatud ja käibesse lasti vaid poliitiliselt korrektsed kirjutised, ei olnud iga parteilist liini jälgiv tekst automaatselt hinnatud.¹¹⁴ Töö ideoloogiline korrektsus oli oluline tsensuuri olemasolu tõttu, kuid pelgalt klassikute loosungite rittaseadmist pärast Stalini perioodi üldiselt enam ei aktsepteeritud isegi PAIs.¹¹⁵ Ühiskonnateaduste sh ajaloo eesmärgiks oli küll lugejatega manipuleerimine ja nende mõtteviisi kontrollimine, kuid igal üksikul juhul avaldus see veidi erinevalt.¹¹⁶ On olemas hulk tunnuseid, mis nõukogulikku ajalookirjutust iseloomustavad, kuid ei ole olemas konkreetset printsiipi, mille alusel nõukogulikku uurimusi saaks rahuldaval viisil liigitada. Tõenäoliselt ainukeseks tõlgenduseks, mis jääb kehtima ka üksikuid teoseid uurides, on see, et Stalini perioodil kirjutatud tööd on ajalooteaduslikus mõttes väärtusetud.¹¹⁷ Seda on väitnud näiteks David Vseviov ja sarnast suhtumist võib välja lugeda Ants Viirese artiklist *Eesti ajalugu stalinistlikus haardes*.

Nõukogulikku ajalookirjutust iseloomustavatest tunnustest tuleb lähemalt juttu järgmistes sisupeatükkides. Seega ma nendel siinkohal pikemalt ei peatuks, kuid märgiks siiski veel ära mõned tunnusjooned, mida on välja toodud tollaste ajaloolaste ja lugejate juures. Nõukogude ajaloolased olevat Pertti Grönholmi sõnul tihtipeale rakendanud enesetsensuuri.¹¹⁸ Ajaloolane

¹¹² Eero Medijainen. Eesti välisministeerium ja saatkonnad 1918-1940. Doktoritöö. Tartu Ülikool. Filosoofiateaduskond, Tartu 1997, lk. 8.

¹¹³ Vestlus Aadu Mustaga 30.04.2014; Lauri Vahtre. Meenutusi kadunud maailmast, ehk, Keskkoolist, ülikoolist, matkadest, malevast, väljakaevamistest ja muust aastail 1975-1984. Eesti Päevaleht, Akadeemia, Tallinn 2010, lk. 84-85.

¹¹⁴ ERAF.247.52.10 l. 21-39; Veskimägi. Nõukogude unelaadne elu, lk. 150, 248, 273, 309; Indrek Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Umara Kirjastus, Tallinn 1996, lk. 229; Kaljo Villako. Ajarännak 2. osa: mälestused 1944. aasta sügisest kuni tänapäevani. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu 2001, lk. 95.

¹¹⁵ ERAF.247.52.13 l. 18.

¹¹⁶ Jansen. Humanitaaruuringutest Eesti Teaduste Akadeemias nõukogude ajal, lk. 111.

¹¹⁷ Vseviov. Tõe osakaal Eesti NSV ajalookirjutuses, lk. 118; Viires. Eesti ajalugu stalinistlikus haardes, lk. 32-47.

¹¹⁸ Grönholm. Jutustus ja argumentatsioon, lk. 14.

üritas ise mõista piire, millest ja kuidas võis kirjutada, mis läheb kokku mõttekäiguga inimese kahestumisest nõukogude perioodil. Avalikult usuti kommunistlikku ideoloogiat, mida reaalne elupilt tegelikult omaks võtta ei lubanud.¹¹⁹ Kultuuriuurija Aili Aarelaid on leidnud, et nii mõnedki nõukogulikud mõttemallid kehtisid edasi pärast sotsialistliku impeeriumi lagunemist.¹²⁰ Järelikult ei saa öelda, et nõukogulik propaganda ja selle teenistuses olnud ajalookirjutus ei oleks üldse mingisugust mõju ühiskonnale või inimeste mõtetele avaldanud.

Mõjukas keele- ja Nõukogude Liidu kultuuri uurija Alexei Yurchak on näidanud, et nõukogulikku ideoloogiat iseloomustas omapärane sekulaarne kolmainsus. Kommunismi poole püüeldi leninismi kaudu ja partei eestvedamisel. 1985. aastal alanud perestroika tekitas võimalusi partei kritiseerimiseks. See omakorda õhnestas leninismi ja niimoodi ka kommunismi, mis tipnes riigi ideoloogiliste aluste lagunemisega.¹²¹ Parteid ja selle liikmeid võis ajalookirjutuses kritiseerida varemgi, kuid tegemist ei olnud veel põhimõttelise kriitikaga. Kahtluse alla seati vaid mõned strateegilised valikud ja otsused, kuid mitte nende tegevuse eesmärk.¹²²

Eestis algas kirjeldatud protsess ajalooteaduses laiemas ulatuses 1980. aastate lõpus, mil mitmed poliitilise tähtsusega tõlgendused mõtestati ümber ja avanes juurdepääs arhiivimaterjalidele.¹²³ Küllö Arjakase sõnul esines märke kontseptsioonide mõningast muutumisest 1987. aastal ilmunud Juhan Kahki ja Karl Siilivase teose *Eesti NSV ajalugu, populaarne ülevaade* teises trükis.¹²⁴ Selles olevad poliitilise tähtsusega seisukohad, mis puudutasid näiteks 1940. aasta suve, olid siiski põhimõtteliselt samad, mis 1950. aastate lõpus.¹²⁵ 1987. aastal algas esialgu mõneti ettevaatlikult ka Molotov-Ribbentropi paktiga

¹¹⁹ Aarelaid. Topeltmõtlemise kujunemine kahel esimesel nõukogulikul aastakümnel, lk. 755-759; Eve Annuk. „Totalitarismi ja/või kolonialismi pained: miks ja kuidas uurida nõukogude aega“. Võim ja kultuur. Koost. Arvo Krikmann ja Sirje Olesk. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu 2003, lk. 13; Yurchak. Everything was forever, until it was no more, lk. 17.

¹²⁰ Aarelaid. Ikka kultuurile mõeldes, lk. 233.

¹²¹ Yurchak. Everything was forever, until it was no more, lk. 73, 294.

¹²² Ülevaade Eestimaa kommunistliku partei ajaloost II osa: (aastad 1920-1940). Toim. Aleksander Panksejev ja Madis Pesti. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1963, lk. 251.

¹²³ Valdur Ohmann. „Nõukogude perioodi ajaloo allikalise baasi avardamine 1990. aastail“. Ajaloolise töö otsinguil: 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme“ materjalid. Toim. Enn Tarvel. Umara Kirjastus, Tallinn 1999, lk. 53-54; Birgit Kibal, Priit Pirsko, Tõnu Tannberg ja Jaak Valge. Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Euroopas ja Venemaal: ajalooline kujunemine ja tänapäev. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 13 (20), Tartu 2005, lk. 93; Küllö Arjakas. „Monokli“ ajalooramatud. – Kultuur ja elu 1992/11, lk. 50.

¹²⁴ Kadri Paas. Kuidas Arumäe, Leito ja Kallas ajalugu tegid. Küllö Arjakase kommentaar. – Maaleht 10.08.2013, lk. 31.

¹²⁵ Juhan Kahk ja Karl Siilivask. Eesti NSV ajalugu: populaarne ülevaade. Perioodika, Tallinn 1987, lk. 148-152.

(MRP) seotud probleemide avalikustamine ajakirjanduses.¹²⁶ Asjaolu, et nõukogulik ideoloogia ja tollased kontseptsioonid võimaluse saabudes lihtsalt kõrvale heideti Eestis, näitab, et ajaloolastel endil puudus samuti usk sovetliku meetodi kasulikkusesse. Seevastu näiteks Ida-Saksamaal leidis ajaloolasi, kes kaitsesid marksistlikku käsitlust ka pärast Berliini müüri langemist, kuigi marksistlikku ajalookäsitlust tervikuna sealgi läbikukkunuks ja kallutatuks peetakse.¹²⁷ Ideoloogiast tulenevaid seisukohti ja võltsitud käsitlusi aitasid Eestis ümber mõtestada ka need ajaloolased, kes nõukogude perioodil tegelesid parteiajaloo kirjutamisega.¹²⁸

1.2. NLKP KK Marksismi-Leninismi Instituudi filiaal EKP KK Partei Ajaloo Instituut

PAI tegevuse käigus on tekkinud rohkem kui 5000st säilikust koosnev arhiiv, mida on kasutanud näiteks Margus Lääne 2010. aastal ajakirjas Tuna ilmunud artiklis *Partei Ajaloo Instituudi raamatukogu erifondist*.¹²⁹ Samuti on sealseid materjale oma uurimustes kasutanud näiteks Olaf Kuuli ja Helen Lausma-Saar. Laiihaardelisemat uurimust ei ole aga selle arhiivi põhjal tehtud, kuigi ta pakub selleks häid võimalusi. Selles on materjale nii teaduslike tööde, asjaajamise kui töötajate kohta. Samuti on olemas koosolekute protokollid, millest võib aimu saada tollaste ajaloolaste meetodite ja arusaamade kohta. Siinkohal tutvustan PAI eesmärki ja olemust vaid lühidalt, et pakkuda arusaama institutsioonist, kus Kuuli töötas ja millega ta jäi seotuks ka pärast TPIsse tööle minemist. Viimast asutust ei ole lähemalt töös tutvustatud, sest see oli rohkem seotud Kuuli pedagoogilise tööga. Lisaks tegi Kuuli koostööd ka ENSV TA Aiga. TA ajaloo kohta on kirjutatud küllaltki palju ja töö eesmärgist lähtudes ei ole ma pidanud vajalikuks sellele eraldi tutvustavat peatükki pühendada.¹³⁰

Pärast Baltikumi annekteerimist algas kolmes riigis protsess, mida nimetatakse sovetiseerimiseks. Ajaloolase Olaf Mertelsmanni sõnul on see keeruline kogum Nõukogude

¹²⁶ Paas. Kuidas Arumäe, Leito ja Kallas ajalugu tegid, lk. 30; Heino Arumäe. Nõukogude-Saksa mittekallaletungipaktist. – Rahva Häääl 18.09.1987, lk. 2-3.

¹²⁷ Jarausich ja Geyer. Shattered Past, lk. 62-63, 74.

¹²⁸ Olaf Kuuli. 1939-1940. aasta Eestis. Eesti NSV Ühingu Teadus, Tallinn 1989, lk. 40.

¹²⁹ Margus Lääne. Partei Ajaloo Instituudi raamatukogu erifondist. – Tuna 2010/2, lk. 152-156.

¹³⁰ ERA.R-2191.1.2322, l. 8; Karjahärm ja Sirk. Kohanemine ja vastupanu, lk. 557-571, 588-590; Laas. Teadus diktatuuri kütkeis; Ken Kalling ja Erki Tammiksaar. Eesti Teaduste Akadeemia: ajalugu. Arenguid ja järeltusi. Eesti Teaduste Akadeemia, Tallinn 2008.

Liidu süsteemi ülevõtmisest ja ideoloogilisest sunnist.¹³¹ Sisuliselt tähendas see Nõukogude Liiduga sarnase struktuuri moodustamist kõigis elu valdkondades. Vastavate institutsioonide kaudu said partei funktsionäärid oma valdkonda juhtida. PAId võib pidada üheks sovetiseerimist väljendavaks organisatsiooniks. Ants Viirese hinnangul oli tegu tõeliselt nõukoguliku asutusega.¹³² Samal aastal Eestis loodud TA AIst oli ta väiksem, kuid tema ülesanded olid ka enam piiritletud.

1947. aastal moodustatud asutuse esimeseks direktoriks sai tulevane EK(b)P KK esimene sekretär Johannes Käbin. 1949. aastal vahetas Käbini välja Joosep Saat, kes oli selles ametis kuni 1956. aastani. Järgmine direktor Adolf Päss ei saanud Kuuli sõnul oma ülesannetega hakkama ja tema asemele määrati 1960. aastal Aleksander Panksejev, kes hoidis seda kohta üle kahekümne aasta.¹³³

Nõukogulikule asutusele omaselt oli PAI jaotatud sektoriteks ehk osakondadeks. Nendeks olid Partearhiiv, mis loodi 1945. aastal, ja tõlke- ning ajaloosektor.¹³⁴ Kolme nimetatud sektori kaudu väljendusid PAI eesmärgid. Lühidalt kokku võttes olid need revolutsioonilist liikumist puudutava materjali kogumine, EKP ajaloo mitmekülgne uurimine ja marksismi-leninismi klassikute tööde tõlkimine eesti keelde.¹³⁵ 1961. aastal asutati PAI juurde teaduslik nõukogu ja sellest ajast alates oli seal võimalik kandidaadidissertatsioon kaitsta. TA AI sai antud õiguse 1954. aastal. 1964. aastal said liiduvabariikide PAId ülesande koordineerida parteiajaloo uurimist riigis. Sellega seoses koostati 1968. aastaks koordineerimisplaan ja instituudi juures hakkas tööle kuus probleemgruppi. Nende kaudu suunati teadustegevust nimetatud vallas ja hoiti kontakti teiste teadusasutustega. 1969. aastal lisandus omapäraste ülesannetega parteiehituse sektor. Selle eesmärgiks oli uurida parteiorganisatsiooni tegevust, et seeläbi abistada viimase meetodite ja töövormide parandamist.¹³⁶

¹³¹ Olaf Mertelsmann. „„Sovetiseerimise“ mõistest“. Eesti NSV aastatel 1940-1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Toim. Mart Orav. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22), Tartu 2007, lk. 22.

¹³² Viires. Eesti ajalugu stalinistlikus haardes, lk. 37.

¹³³ Kuuli. Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal, lk. 79; Aleksander Panksejev. „Kokkuvõtted ja tulevikuperspektiivid“. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut: NLKP Keskkomitee Marksismi-Leninismi Instituudi filiaal. Koost. Herbert-Armin Lebbin ja Abe Liebman. EKP Keskkomitee Kirjastus, Tallinn 1972, lk. 9; Rebas. Dependence and Opposition, lk. 426.

¹³⁴ Kuuli. Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal, lk. 18.

¹³⁵ Panksejev. Kokkuvõtted ja tulevikuperspektiivid, lk. 9; Rebas. Dependence and Opposition, lk. 427.

¹³⁶ Ernst Matrov. „Uurimisobjekt-partiehitus“. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut: NLKP Keskkomitee Marksismi-Leninismi Instituudi filiaal. Koost. Herbert-Armin Lebbin ja Abe Liebman. EKP Keskkomitee Kirjastus, Tallinn 1972, lk. 22; Hans Hartmann. „Jõudude ühendamiseks“. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo

Nõukogulikule korraldusele iseloomulikult kehtis PAIski plaanimajandus. Probleemiks oli aga sellest kinnipidamine, mistõttu mitmed teosed ilmusid plaanitust hiljem.¹³⁷ Kuuli oli üks nendest, kes 1964. aastal Teadusliku Nõukogu koosolekul otseselt välja ütles, et plaanid ei ole realistlikud.¹³⁸ Tõenäoliselt oli tal õigus, kui tuli tõdeda, et mitte ükski ajaloolane ei suutnud sel aastal plaanist kinni pidada. Peamise põhjusena toodi välja, et liialt vähe aega on arvestatud lisäülesannete täitmiseks. Direktor Panksejev aga arvas, et töötajad peaksid rohkem enesekriitikat rakendama. Kuuli puhul võib välja tuua, et kuigi ta alati plaanist kinni pidada ei jõudnud, avaldas ta küllaltki palju artikleid plaaniväliselt.¹³⁹ Seega võib tõdeda, et ilmselt ei peetud plaanist mittekinnipidamist eriti ohtlikuks. Tõenäoliselt võiks sellest, kuidas plaanimajandus ajaloo valdkonnas toimus, lausa eraldi uurimuse kirjutada.

Uhkust tunti PAIs selle üle, et 1972. aastaks oli eesti keeles avaldatud tervelt 1,2 miljonit eksemplari Lenini töid. Nendest 930 000 eksemplari ehk enamuse kuulus PAI toodangusse. Selleks ajaks oli PAI poolt välja antud ka 81 teaduslikku teost, mille kogutiraažiks oli 289 900 eksemplari.¹⁴⁰ Müüdnud olid neist 1972. aastaks 81,1%. Andmed pärinevad kogumikust, mis ilmus PAI 25. sünnipäeva puhul. Seega võib nendesse suhtuda teatud reservatsioonidega, sest ei saa päris kindel olla, kuidas viimane protsent kujunenud on. Neid teoseid iseloomustab vähemalt sõnades püüd anda panus kommunismi ehitamisse ja leninliku ideoloogia tutvustamisse. Seetõttu võiks üldistavalt öelda, et oma eesmärgilt olid nad hoopis teistsugused uurimused kui tänapäevased ajaloolased tööd. Praeguste arusaamade kohaselt peaksid uurijad kasutama kõiki võimalikke allikaid ja tutvustama alternatiivseid vaatenurki.¹⁴¹ Tollane kohustuslik ideoloogiline element määras aga vaatenurga ja kohati ka kogu kontseptsiooni. Helen Lausma-Saar on kirjutanud, et ajalooteadusega pole mõistlik PAId siduda ja tegemist oli pigem ideoloogilise suunanäitajaga kogu nõukogude perioodil.¹⁴² Viimast seisukohta toetab ka Heino Arumäe väide, et PAI täitis teatud määral tsensuuri ülesandeid. Nimelt eeldati, et kahest retsensioonist, mis tavapäraselt TA AI teostele enne ilmumist kirjutati, pärines üks alati PAIst.¹⁴³

Instituut: NLKP Keskkomitee Marksismi-Leninismi Instituudi filiaal. Koost. Herbert-Armin Lebbin ja Abe Liebman. EKP Keskkomitee Kirjastus, Tallinn 1972, lk. 27-28.

¹³⁷ Kuuli. Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal, lk. 103-105.

¹³⁸ ERAF.247.52.13, l. 45-46.

¹³⁹ ERAF.247.52.3, l. 39; ERAF.247.52.11, l. 6-8.

¹⁴⁰ Panksejev. Kokkuvõtted ja tulevikuperspektiivid, lk. 9-10.

¹⁴¹ Karjahärm. Oleviku Minevikud, lk. 176-178.

¹⁴² Lausma-Saar. Ajalooteadus Nõukogude Eestis, lk. 41.

¹⁴³ Vestlus Heino Arumäega 29.03.2014.

Kõige olulisemaks ajaloolaseks teoseks oli PAI jaoks kolmeosaline *Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost*. Teosed ilmusid aastatel 1961, 1963 ja 1972. Panksejevil oli plaanis anda välja parandustega kordustrukke, kuid need ei ilmunud kunagi.¹⁴⁴ 1983. aastal avaldati see-eest *Lühiülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost*.¹⁴⁵ Kõigi nelja teose toimetaja või kaastoimetaja oli Panksejev. Kuuli on oma 2008. aastal ilmunud monograafias välja toonud, et kuigi esimene osa sisaldas hulgaliselt faktilist materjali, oli selles läbivaks jooneks õigete ja valede vasakpoolsete suhteliselt meelevaldne eristamine. Teise osa puhul on ta rõhutanud, et selles on nimetatud mitmeid 1937. ja 1938. aastal represseeritud kommuniste. Kuuli on küll eelnevalt maininud, et tema ise on vastava peatüki autor, kuid kasutab sellest hoolimata kaudset kõneviisi. Sellest jääb mulje justkui poleks see uuendus nõukogulikus ajalookirjutuses mingil viisil tema isikuga seotud.¹⁴⁶ Seda võib selgitada Kuuli tagasihoidlikkusega või asjaoluga, et Kuulile kui endisele Nõukogude Eesti ajaloolasele ei olnud minavorm omane. Põhjus võib olla ka selles, et PAIs valminud teoste sisupeatükke arutati ühistel koosolekutel. Seega ei sõltunud niivõrd oluliste andmete avaldamine ainult konkreetsest autorist endast. 1972. aastal said kõigi kolme osa autorid Nõukogude Eesti Preemia.¹⁴⁷

1.3. Olaf Kuuli teosed

Käesolevas alapeatükis ei pöörata olulisel määral rõhku Kuuli teoste sisu või seisukohtade avamisele, nende arengut on kirjeldatud järgnevates sisupeatükkides, vaid pigem keskendun sellele, mida on arvanud oponendid ja retsensendid Kuuli töödest. See aitab mõista, kuhu Kuuli teosed omas ajas paigutusid – kas nad olid hinnatud või mitte. Samuti selgub, milliste teemade uurimisele Kuuli pühendus ja mis lähenemisnurki ta kasutas. Lähemalt on tutvustatud neid teoseid, mida on uurimisobjektidena kasutatud töö järgnevates peatükkides.

¹⁴⁴ Panksejev. Kokkuvõtted ja tulevikuperspektiivid, lk. 11.

¹⁴⁵ Lühiülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. Peatoim. Aleksander Panksejev. Eesti Raamat, Tallinn 1983.

¹⁴⁶ Kuuli. Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal, lk. 100-102.

¹⁴⁷ ERA.5065.1.9.

1.3.1. Diplomitöö, kandidaadidissertatsioon ja doktoritöö

1955. aastal TRÜs kaitstud diplomitöö *Nõukogude võimu taaskehtestamine ja sotsialistliku revolutsiooni küsimus Eestis (21. juuni – 6. august 1940. a)* sai kõrgeima võimaliku hinde ehk väga hea.¹⁴⁸ Kuuli juhendajaks oli Karl Siilivask, kes töötas sel hetkel TRÜ ajaloo kateedri vanemõpetajana. Diplomitööd iseloomustab ajastule omane veidi vulgaarne ja äärmiselt hinnanguline sõnakasutus. Siiski on selles näha varjatud kriitikat 1952. aastal ilmunud *Eesti NSV ajaloole*. Nimelt on Kuuli kirjutanud, et selles on piirdutud 1940. aasta sündmuste kirjeldamisega ilma pikema analüüsita. Esiletoomist väärrib asjaolu, et Andrei Ždanovile on Kuuli tol hetkel andnud märksa olulisema rolli kui oma järgnevates nõukogulikes kirjutistes. Ždanovi kaudu olevat NLKP aidanud EKPI valida õiget strateegiat väljaastumise jaoks.¹⁴⁹ Kuigi tänapäeval mõistetakse Ždanovi ja EKP osa tollastes sündmustes teisiti, on see siiski otsene viide asjaolule, et Nõukogude Liit mõjutas siinseid arenguid ja ajaloolased olid sellest teadlikud.

Kuuli kandidaadi dissertatsiooniks oli 1961. aastal ilmunud *Ühise võitluslipu alla*. Esmalt ilmus teos ja alles 1962. aastal toimus PAI ajaloo sektori koosolekul kandidaadikraadi kaitsmine, töö juhendajaks oli Madis Pesti. Tegemist oli ühe esimese pikema uurimusega, mis puudutas EKP tegevust perioodil 1929-1934.¹⁵⁰ Seega oli Kuuli asunud või suunatud uurima veidi varasemat perioodi, kuid uurimisobjekt oli jäänud samaks – selleks olid endiselt kommunistid. Töö eesmärgiks oli tutvustada vahendeid ja meetodeid, mille abil partei tugevdas sidemeid töörahvaga. Teemat pidas Kuuli aktuaalseks, sest just sidemete olemasolu rahvaga pidavat partei eduka töö aluseks olema.¹⁵¹

Kuuli isikuarhiivis olevast koosoleku protokollist puuduvad tema oponentide Oskar Sepre ja Õie Elango sõnavõtted.¹⁵² See ei ole ehk suur kadu, sest Kuuli vastustest selgub, et üldiselt olid oponendid tema tööga rahul, kuigi esines ka kriitikat. Sepre meelest oli liiga vähe kirjutatud parempoolsete sotsialistide reeturlikkusest ja majanduslikust ning poliitilisest olukorrast riigis. Majanduslikule ja poliitilisele taustale pühendas Kuuli siiski terve esimese peatüki ja seega võib kriitikat veidi ebaõiglaseks pidada. Oponentide sõnavõtte ei ole

¹⁴⁸ ERA.5065.1.1.

¹⁴⁹ ERA.5065.1.28, l. 26, 33-34.

¹⁵⁰ ERA.5065.1.29, l. 25; Kuuli. *Ühise võitluslipu alla*.

¹⁵¹ Kuuli. *Ühise võitluslipu alla*, lk. 6.

¹⁵² ERA.5065.1.29, l. 10, 26-27.

tõenäoliselt võimalik leida ka PAI arhiivist, sest 1962. aasta ajaloo sektori koosolekute protokolle hõlmav säilik puudub nimistust. On olemas vaid väljavõte, milles on arutelu EKP ajaloo ülevaate teise osa 10. ja 13. peatüki kohta.¹⁵³

Erinevatest teadusasutustest saabunud arvamustes esines samuti kriitikat, aga üldhinnang tööle oli positiivne. Kritiseeriti seda, et Kuuli on eraldanud illegaalsed ja legaalsed töövormid ja et ta on liialt vähe iseloomustanud vasakpoolsete tegelaste neid külgi, mida EKP oleks saanud ära kasutada ühisrinde loomisel. Kõige olulisema isiku ehk instituudi direktori Aleksander Panksejevi seisukoht aga oli, et Kuuli on teinud head tööd, sest ta on tõestanud, et ajavahemikus 1929-1934 võitlesid eesti kommunistid *kodanliku* ideoloogia vastu.¹⁵⁴ Seega struktuur ja detailid tekitasid küsimusi, kuid sellest hoolimata peeti Kuuli tööd väärtuslikuks.

Irooniliseks muudab Panksejevi seisukoha asjaolu, et aastaid hiljem, 1996. aastal, on Kuuli kandidaaditööst otsitud tõendeid selle kohta, kas elujõuline EKP 1930. aastate alguses üldse eksisteeris Eestis. Tollane 4. kursuse üliõpilane Kreet Aun on Tartu Ülikooli ainekursuse raames ja Hain Rebase juhendamisel Kuuli raamatu kohta kirjutanud põhjaliku retsensiooni. Selles kiidab Aun Kuulit rahuliku stiili ja selle eest, et töö sisaldab arve, mis näitavad EKP nõrkust vastaval perioodil. Samas väidab ta, et Kuuli on neid arve kohati esitanud narratiivselt, et lugejat veidi eksitada. Tema sõnul võib Kuuli raamatu põhjal siiski järeldada, et Eestis oli partei asemel väike grupp fanaatikuid.¹⁵⁵ Põhimõtteliselt võib sellisele järeldusele isegi jõuda, kuigi selleks on tarvis teatud eelsoodumust. Nimelt on vahe lihtsalt raamatu lugemisel ja sellest konkreetsete näidete, mis peaksid uurija seisukohta toetama, otsimisel ja rõhutamisel. Kuuli isikuarhiivis oleva Auna retsensiooni muudab väärtuslikumaks asjaolu, et äärele on keegi kommentaare kirjutanud. Kuuli isikuarhiivi korrastanud arhivaar on arvanud, et see võis olla Kuuli ise. Tõenäoliselt see nii oligi, kuigi tekib küsimus, miks on mõnes märkes Kuulile kolmandas isikus viidatud. Äärele lisatud kommentaarides on näiteks öeldud, et 1961. aastal oli veel välistatud Nõukogude Liidus aastatel 1937-1938 represseeritud EKP liikmete nimetamine.¹⁵⁶ Teadupärast vaid kaks aastat hiljem ilmusid mitmed represseeritute nimed juba ka Kuuli kirjutisse.¹⁵⁷

¹⁵³ ERAF.247.52.4.

¹⁵⁴ ERA.5065.1.29, l. 11-38.

¹⁵⁵ ERA.5065.1.112, l. 1-6.

¹⁵⁶ ERA.5065.1.112, l. 2-5.

¹⁵⁷ Ülevaade EKP ajaloost II osa, lk. 300.

1961. aastal ilmunud *Ühise võitluslipu alla* kohta avaldati ka ajakirjanduses kaks retsensiooni, mille ühe autoriks oli Karl Siilivask ja teise omaks Ellen Plotnik.¹⁵⁸ Neist kriitilisem oli Plotnik, tõstes siiski esile Kuuli teose historiograafilist osa.¹⁵⁹ See on tõepoolest eranditult kõigi Kuuli monograafiate tugevaks küljeks. Huvitav punkt, mida Plotnik Kuulile ette on heitnud, on subjektiivsete tegurite kasutamine argumentides. Subjektiivsete tegurite kasutamine väljendus tema meelest konkreetsete sündmuste ja isikute tähtsustamisel. Objektiivseteks teguriteks pidas Plotnik aga ilmselt marksistlikke üldistusi ja seaduspärasusi.¹⁶⁰ See näitab teatud määral, mismoodi ajaloo kirjutamisse suhtuti. Pole põhjust väita, et Kuuli järeldused oleksid õiged või valed olnud, kuid neil oli enamasti tajutav mingi konkreetne alus ning just seetõttu pidas Plotnik vajalikuks Kuulit kritiseerida.

1972. aasta 21. mail kinnitati Kuulile ajaloodoktori teaduslik kraad töö eest, mis kandis pealkirja *Eesti rahva võitlus fašismi vastu (1930-1940. a.)*.¹⁶¹ Mahuka teose sissejuhatuses esinevad nõukogude perioodile iseloomulikud eesmärgid, milleks olid fašismivastane võitlus ja paguluses olevate eestlaste kontseptsioonide valelikkuse tõestamine.¹⁶² Pagulaste töödega Kuuli eriti ei polemiseerinud. See-eest esitles ta enda töös nende seisukohta, mis kehtib ka tänapäeval, et 1940. aastal toimunut tuleks nimetada okupatsiooniks.¹⁶³ Loomulikult on Kuuli sellist vaadet kritiseerinud, kuid vähemalt on ta alternatiivse hoiaku olemasolu tunnistanud. Töö väärtuslikumaks osaks võib jällegi pidada sisukat historiograafilist ülevaadet, milles Kuuli on andnud oma hinnangu varem ilmunud teostele. Tema enda töö on ulatuslik allikaline baas. Esile väärrib tõstmist paljude mälestuste kasutamine ja materjali kogumine Moskva, Läti ning Leedu arhiividest.¹⁶⁴ Mälestuste ja arhiivimaterjali kasutamist hindasid ka tollased ajaloolased.¹⁶⁵

Doktoritöö oli arutlusobjektiks enne selle lõplikku valmimist TRÜs, TPIs ning TA AIs. Üllataval kombel ei ole nende seas PAId. Kuuli endi sõnul oli kõige väärtuslikumaks nõupidamiseks just TA AI Oktoobrijärgse perioodi ajaloosektori koosolek, mis toimus 1971.

¹⁵⁸ ERA.5065.1.27, l. 1.

¹⁵⁹ Ellen Plotnik. Teos EKP ajaloo väheuuritud perioodist. – Eesti Kommunist 1962/4, lk. 69.

¹⁶⁰ Plotnik. Teos EKP ajaloo väheuuritud perioodist, lk. 70-71.

¹⁶¹ Olaf Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu (1930-1940. a.): dissertatsioon ajaloodoktori teadusliku kraadi taotlemiseks 1. Eduard Vilde nimeline Tallinna Pedagoogiline Instituut, Tallinn 1971; Olaf Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu (1930-1940. a.): dissertatsioon ajaloodoktori teadusliku kraadi taotlemiseks 2. Eduard Vilde nimeline Tallinna Pedagoogiline Instituut, Tallinn 1971.

¹⁶² Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 1-2.

¹⁶³ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 35.

¹⁶⁴ ERA.5065.1.33, l. 8; Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 49.

¹⁶⁵ ERA.5065.1.33, l. 34, 53.

aasta 24. juunil.¹⁶⁶ Üldhinnang tööle oli positiivne, kuid märgiti ära, et ta peaks rohkem tähelepanu pöörama Eesti ja Saksamaa suhete analüüsile. Samuti oodati tema teosest antifašistlike jõudude sotsiaalset analüüsi.¹⁶⁷ Otseselt Kuuli seda soovitus oma töös ei järginud, kuid ta on pikalt esitanud kõiksuguste valimiste tulemusi ja arutlenud erakondade populaarsuse tõusude või languste põhjuste üle.¹⁶⁸ Teadusasutuste ja ülikoolide poolt saadetud retsensioonides on samuti antud tema tööle positiivne hinnang.¹⁶⁹ Sarnaselt kandidaaditööle on ka doktoritöö puhul ära toodud, et Kuuli ei ole piisavalt avanud sündmuste majanduslikke põhjuseid.¹⁷⁰ Taoline kriitika võis tuleneda marksistlikust ideoloogiast, mille järgi majandus domineeris teiste eluvaldkondade üle.¹⁷¹ Samas võis niisugust kriitikat põhjustada asjaolu, et kuigi Kuuli töö pealkiri viitab suhteliselt kitsale teemale, on ta tegelikult andnud ülevaate Eesti Vabariigi sisepoliitilika ajaloost vastaval perioodil. Seega on mõistetav, miks Kuulile on ette heidetud nende elementide puudumist, mida pealkirja järgi otsustades ei peakski tema töös esinema.

Kuuli doktoritöö oli ajendiks kirjavahetusele väliseestlasest ajaloolase Rein Marandiga, mille katkestas alles viimase surm 2003. aastal. Marandil ei õnnestunud esialgu Kuuli doktoritööd lugeda, sest Kuuli ei avaldanud oma tööd eraldi teosena. Põhjuseks nimetas Kuuli seda, et mitmed tema töö osad olid juba varem avaldatud kirjutistes ilmunud.¹⁷² Marandile pakkusid ka Kuuli teised teosed huvi sellest hoolimata, et nendes esines tendentslikke hinnanguid. Ta kirjutas Kuulile 1975. aastal: *Siin läänes ajaloolased üldse ei tee ideoloogilisi ega poliitilisi, vaid – pahemal juhul – ainult teaduslikke vigu.*¹⁷³ Tõenäoliselt Marandi etteheited Kuulit ei häirinud, sest vastasel korral poleks ta ilmselt suhtlust jätkanud. Samuti ei saa neid pidada etteheiteks Kuulile, vaid ühiskonnale, kus Kuuli elas. Kirjavahetusega kahe teadlase suhtlus ei piirdunud. Neil õnnestus mitmel korral kohtuda. Esimene vestlus leidis aset juba 1974. aastal

¹⁶⁶ ERA.R-2343.2.399, l. 52-57; ERA.5065.1.33, l. 2-4.

¹⁶⁷ ERA.R-2343.2.399, l. 54.

¹⁶⁸ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 222-229.

¹⁶⁹ ERA.5065, l. 9, 29.

¹⁷⁰ ERA.5065.1.33, l. 36.

¹⁷¹ Juri Lukin. Lenini pärand ja nüüdisaja esteetika. Tõlk. Juhan Nurme. Kunst, Tallinn 1984, lk. 26-27; Svetozar Stojanović. Between ideals and reality: a critique of socialism and its future. Tõlk. Gerson S. Sher. Oxford University Press, London, New York, Toronto 1973, lk. 5, 11; Michael Hardt. „The Common in Communism“. The Idea of communism. Toim. Costas Douzinas ja Slavoj Žižek. Verso, London, New York 2010, lk. 132; Pierre Bourdieu. Language and Symbolic power. Tõlk. Gino Raymond ja Matthew Adamson. Polity Press, Cambridge 1994, lk. 244.

¹⁷² ERA.5065.1.49, l. 61-63.

¹⁷³ ERA.5065.1.49, l. 66.

Tallinnas.¹⁷⁴ Väliseesti teadlase huvi Kuuli tööde vastu oli kindlasti suureks tunnustuseks talle. Seegi näitab, et Kuuli teoseid ei saa hinnata kui pelgalt propagandistlikke kirjutisi.

1.3.2. Monograafiad

Nõukogude perioodil ilmus Kuulil kolm ja pärast iseseisvuse kehtestamist viis pikemat uurimust, kui mitte arvestada töid, mille alusel talle teaduslikud kraadid omistati. Tema nõukogulike teoste läbivaks jooneks võib pidada asjaolu, et olenemata teemast on nende kõigi lõpus vähemalt mainitud 1940. aasta sündmusi. Isegi Richard Mirringu, kes represseriti 1938. aastal Nõukogude Liidus, elulugu kajastava teose lõppu on kirjutatud, et tema elu eesmärk täitus 1940. aasta suvel.¹⁷⁵ Kolmes nõukogulikis monograafias väljenduvad tema peamised ajaloolased uurimisteedad sel perioodil. Nendeks olid revolutsionääride biograafiad, 1940. aasta sündmused ja Eesti Vabariigi sisepoliitika ning eelkõige kommunistide tegevus 1930. aastatel. Lisaks monograafiatele ilmus tollases ajakirjanduses Kuulilt kõigil nimetatud teemadel kümneid artikleid.¹⁷⁶ Eluloolised ja 1940. aasta sündmusi puudutavad kirjutised seostusid enamasti mõne tähtpäevaga.

1969. aastal ilmunud *Internatsionaalsel võitluspostil* on Kuuli ainuke pikem elulooline uurimus. Kõite järgi võib seda pidada brošüüriks, kuid tegemist on ikkagi artiklist mahukama üksikprobleemi terviklikult käsitleva uurimusega. Märkimist vääriwad veel teos *Erinevaid radu mööda*, kust võib leida viie vähemtuntud kommunisti biograafiad ja 2007. aastal ilmunud artikkel sotsiaaldemokraat Mihkel Martnast.¹⁷⁷ Eluloolist materjali võib aga kohata kõikides tema mahukamates teostes. Isikuandmete detailsus ja täpsus olid tema jaoks olulised olenemata perioodist. 1969. aasta monograafiales kirjutati kaks retsensiooni, milles rõhutati, et teose lühidusest hoolimata on Kuuli kasutanud ohtralt erinevaid allikaid – arhivaale, perioodikat ja mälestusi.¹⁷⁸ Kuulile iseloomulikult ei piirdunud ta mälestustega, mis

¹⁷⁴ ERA.5065.1.49, l. 66, 74.

¹⁷⁵ Olaf Kuuli. Internatsionaalsel võitluspostil: Richard Mirringu elust. Eesti Raamat, Tallinn 1969, lk. 97.

¹⁷⁶ ERA.5065.1.96-97.

¹⁷⁷ Olaf Kuuli. Erinevaid radu mööda: raamat Eesti 1930-ndate aastate töölisliikumise ajaloost E. Säremati, H. Roogi, V. Soo, J. Veebermani, I. Kruusi elulugude kaudu. Eesti Raamat, Tallinn 1984; Olaf Kuuli. Mihkel Martna: Eesti vasakpoolse sotsiaaldemokraatia teerajaja. Mihkel Martna Fond, Tallinn 2007.

¹⁷⁸ Jüri Ant. Meie komsomoli võitlustee eesliinil. – Noorte Hääl 09.07.1969, lk. 2; Harald Saarniit ja Mart Kangur. Revolutsionääri elu. – Eesti Kommunist 1969/5, lk. 72.

olid trüki ilmunud, vaid kogus neid ise juurde. Kriitikana on välja toodud, et Kuuli ei ole piisavalt esitanud arvandmeid, mis oleks näidanud kommunistide veelgi suuremat mõju.¹⁷⁹

Aastatel 1976 ja 1980 avaldas Kuuli monograafiad, mis puudutasid Eesti lähiajaloo võtmeküsimusi.¹⁸⁰ Kaasaegsed hindasid tema töid üldjoontes positiivselt, kui väliseestlased välja arvata.¹⁸¹ Jüri Andi retsensioonis teose *Vapsidest Isamaaliiduni* kohta on esile toodud, et tegu pole küll ammendava analüüsiga, kuid kindlasti ajalooteadust edasi viiva teosega. Samuti oli oluline teose praktiline külg, mis pidi aitama kaasa fašismi mõistmisele ja seega ka sellevastasele võitlusele.¹⁸² 1980. aastal ilmunud teose *Revolutsioon Eestis 1940* retsensioonis on Ant taas välja toonud, et Kuuli paistab silma oma historiograafilise analüüsiga. Kriitikat leidis Kuuli seetõttu, et ta on vähe tähelepanu pööranud *revolutsiooniliste* sündmuste objektiivsetele põhjustele.¹⁸³ Ülejäänud ajakirjanduses ilmunud arvustused olid pigem 1940. aasta sündmuste lühikirjeldused kui Kuuli teose kriitilised ülevaated.¹⁸⁴ Kõik kolm uurimust kirjutas Kuuli oma põhitöö kõrvalt, mida on retsensioonides rõhutatud.¹⁸⁵

Perestroika ja taasiseseisvuse perioodil on viimatinimetatud uurimus andnud põhjust pigem Kuuli kritiseerimiseks.¹⁸⁶ Näiteks on ajaloolane Ago Pajur kirjutanud, et Kuuli 1980. aastal ilmunud teos on ebameeldivalt riigitruu.¹⁸⁷ 1940. aasta sündmuste käsitlemist uurinud Andres Adamson on sõnastanud, et see raamat muutus lausa juunimüüdi sümboliks.¹⁸⁸ Selliselt esindab see teos üldise arvamuse kohaselt nõukoguliku ajalookirjutuse negatiivset külge. Seda seisukohta pehmendab mõneti Andi arvamus, et vastavat Kuuli uurimust kasutatakse ka tänapäeval, kuigi viidata sellele eriti ei soovita.¹⁸⁹

Samas on Kuuli taasiseseisvunud Eestis avaldatud teoseid hinnatud küllaltki positiivselt, kuigi neiski on retsensendid leidnud vigu. Kiidetud on tema neutraalset käsitlust ja täpsust faktide

¹⁷⁹ Saarniit ja Kangur. *Revolutsionääri elu*, lk. 74.

¹⁸⁰ Olaf Kuuli. *Vapsidest Isamaaliiduni*. Eesti Raamat, Tallinn 1976; Olaf Kuuli. *Revolutsioon Eestis 1940*. Eesti Raamat, Tallinn 1980.

¹⁸¹ Rein Taagepera. Kui täiendavad väekoondised tulid. – *Vikerkaar* 1989/3, lk. 90-92.

¹⁸² Jüri Ant. Mitmenäoline fašism. – *Eesti Kommunist* 1977/5, lk. 101-102; Abe Liebman. Lehekülgi võitlusajaloost. – *Edasi* 21.06.1977, lk. 2.

¹⁸³ Jüri Ant. Sotsialistlik revolutsioon Eestis: seaduspärasused ja omapära. – *Eesti Kommunist* 1981/1, lk. 61-62.

¹⁸⁴ Hendrik Allik. Ajakohane raamat. – *Rahva Hääli* 28.09.1980, lk. 2.

¹⁸⁵ Ant. Sotsialistlik revolutsioon Eestis, lk. 62.

¹⁸⁶ Külle Arjakas. Kuulijälg Eesti uuema ajaloo kangal. – *Vikerkaar* 1989/3, lk. 89-90.

¹⁸⁷ *Eesti ajalugu* VI, lk. 138.

¹⁸⁸ Adamson. 1940. aasta juunisündmuste ajaloolisest seletusest Eestis, lk. 98.

¹⁸⁹ Vestlus Jüri Andiga 13.03.2014.

kasutamisel.¹⁹⁰ Monograafia *Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940-1954)* kohta on Ant aga välja toonud, et faktiderohkuse tõttu võib raamat tunduda esialgu veidi n-ö kuivana, kuigi selles avaneb detailne pilt vastavast teemast.¹⁹¹ See Andi kommentaar selgitab Kuuli kriitikat näiteks Mati Grafi ja Kaljo-Olev Veskimäe teoste kohta. Nimelt on Kuuli meelest uurimustes *Kalevipoja kojutulek* ja *Kuidas valitseti Eesti NSV-d* liialt palju kirjanduslikke ekskursse.¹⁹² Kuuli enda teoste väljenduslaad oli küllatki range ja teda häiris, kui ajaloo kirjutamisel kasutati stiili, mis tema meelest oli omane ilukirjandusele.

Kuuli monograafiate retsensentidest tuleks esile tuua eesti päritoluga taani ajaloolast Vello Helki, kes oli seisukohal, et nõukogude perioodil kirjutanud ajaloolased peaksid tagasi tõmbuma. Sellest hoolimata on ta Kuuli töödesse suhtunud positiivselt. Helk on esile toonud, et Kuuli hakkas juba 1988. aastal ajalugu ümber kirjutama ja hinnanud tema püüdlusi, mitte niivõrd sidunud teda ainult konkreetsete kõnesolevate teostega – *Sotsialistid ja Kommunistid Eestis 1917-1991* ja *Sula ja hallad Eesti NSV-s*.¹⁹³

Taasiseseisvunud Eestis keskendus Kuuli enam Nõukogude Eesti perioodi uurimisele. 1999. aastal ilmunud *Sotsialistid ja Kommunistid Eestis 1917-1991* käsitleb küll pikemat ajavahemikku, kuid sellele järgnenud kolmes monograafias on ta pühendunud Stalini ja Hruštšovi ajale.¹⁹⁴ Üldpildist eristub Kuuli viimaseks monograafiaks jäänud 2010. aastal ilmunud *Fontanka ja Moika vahel*, kus ta on keskendunud Nõukogude Liidus elavate eesti kommunistide konfliktidele aastail 1919-1938.¹⁹⁵ Tema tööd räägivad eelkõige kommunistide tegevusest, sama teemaga tegeles ta ka nõukogude perioodil. Uuemate uurimuste teemad kohati kattuvad tema nõukogulike teoste temaatikaga, kuid ei saaks väita, et Kuuli oleks otseselt pühendunud oma varasemate käsitluste ümberkirjutamisele. Küll aga paistab välja teatud nõukogulike seisukohtade valeks tunnistamine. Mõneti sarnaseks nõukogude perioodiga on Kuulil jäänud uurimuste vormiline kül. Mitmete tema uuemate teoste lõpust

¹⁹⁰ ERA.5065.1.101, l. 1-9; Olev Liivik. Okupatsioonivõimu teostajad ja Nõukogude kultuurijuhid sõjajärgses Eestis. – Tuna 2007/4, lk. 138-140.

¹⁹¹ ERA.5065.1.101, l. 8; Jüri Ant. Olaf Kuuli. Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s, 1940-1950. – Ajalooline Ajakiri 2007/2(120), lk. 252.

¹⁹² ERA.5065.1.67, l. 3; Kuuli. Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s, lk. 14.

¹⁹³ ERA.5065.1.101, l. 3-5; ERA.5065.1.49, l. 70.

¹⁹⁴ Kuuli. Sula ja hallad Eesti NSV-s; Kuuli. Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s; Kuuli. Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal.

¹⁹⁵ Olaf Kuuli. Fontanka ja Moika vahel: Eesti kommunistide sisetülidest aastail 1919-1938. Tallinn 2010.

võib leida sündmuste kroonika, mis on olemas ka osadel varasematel teostel, mille üheks või ainsaks autoriks Kuuli on olnud.¹⁹⁶

Esimese kahe teose ilmumist toetas Eesti Teadusfond, kuid viimased kolm andis Kuuli välja isiklikele ressursidele toetudes. Ta pidas arvestust selle üle, kui palju tema teoseid liikvel oli ja kellele ta oli neid kinkinud. Näiteks uurimuse *Sotsialistid ja Kommunistid 1917-1991* tiraaž oli 600 eksemplari, millest 34 jagas ta teistele ajaloolastele ja tuttavatele isikutele.¹⁹⁷ Võrdluseks võib tuua, et aastatel 1976 ja 1980 ilmunud Kuuli monograafiate trükiarvudeks on märgitud vastavalt 5000 ja 3000.¹⁹⁸ Kuuli viimase teose *Fontanka ja Moika vahel* tiraaž oli aga juba poole väiksem, kui 1999. aastast pärineval uurimusel *Sotsialistid ja Kommunistid Eestis 1917-1991*.¹⁹⁹ Arvestades tema uuemate teoste läbimüügiga, võib tõdeda, et suuremaks tiraažiks ei olnud ka vajadust. Ainuke monograafia, mille ülejääk 2011. aasta laoseisus enam ei kajastu, on 2007. aastal ilmunud *Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940-1954)*. Nimetatud uurimuse tiraažiks oli 350 eksemplari.²⁰⁰

1.3.3. Kollektiivsed tööd

Nõukogude perioodil osales Kuuli mitmete kollektiivsete uurimuste koostamises. Samuti leidub artiklikogumikes tema kirjutisi. Peamiselt ilmusid need tööd PAI või TA AI väljaannetena.²⁰¹ Erandina võib välja tuua koos Vello Toomiga kirjutatud *Internatsionaalses rivis*.²⁰² Periood ja teema, mida Kuuli nendes teostes käsitles, oli põhimõtteliselt sama, mis tema individuaalseteski uurimustes. Iga töö keskendus *tööraha liikumise* spetsiifilisele väljendusele, milleks Kuuli puhul oli Eestimaa Leninlik Kommunistlik Noorsooühing (ELKNÜ), ametiühingud, ja EKP Tallinna organisatsioon. Üldisemalt kirjeldas Kuuli

¹⁹⁶ Kuuli. *Sotsialistid ja Kommunistid Eestis*, lk. 234-250; Kuuli. *Sula ja hallad Eesti NSV-s*, lk. 160-163; Ülevaade Eestimaa Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu ajaloost I osa: (XIX saj. lõpp-juuni 1941). Peatoim. Aleksander Panksejev. Eesti Raamat, Tallinn 1975, lk. 320-326; Kuuli. *Revolutsioon Eestis*, lk. 195-203.

¹⁹⁷ ERA.5065.1.66, l. 23-24.

¹⁹⁸ Kuuli. *Vapsidest Isamaaliiduni*, lk. 239; Kuuli. *Revolutsioon Eestis*, lk. 228.

¹⁹⁹ ERA.5065.1.58, l. 20.

²⁰⁰ ERA.5065.1.58, l. 1, 20.

²⁰¹ Näiteks: Salme Ahelik ja Olaf Kuuli. „Poliitiline võitlus Tallinna Ühises Haigekassas (1928-1940)“. Eesti töörahva võitlusest kodanliku diktatuuri vastu aastail 1920-1940. Toim. Karl Siilivask. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Tallinn 1980, lk. 51-72; Olaf Kuuli. „Fašismi vastu, töölisklassi ühtsuse eest“. Eesliinil: 50 aastat „Pravda“ jälgedes: artikleid ja mälestusi. Koost. Lembit Randmets ja Ülo Vähkjas. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1962, lk. 216-228.

²⁰² Olaf Kuuli ja Vello Toom. *Internatsionaalses rivis: Kommunistliku Noorsoo Internatsionaali Eesti sektsiooni võitlustest aastail 1920-1940*. Eesti Raamat, Tallinn 1970.

kommunistide tegevusi juba varem nimetatud teoses *Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost II*. Peaaegu kõiki kollektiivseid teoseid seostati mõne tähtpäevaga.

Mahukasse EKP ajaloo ülevaate teise ossa, mis koosnes viiest peatükist ja kajastas kommunistide tegevust ajavahemikus 1920-1940, kirjutas Kuuli kaks peatükki. Esimese kahe peatüki autoriks oli Abe Liebman ja viimase, kus kirjeldatakse 1940. aasta *revolutsioonisündmusi*, kirjutas Igor Jankovski. Nõukogulikule kollektiivsele teosele iseloomulikult tuleb autorite nimesid otsida eessõnast. Tiitellehele on mahutatud vaid kahe toimetaja, kelleks olid Aleksander Panksejev ja Madis Pesti, nimed.²⁰³ Retsensioonides väljendati üldiselt heameelt teose valmimise puhul. Esile toodi stalinlike repressioonide mainimist ja teose poliitilist korrektsust.²⁰⁴ Ajaloolane Herbert-Armin Lebbin tõstis enda retsensioonis esile just 11. ja 12. peatükki, mis paistsid talle silma oma põhjalikkuse ja sügava analüüsiga. Nende autoriks oli Kuuli. Selle uurimuse puhul tuleb siiski tähele panna asjaolu, et maketile saadeti üle 120 retsensiooni, milles jagatud soovitusi olevat ka arvesse võetud. Lisaks arutati kõigi peatükkide sisu PAI koosolekutel.²⁰⁵ Seega on küsitav, kas on mõistlik ühte või teist autorit otseselt esile tõsta.

Järgmine küllaltki mahukas teos, mille valmimises Kuuli osales, oli *Tööraha riigi eest*. Uurimus ilmus 1967. aastal ja selles keskenduti ametiühingute uurimisele. Teisteks autoriteks olid Abe Liebman ja Harald Saarniit. Võib öelda, et selle sisu langes tegelikult paljuski kokku 1963. aasta teosega, sest ajavahemik, mida uuriti oli sama ja paljud tegelased ning sündmused kattusid. Siiski on seda nõukogude perioodil peetud üheks parimaks uurimuseks, mis vastaval teemal välja antud.²⁰⁶ Vähemalt nii arvasid Karl Siilivask ja Otto Karma 1970. aastal. Omapärane on aga, et esialgu leidsid Siilivask ja teisedki retsensendid, et teose faktirohkus muudab selle raskesti loetavaks.²⁰⁷ Faktirohkuse olemasolu on mõneti paradoksaalne, sest teose sissejuhatuses on autorid kurnud allikate lünklikuse üle eriti *kodanliku diktatuuri* perioodi puudutavates materjalides.²⁰⁸ Seega tekib küsimus, kust need rohked faktid väheste

²⁰³ Ülevaade EKP ajaloost II osa, lk. 3, 7.

²⁰⁴ Herbert-Armin Lebbin. Üksteise järel avanevad kangelasliku võitluse leheküljed... – Rahva hääl 08.02.1964, lk. 2; Feliks Kinkar. Kaks aastakümnet võitlust. – Edasi 02.02.1964, lk. 3; Erkki Rannik ja Harald Saarniit. Üldistav teos EKP võitlustee tähtsast etapist. – Eesti Kommunist 1964/3, lk. 87-92.

²⁰⁵ Ülevaade EKP ajaloost II osa, lk. 7; ERAF.247.52.3, l. 34.

²⁰⁶ Otto Karma ja Karl Siilivask. „Töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimine“. Leninlik etapp eesti ajaloo teaduses. Toim. Endel Laul. Eesti Raamat, Tallinn 1970, lk. 157.

²⁰⁷ Karl Siilivask. Nad sepiastasid töörahva võitu. – Rahva Hääl 15.06.1967, lk. 2; Madis Pesti. Väärteos ametiühinguliikumise ajaloo kohta. – Eesti Kommunist 1967/8, lk. 75.

²⁰⁸ Olaf Kuuli, Abe Liebman ja Harald Saarniit. Tööraha riigi eest: Eesti ametiühingute võitlusest aastatel 1918-1940. Eesti Raamat, Tallinn 1967, lk. 5.

vastavate allikate olemasolu korral tulid? Märkimist väärrib veel asjaolu, et teose lõpus ei ole registrit isikunimedega, mida tõid välja ka retsensendid ja mis Kuuli teostele üldiselt omane oli, kui välja arvata *Vapsidest Isamaliiduni*.²⁰⁹

1970. ja 1975. aastal kirjutas Kuuli kahes kollektiivses teoses ELKNÜ ajaloost. Juba märkimist leidnud teos *Internatsionaalses rivis* on brošüürilaadne uurimus, mille kohta Kuuli peamine retsensent Jüri Ant kirjutas, et tegemist ei ole kõige õnnestunuma teosega. Ant tõi välja asjaolu, et kuigi teos peaks kajastama ajavahemikku 1920-1940, on perioodile 1925-1939 pühendatud ebaproportsionaalselt vähe ruumi.²¹⁰ 1975. aasta teos *Ülevaade Eestimaa Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu ajaloost I* sarnaneb mahult EKP ajaloo ülevaadetele. Kuuli osa selles töös piirdus ühe peatükiga, mis katab aastaid 1940-1941. Tavaliselt Kuuli uurimisvaldkonda kuuluva ajavahemiku 1930-1940 autoriks oli Karl Martinson. Ülejäänud peatükkide autoriteks olid Liebman, Toom ja Ant.²¹¹ Antud teose peatükkide jaotusest võib mõista, miks 1970. aasta brošüüris ajavahemik 1925-1939 hõredalt kaetud oli. Nimelt kirjutas Toom teise peatüki, mis kattis ajavahemikku 1920-1924. Ette on uurimusele heidetud, et sellest oleks võinud rohkem õhkuda nooruslikku isikupära ja revolutsioonilist romantikat, sest tegemist oli ikkagi noorsugu kirjeldava teosega.²¹² Tõsisemaid sisulisi etteheited raamatu suhtes retsensentidel polnud.²¹³

1982. aastal ilmunud *Lehekülgi EKP Tallinna organisatsiooni ajaloost* puhul jäi Kuuli kirjutatud osa proportsionaalselt väiksemaks võrreldes varasemate PAI väljaannetega, milles ta oli osalenud. See on selgitatav asjaoluga, et teos haaras perioodi 19. sajandi lõpust kuni 1981. aastani, aga Kuuli kirjutas endiselt ajavahemikust 1930-1940. Autorite kollektiivi kuulusid veel Erich Kaup, Harald Saarniit, Abe Liebman, August Sunila, Karl Mang, Lembit Randmets ja Nikolai Janson ning kokkuvõtte kirjutas Herbert-Armin Lebbin.²¹⁴ Selle teose puhul on retsensent Vambola Lillemäe välja öelnud, et segavaks faktoriks on asjaolu, et ei ole otseselt võimalik tuvastada, kes millise peatüki autor on.²¹⁵ Muus osas sarnanevad sellegi teose arvustused eelnevatega – on üldiselt positiivsed ja kiidavad kommunistide võitlusliku

²⁰⁹ Jüri Ant. Täienduseks Eesti tööliikumise ajaloole. – Edasi 22.06.1967, lk. 2.

²¹⁰ Jüri Ant. Kommunistliku Noorsoo Internatsionaali ühest võitlussalgast. – Eesti Kommunist 1971/1, lk. 67.

²¹¹ Ülevaade ELKNÜ ajaloost I osa, lk. 8.

²¹² Edgar Mattisen ja Karl Siilivask. Ülevaade Eesti komsomoli ajaloost. – Eesti Kommunist 1976/3, lk. 103.

²¹³ Mai Ojatalu. Raamat Komsomoli võitlusteest. – Noorte Häääl 23.10.1975, lk. 2.

²¹⁴ Lehekülgi EKP Tallinna organisatsiooni ajaloost. Peatoim. Aleksander Panksejev. Eesti Raamat, Tallinn 1982, lk. 5-6.

²¹⁵ Vambola Lillemäe. Kuulsusrikka ajaloo leheküljed. – Eesti Kommunist 1983/1, lk. 61.

ajaloo markeerimist.²¹⁶ Seda võib selgitada asjaoluga, et kollektiivsete uurimuste, mille taga olid uurimisasutused, tugevam kritiseerimine oleks tähendanud ka vastava asutuse kritiseerimist. Lisaks olid nõukogude perioodil paljud retsensioonid tellitud tööd.²¹⁷

Taasiseseisvumise perioodil on mõned Kuuli kirjutised ilmunud artiklikogumikes, kuid kollektiivsete uurimuste kirjutamisel pole ta osalenud.²¹⁸ Koostöös Igor Jankovskiga valmis Kuulil artikkel *The Estonian Communist Party and the Comintern, 1920-1940*, mis tõenäoliselt avaldati kogumikus *The Communist International and its National sections, 1919-1943*.²¹⁹ Kindlalt ei saa seda paraku väita, sest mul ei ole õnnestunud selle teosega tutvuda. Kogumik oli seotud konverentsiga, mis toimus 1992. aastal Amsterdamis ja oli pühendatud Kommunistliku Internatsionaali ehk Kominterni ning selle rahvuslike seksioonide ajaloole. Kuuli oli samuti sinna kutsutud ja tema isikuarhiivis olevate materjalide põhjal võib järeldada, et ta võttis sellest osa. Esialgse plaani kohaselt pidi nimetatud kogumik toimetaja Jürgen Rojahn'i sõnul ilmuma 1994. aasta suvel, kuid see avaldati viimaks 1998. aastal. Kuuli isikuarhiivis on tema ja Jankovski ning teiste autorite, kes nimetatud kogumiku jaoks kirjutasid, artiklite mustandid.²²⁰

1.3.4. Õppematerjalid ja brošüürid

Töös olen keskendunud peamiselt Kuuli ajalookäsitlusele ja sellest lähtuvalt tema ajalooteaduslikele töödele. Mõningaid õppematerjaliks mõeldud teoseid ja lühemaid brošüüre olen kasutanud seetõttu, et neis kerkivad rõhuasetused ja muutused tõlgendustes selgemalt esile. Kuuli koostas ja toimetas mitmeid tööprogramme ja seminarikavasid nii keskkooliõpilastele kui ka tudengitele, mis valmisid perioodil, kui ta töötas TPIs. Allikana

²¹⁶ Mati Graf. EKP Tallinna organisatsiooni 80. aastapäevaks. – Rahva Hääl 21.09.1982, lk. 2.

²¹⁷ Vestlus Aadu Mustaga 30.04.2014.

²¹⁸ Näiteks: Olaf Kuuli. „Muutuvad parteitekstid (1946-1952)“. Kohanevad tekstid. Toim. Virve Sarapik ja Maie Kalda. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu 2005, lk. 259-270; Olaf Kuuli. „Sula alguses ja lõpus: Tartu ülikooli komsomoliorganisatsioon 1955-1957 ja 1967-1968“. Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi materjale. Toim. Ken Kalling. Tartu Ülikool, Tartu 2001, lk. 68-75; Olaf Kuuli. „Luurajad-poliitvangid? 1940. aasta riigipöörde ajal Eestis vabastatud NSV Liidu luure agentidest“. Luuramisi: salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil: artiklite ja dokumentide kogumik. Toim. Enn Tarvel. Umara Kirjastus, Tallinn 1999, lk. 91-104. ERA.5065.1.57, l. 11-21.

²¹⁹ *The Communist International and its National sections, 1919-1943*. Toim. Jürgen Rojahn. Peter Lang, Bern 1998.

²²⁰ ERA.5065.1.56, l. 5-9, 13-148.

olen kasutanud neist kahte – vastavalt 1978. ja 1989. aastal ilmunud *Maakera pöördub itta ning Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost (1905-1940)*.²²¹

Esimene väärrib esiletõstmist seetõttu, et raamatu tegevus algab 1931. ja lõpeb 1940. aastaga ehk katab just seda perioodi, mida Kuuli on enim uurinud. Selles kerkivad esile kõik peamised teemad, mida Kuuli on käsitletud ehk kommunistide tegevus, fašism ja 1940. aasta sündmused.²²² Raamat on küll mõeldud keskkooliõpikuks, kuid sellele kirjutatud retsensiooniski on öeldud, et tegemist on oma stiililt pigem populaarse ülevaatega, mis aitab mõista *revolutsiooni* eeldusi ja käiku.²²³ Õpik ilmus sarja *Mineviku võitlusradadelt* kolmanda väljaandena. Kokku ilmus selles neli teost ajavahemikus 1977-1981. Viimased kolm raamatut on eesti autorite poolt kirjutatud, kuid esimene on Aleksei Trofimovi *Kangelasliku võitluse lehekülgi* tõlge, mis räägib vene töölisklassist enne oktoobrirevolutsiooni.²²⁴

Teine, brošüürialaadne, õpik väärrib analüüsimist peamiselt oma ilmumisaasta tõttu. 1989. aastal ilmus Kuulilt veel teinegi brošüür, kus ta on esitletud nii enda kui ka teiste muutunud seisukohti 1940. aastat puudutava käsitluse suhtes. Selleski ei ole Kuuli unustanud tähelepanu pöörata historiograafiale. Nimelt on kirjutise lõpus ära toodud mitmete uurijate artiklid ja arvamused, mis ajavahemikus 1988-1989 olid sel teemal ilmunud.²²⁵ Lisaks avaldati 1989. aastal mõneti ebataoline brošüür, mis oli ülevaateks ajaloolaste, ajakirjanike ja endiste revolutsionääride koosolekutest, mis leidsid aset 1988. aasta 30. märtsil ja 6. aprillil.²²⁶ Kuuli ülesandeks oli vestlusi juhtida ja küsimusi esitada. Selle kujundus tekitab kõneka kontrasti, kui võrrelda seda kümme aastat varem samal teemal ilmunud Kuuli brošüüri.²²⁷ 1979. aasta kirjutise kaanel domineerivad punane, must ja valge. Seevastu hilisemal on punane värv asendatud sinisega. Viimase kirjutisena märgiksin ära 1980. aastal ilmunud kolmanda trüki brošüürist *Eesti NSV revolutsioonimälestisi*, kus peatähelepanu on küll pööratud mälestistele, kuid milles esineb omapäraseid üleminekuid, mida olen käsitletud järgnevas peatükis.²²⁸

²²¹ Olaf Kuuli. *Maakera pöördub itta*. Valgus, Tallinn 1978; Olaf Kuuli. *Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost (1905-1940)*. Eduard Vilde nimeline Tallinna Pedagoogiline Instituut, Tallinn 1989.

²²² Kuuli. *Maakera pöördub itta*, lk. 21-38, 79-117.

²²³ Salme Ahelik. Miks Maakera pöördus Itta. – *Nõukogude Õpetaja* 10.02.1979, lk. 4.

²²⁴ Aleksei Trofimov. *Kangelasliku võitluse lehekülgi*. Tõlk. jüri Ojamaa. Valgus, Tallinn 1977.

²²⁵ Kuuli. 1939-1940. aasta Eestis, lk. 40.

²²⁶ Olaf Kuuli ja Erni Lõbu. *Eesti 1939-1940, fakte, probleeme, meenutusi*. Eesti Raamat, Tallinn 1989, lk. 5.

²²⁷ Vaata Lisa 1; Olaf Kuuli. 1940. aasta revolutsionisuvi Eestis. *Perioodika*, Tallinn 1979.

²²⁸ Olaf Kuuli. *Eesti NSV Revolutsioonimälestisi*. Eesti Raamat, Tallinn 1980.

2. Kommunistid ja sotsialistid Olaf Kuuli teostes

2.1. Nõukoguliku kuvandi problemaatilisus ja väljendusviisid

Kommunistidest ja EKPst on antud kontekstis mõistlik rääkida koos, sest Olaf Kuuli teostes väljendasid sõnad kommunist ja ka sotsialist valdavalt parteilist kuuluvust. See oli Kuulile omane nii nõukogude kui ka taasiseseisvuse perioodil ja on tõenäoliselt peamiseks põhjuseks, miks tema kirjutistes puuduvad katsed neid mõisteid pikemalt defineerida. Seda seisukohta toetavad mitmed näited, kus Kuuli on kirjeldanud mõnda noort entusiasti kui kommunismimeelset isikut, kuid märkinud, et ta ei ole vastaval ajahetkel veel parteisse kuulunud.²²⁹ Kommunisti sünonüümiks nõukogudeaegsetes kirjutistes võib pidada väljendit *võitleja*. Sotsialistide kuvand sõltus nende koostööst kommunistidega, mistõttu saab neid vaadelda võrdluses viimastega. Samuti on kommunistidega Kuuli käsitlustes tihedalt seotud ametiühingud ja vasakpoolset meelestatud organisatsioonid. Vasakpoolsete jõudude hulgas esines ka negatiivseid tegelasi, keda nimetati *reformistlikeks* või *oportunistlikeks* sotsialistideks.²³⁰ Kommunistide ja sotsialistide kuvandi analüüsimisel ei ole käesolevas sisupeatükis olulisel määral arvestatud 1940. aasta sündmuste käsitlustega, sest *revolutsiooni* teemalisi teoseid on analüüsitud eraldi.

Kuvandi loomise või motiivide andmise all ei pea ma ilmtingimata silmas tegevust, mis välistaks ajalooteadusliku lähenemise. Mingisuguse tegutsemismotiivi või moraalse hoiaku andmine oma uurimisobjektile on vajalik.²³¹ Ajalookirjutuse puhul on mulje seisukohast oluline ka see, mis fakte on esitatud ja millist eelnevat teavet uurimisobjekti kohta omatakse. Lisaks tuleb ajaloolasel silmas pidada, et kuigi teoreetiliselt on lihtne klasse määratleda, on alati olemas alternatiivseid viise, mille alusel inimesi grupeerida.²³² Seejuures tuleb arvestada, et harva on minevikus esinenud selgelt eristatavad head ja halvad tegelased. Niisiis võib järeldada, et ühekülgne ja erinevaid tõlgendusi välistav ajalookirjutus üritab pigem kinnitada teatud kuvandit, mitte anda mitmekülgset ja seega võimalikult ausat või objektiivset pilti uuritavast objektist.

²²⁹ Kuuli. Internatsionaalsel võitluspostil, lk. 12-13; Kuuli. Erinevaid radu mööda, lk. 78.

²³⁰ Kuuli, Liebman ja Saarniit. Tööraha riigi eest, lk. 310; Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 243.

²³¹ Undusk. Retooriline sund eesti nõukogude ajalookirjutuses, lk. 41.

²³² Bourdieu. Language and Symbolic power, lk. 231-233.

Nõukoguliku kuvandi teadusliku olemuse EKPst ajavahemikus 1930-1940 muudavad küsitavaks mitmed asjaolud, mis tulenevad nii nõukogulikest kui ka teistest kirjutistest. Esiteks on Kuuli hilisemates märkmetes avaldanud arvamust, et alates 1932. aastast ei saa enam sisuliselt rääkida Eesti pinnal asuvast kommunistlikust parteist.²³³ Tema nõukogude perioodilgi kirjutatud tekstides on viidatud mitmetele kommunistide arreteerimistele ja sissekukkumistele, mis viisid nende arvukuse drastilise vähenemiseni 1930. aastate algul.²³⁴ Lisaks sellele ei ole mitmetes Kuuli teostes mööda mindud 1930. aastate teises pooles Nõukogude Liidus aset leidnud repressioonidest, mille käigus hävitati peaaegu kogu EKP juhtkond.²³⁵ EKP keskkomitee liikmed olid selleks ajaks juba aastaid asunud Nõukogude Liidu territooriumil.²³⁶ Siiski tuleb märkida, et 1967. aastal ilmunud kollektiivses teoses *Töörahva riigi eest* kaadripuhastusest Nõukogude Liidus juttu ei olnud. Omapäraseks muudab selle fakti asjaolu, et 1963. aastal oli Kuuli selle kohta informatsiooni avaldanud.²³⁷ 1963. aasta teos rääkis küll konkreetselt EKPst ja 1967. aasta oma ametiühingutest, kuid parteil oli seal ikkagi oluline roll. Mahukamates ENSV ajaloo üldkäsitlustes Nõukogude Liidus aset leidnud repressioone mainitud ei ole kuni 1971. aastani, mil sellele pühendati üks lõik.²³⁸

Taasiseseisvuse perioodil ei ole 1930. aastate kommunistide tegevus erilist kajastust leidnud. Peamiseks põhjuseks on tõenäoliselt asjaolu, et nende mõju tipphetkeks on peetud 1920. aastate algust. 1924. aasta ebaõnnestunud riigipöördekatse järel kommunistide mõju Eestis oluliselt vähenes ja paljude arvamuste kohaselt ei ole see järgneval kümnendil enam samale tasemele jõudnud.²³⁹ Samu seisukohti on Kuuli esitanud 1994. aastal ajakirjas *Эстония* (Eesti) ilmunud artiklites ja monograafias *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917-1991*.²⁴⁰

1920. aastate teise poole ja 1930. aastate EKPd on ajaloolased Jüri Ant ja Mati Graf nimetanud eraldunud sektantlikuks organisatsiooniks, mis puutus eesti ühiskonnaga vähe

²³³ ERA.5065.1.78, l. 6.

²³⁴ Ülevaade ELKNÜ ajaloost I osa, lk. 219-220.

²³⁵ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 2, lk. 466-467; Ülevaade EKP ajaloost II osa, lk. 300-301.

²³⁶ Kuuli. *Sotsialistid ja Kommunistid Eestis*, lk. 41-64; Mati Graf. *Parteid Eesti Vabariigis 1918-1934: koos eellooga (1905-1917) ja järellooga (1934-1940)*. Tallinn Pedagoogikaülikooli Kirjastus, Tallinn 2000, lk. 22.

²³⁷ Ülevaade EKP ajaloost II osa, lk. 300-301.

²³⁸ Eesti NSV ajalugu 3. kd.: 1917. aasta märtsist kuni 50-ndate aastate alguseni. Peatoim. Viktor Maamägi. Eesti Raamat, Tallinn 1971, lk. 357.

²³⁹ Reigo Rosenthal ja Marko Tamming. *Sõda pärast rahu: Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja pörandaaluste kommunistidega 1920-1924*. SE & JS, Tallinn 2010, lk. 465-466; Eesti ajalugu VI, lk. 75; Eesti ajalugu: ärkamisajast kuni tänapäevani. Koost. Silvia Õispuu. Koolibri, Tallinn 1992, lk. 102.

²⁴⁰ ERA.5065.1.42, l. 1-8; Kuuli. *Sotsialistid ja Kommunistid Eestis*, lk. 41.

kokku.²⁴¹ Seda väidet toetab mõnel määral asjaolu, et hiljuti ilmunud Reigo Rosenthali ja Marko Tammingu mahukas Nõukogude eriteenistuste tegevust uurivas teoses *Sõda enne sõda* ei ole EKPlle eraldi peatükki pühendatud. Nende 2010. aastal avaldatud teoses, mis keskendus põhimõtteliselt samale teemale ajavahemikul 1918-1924, on vastav peatükk aga olemas.²⁴² Suurema tähelepanu all on kommunistide tegevus 1930. aastatel Mari-Leen Tammela valmivas doktoritöös ja Jaak Valge tulevases uurimuses. Kumbki ei ole aga antud hetkel veel paraku ilmunud. Niisiis tekibki küsimus, mismoodi sai Kuuli kirjeldada ühte organisatsiooni ja selle liikmeid ning järgijaid võimule meeldival kombel, kui mitmed asjaolud tänapäevastes uurimustes ja Kuuli enda nõukogulikes tekstides viitavad kommunistide marginaalsele rollile Eesti tollases ühiskonnas. Nõukogude võimule sobis nimelt tõlgendus EKPst kui võimekast organisatsioonist, mis oli suuteline revolutsiooni läbi viima.²⁴³

Kuvandi loomiseks oli Kuulil võimalik kasutada sobivaid tõlgendusi ja nõukogulikku retoorikat, mille kohta Rein Ruutsoo on öelnud, et see üksi võis suunata mõtlemise viisi.²⁴⁴ Kommuniste iseloomustati kõiksuguste omadussõnadega, mis väljendasid nende *progressiivsust, rahuarmastust* ja muud taolist. Siiski tuleb märkida, et kui Kuuli kirjutas, et EKP andis mingisuguseid käske või korraldusi näiteks ametiühingutele, siis on ta enamasti märkinud, kes nende taga oli ja lisanud viite.²⁴⁵ Niisiis ei ole ta piirdunud retooriliste võtete kasutamisega, vaid üritanud enda väiteid ja tõlgendusi ka tõestada ja pakkuda välja isikute nimesid, kes konkreetsete sündmuste taga olid. Samas kasutas Kuuli ära hea ja halva vastandamist, kusjuures sellist kohta ei ole vähemalt Kuuli nõukogudeaegsetest kirjutistest võimalik leida, kus mõni *kodanlik* tegelane või *reformistlik* sotsialist oleks kommunistist positiivsem karakter olnud.²⁴⁶ Kommunistidel olid Kuuli teostes omad vead, kuid lõppsiht oli neil ikkagi õige. Selleks sihiks oli nii Kuuli kui ka teiste autorite käsitluses sotsialistliku ühiskonna loomine, suhete loomine rahvaga ja fašismivastane võitlus.²⁴⁷

²⁴¹ Eesti ajalugu: ärkamisajast kuni tänapäevani, lk. 102; Graf. Parteid Eesti Vabariigis, lk. 225.

²⁴² Reigo Rosenthal ja Marko Tamming. *Sõda enne sõda: Nõukogude eriteenistuste tegevusest Eestis kuni 1940. aastani*. SE & JS, Tallinn 2013; *Sõda pärast rahu*, lk. 460-712.

²⁴³ Grönholm. Rahvusliku ebaõnnestumise ajalugu, lk. 53; Ülevaade EKP ajaloost II osa, lk. 5.

²⁴⁴ Ruutsoo. Ühiskonnateadustest Nõukogude Eestis, lk. 123.

²⁴⁵ Kuuli, Liebman ja Saarmiit. Tööraha riigi eest, lk. 288-307.

²⁴⁶ Kuuli. Ühise võitluslipu alla, lk. 157, 166, 186.

²⁴⁷ Jüri Ant. *Demokraatia ja sotsialism - kommunistide lahutamatud võitluseesmärgid*. Eesti Raamat, Tallinn 1980, lk. 21; Kuuli. Ühise võitluslipu alla, lk. 6, 168, 201; Eesti NSV ajalugu 3. kd., lk. 347; Eesti NSV ajalugu: (kõige vanemast ajast tänapäevani) 1957, lk. 379.

Lisaks keelekasutusele ja tõlgendustele on kolmandaks oluliseks kuvandi määrajaks Kuuli teostes üksikisikute käsitlused, kelle uurimisele on ta küllaltki palju oma teostes keskendunud. On võimalik, et Kuulit huvitasid isikud ja nende konkreetsete teod, sest laiahaardelised järeldused ja tõlgendused sõltusid paljuski ideoloogide tsitaatidest.²⁴⁸ Samuti võib seda selgitada asjaoluga, et parteiajaloolasena oli tal ilmselt ligipääs mõningatele isikutoimikutele.²⁴⁹ Niisiis ei saa Kuuli kirjutusi, kus esineb palju nimesid ja lühibiograafiaid pidada ainult anonüümsete tegelaste lugudeks, mida on omaseks peetud nii stalinistlikule kui nõukogude ajalookirjutusele üldiselt.²⁵⁰ Ka Rootsisis elanud ajaloolane Rein Marandi on tähelepanu pööranud asjaolule, et Kuuli teostest on võimalik saada palju eluloolist materjali.²⁵¹ Viimase kogumiseks on Kuuli kasutanud ohtralt mälestusi ja vestlusi. Ta oli teadlik, et mälestused ei ole perfektsed allikad, kuid üksikisikute motiivide ja elulugude uurimisel on need enamasti asendamatud.²⁵² Kuuli teosed ei moodustu loomulikult pelgalt lühibiograafiatest, aga need on olulisel kohal tema kirjutistes. Samas paistavad isikute kirjeldamisel silma ka ajastule omane retoorika ja ideoloogiast tulenevad tõlgendused.

2.2. EKP ja vasakpoolsed

Kriitilise meeleta lugedes rullub Kuuli nõukogulike teoste lugeja ees lahti traagiline, kuid *õnneliku* lõpuga lugu organisatsioonist, millel olid fööniksi omadused. Kõige eredamalt paistab antud motiiv silma Kuuli doktoritöös, mis hõlmab tema varasemaid kirjutisi ja on aluseks olnud ka tema hilisematele 1970.-1980. aastatel ilmunud teostele. Lähemalt selgitades tähendab see, et EKP liikmed langesid Kuuli poolt uuritud ajaperioodil rohkem kui ühel või kahel korral repressioonide ohvriks nii Eestis kui Nõukogude Liidus, kuid partei suutis sellest hoolimata alati oma tegevusega vähemalt mingis ulatuses jätkata.²⁵³ Eestis aset leidnud repressioonide all pidas Kuuli silmas kommunistliku partei tegevuse piiramist ja selle liikmete vangi või sunnitööle saatmist. Lisaks kasutati Kuuli järgi elukohast väljasaatmist, mis samuti pidurdas kommunistide aktiivset tegevust.²⁵⁴ Siin ilmneb Kuuli teostes n-ö anonüümne ajalugu – kommunistid ehk parteilased olid küll vangistuses või pagenduses, aga mingil viisil

²⁴⁸ Ruutsoo. Ühiskonnateadustest Nõukogude Eestis, lk. 121.

²⁴⁹ Vestlus Jüri Andiga 13.03.2014; Hain Rebas. „1. detsembri 1924. a. mäss“. Metsaülikool 1983-2005. Toim. Tiina Kirss. Uniprint, Tallinn 2005, lk. 109.

²⁵⁰ Viires. Eesti ajalugu stalinistlikus haardes, lk. 38; ERAF.247.52.13, l. 109, 121.

²⁵¹ ERA.5065.1.49, l. 83.

²⁵² Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 47.

²⁵³ Kuuli. Maakera pöördub itta, lk. 12; Kuuli. Fašismi vastu, töölisklassi ühtsuse eest, lk. 228.

²⁵⁴ Kuuli. Erinevaid radu mööda, lk. 30-54.

tegutses EKP *organisatoorsetest raskustest* hoolimata alati edasi. Peamiseks selliseks raskuseks oli kommunistidel kontakti puudumine – nii üksteisega kui ka rahvaga.²⁵⁵ Tänapäeval on välja selgitatud, et just illegaalsel piiriületuskatsel tabati suur hulk kommuniste.²⁵⁶ See tähendab, et Eestis asuvatel põrandaalustel kommunistidel ilmselt esineski tõrkeid informatsiooni edastamisel EKP KKle ja vastupidi.

Kommunistide tegevuse piiramise käsitlemine verise ja ebaõiglase repressioonina on üks näide, kuidas nõukogude perioodil mõistetega manipuleeriti. Kuuli ise on näidanud, et kommunistid rikkusid teadlikult seaduseid ja korraldasid relvastatud ülestõuse.²⁵⁷ Lisaks sellele ei olnud nad vaenulikult meelestatud mitte ainult *kodanlike* tegelaste, vaid ka valitseva riikliku süsteemi suhtes. Niisugusele tegevusele ei saa riik vastata muul moel kui süüdlasi karistades. Kommuniste ei otsitud taga mitte nende poliitiliste vaadete, vaid riigivaenuliku tegevuse tõttu – näiteks Reigo Rosenthal on välja toonud, et kommunistide eesmärk vägivaldsel viisil riik kukutada, andis seadusliku aluse nende partei keelustamiseks.²⁵⁸ Kuigi Kuuli seda selliselt ei sõnastanud, ilmneb see tegelikult ka tema nõukogulikes teostes seal, kus ta on kirjeldanud kommunistide illegaalset tegevust.²⁵⁹

Eelnevalt märkisin, et seoses kommunistide tegevusega olid Kuuli üheks uurimisobjektiks ametiühingud. Neid oli tema käsitluse järgi üldiselt kahte sorti – ühtedel olid juhatuses *reformistlikud* ja teistel *revolutsioonilised* jõud. Esimeste ametiühingute puhul rõhutas Kuuli, et osa nende liikmetest toetasid ka *revolutsioonilisi* jõude, kuid teiste puhul opositsioonist ei räägitud.²⁶⁰ Niisuguse küllaltki kavala võttega üritas Kuuli luua mulje, et enamus organiseeritud töölisi pooldas *revolutsioonilisi* jõude. Lisada sellele veel asjaolu, et EKP juhtis mitmeid ametiühinguid, ja kommunistidest jääbki mulje kui prestiižikatest ja küllaltki laia toetajaskonnaga tegelastest, kellel oli oluline mõju ajalookäigu üle.

Ilmselt kõige olulisemaks motiiviks oli kommunistide puhul *võitlus*. Kuuli käsitlustes võitlesid nad parema tuleviku, masside kaasamise ja *tööraha* õiguste eest ning fašismi ja *kodanlike represserijate* vastu. Seejuures ei kujutanud Kuuli neid homogeense ja üksmeelse

²⁵⁵ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 135-153.

²⁵⁶ Rosenthal ja Tamming. Sõda enne sõda, lk. 683.

²⁵⁷ Kuuli. Internatsionaalsel võitluspostil, lk. 58-68.

²⁵⁸ Rosenthal ja Tamming. Sõda pärast rahu, lk. 462.

²⁵⁹ Kuuli. Ühise võitluslipu alla, lk. 24, 45; Kuuli, Liebman ja Saarniit. Tööraha riigi eest, lk. 334-336.

²⁶⁰ Kuuli, Liebman ja Saarniit. Tööraha riigi eest, lk. 350-364.

rühmana. Nimelt tegid kommunistid vigu, mida kutsuti *pahempoolseteks vigadeks*.²⁶¹ Kuuli tõlgendused kommunistide vigadest ei olnud tema isiklikuks kontseptsiooniks. Need olid seotud Stalini järgse ajastuga, mil mahavaikimise asemel lubati teatud määral kritiseerida minevikus tegutsenud kommunistide seisukohti.²⁶² Kommunistide vigade kritiseerimisel kasutas Kuuli Lenini vastavasisulisi teoreetilisi arutlusi. Lenin leidis, et kompromisside eitamine poliitikas on lapsik.²⁶³ Seejuures ei kritiseerinud Kuuli kommuniste kui isikuid, vaid mingeid kindlaid tegusid või aspekte nende juures. Näiteks võis kritiseerida isikukultusest tulenenud vigu, kuid Stalinit kui isikut otseselt halvustada ei tohtinud. Sama kehtis ka EKP kunagise liidri Jaan Anveldi ja teiste vigu teinud eesti kommunistide kohta.²⁶⁴ Kommunisti kui isikut võis kritiseerida tõenäoliselt vaid juhul, kui kirjutamise hetkel oli partei seisukohal, et tegemist oli reeturiga. Kommunistide kuvandi ja võitluste mõistmiseks Kuuli teostes on vaja lahti mõtestada *pahempoolsete vigade* tähendus.

Osade kommunistide vead selgusid taktika valimisel võitluses ühisrinde loomise eest. Kuuli teostes tegid vigu need, kes ei tunnistanud koostöö võimalikkust sotsialistidega. See ei iseloomustanud vaid eesti kommuniste. Kominternis, mille liige EKP oli ja mis olulisel määral selle tegevust mõjutas, levisid samuti tollal sarnased suundumused.²⁶⁵ Kuuli meelest oleks pidanud võitluses fašismi vastu otsima liitlasi ja ühendama kõik töölised ühise poliitilise leppe alla, milleks oleks olnud ühisrinne.²⁶⁶ Osad kommunistid olid aga *dogmaatilise* suhtumisega ja ei soovinud koostööd teha kellegagi, kes ei olnud põhimõtteline kommunist. Mõned neist nimetasid sotsialiste *sotsifašistideks*.²⁶⁷ Selline suhtumine segas Kuuli järgi koostööd. Veel ei pidanud Kuuli seda õigeks, sest niimoodi ei koondatud oma jõude fašistide vastu, vaid kulutati niigi nappe ressursse väljamõeldud vaenlaste peale. Viimasteks olid parempoolse kallakuga kommunistid, kelle olemasolu EKPs Kuuli kahtluse alla seadis.²⁶⁸ Kuuli tõlgendustes oli kommunistide veaks veel see, kui kaugeneti massidest ja võõrduti teistest võimalikest tulevastest kommunistidest.²⁶⁹ Ta ei pidanud isikuid, kes polnud

²⁶¹ Kuuli. Ühise võitluslipu alla, lk. 159; Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 251.

²⁶² Kuuli. Sotsialistid ja Kommunistid Eestis, lk. 6.

²⁶³ Vladimir I. Lenin. „Pahempoolsuse“ lastehaigus kommunismis. Eesti Raamat, Tallinn 1979, lk. 19-20; Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 39.

²⁶⁴ Kuuli. Ühise võitluslipu alla, lk. 43.

²⁶⁵ Kuuli. Sotsialistid ja Kommunistid Eestis, lk. 43-44.

²⁶⁶ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 251, 260.

²⁶⁷ Kuuli. Ühise võitluslipu alla, lk. 157; Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 2, lk. 393.

²⁶⁸ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 254-256.

²⁶⁹ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 256, Ülevaade EKP ajaloost II osa, lk. 203.

revolutsiooniliselt meelestatud, vaenlasteks, vaid pigem potentsiaalseteks liitlasteks ja tulevasteks kommunistideks. Viimane ei kehtinud loomulikult *kodanlike* tegelaste suhtes.

Mõistet *võitlus* on nõukogulikus ajalookirjutuses sellisel viisil ekspluateeritud, et otsest tähendust on sellele raske anda. Eelnevalt tõin välja, mille nimel või vastu kommunistid Kuuli teostes võitlesid. Vähemalt sama palju oli tegevusi, mida nimetati *võitluseks*. Kommunistide puhul võibki seda tõlgendada kui eesmärgistatud tegevust või lausa eluviisi. Üheks *võitluse* vormiks oli kommunistlike lend- ja ajalehtede trükkimine ning levitamine, mis ei olnud ohutu tegevus ja võis kaasa tuua karistuse. 1931. aastal leiti üles mõlemad illegaalsed trükikojad, mille järel suurem osa lendlehtedest trükiti välismaal. Kommunistliku sisuga lendlehtede levitajaid otsiti aga endiselt taga.²⁷⁰ See pakkus Kuulile ja teistele uurijatele suurepärase võimaluse oma uurimisobjektide heroiseerimiseks. Paratamatult kerkib esile motiiv inimestest, kes kõigist raskustest hoolimata lähtuvad oma ideaalidest, mis olid loomulikult kommunistlikud. Stalini perioodil Nõukogude Liidus kirjutatud päevikuid uurinud saksa ajaloolase Jochen Hellbecki tulemuste järgi paljud inimesed mõtestasidki enda tegevust revolutsiooni huvidest lähtuvalt. Neid köitis idee paremast tulevikust ja nad uskusid, et täidavad ajaloolise tähtsusega missiooni.²⁷¹ Seega on tõenäoline, et Kuuli uurimisobjektid ehk eesti kommunistid nägid end ise samuti kangelaslike tegelastena.

Lisaks propagandistlikule tegevusele on Kuuli teostes *võitlusena* kirjeldatud näiteks streike. Isegi majanduslikus mõttes luhtunud streigid olevat tõstnud klassiteadvust proletariaadi seas.²⁷² Lähtuvalt sellest, et nõukogulikus tõlgenduses EKP juhtis ametiühinguid ja viimased streike, olid need muidugi seotud ideoloogilise võitlusega. Kuuli on küll maininud, et majanduslikud põhjused mängisid samuti rolli, kuid ei ole kirjutanud, et osad streikijad soovisid võib olla lihtsalt kõrgemat palka ja ei tahtnud streigiga näidata oma riigivaenulikkust või kommunismimeelsust.²⁷³ *Reformistlikke* sotsialiste kujutas Kuuli kui äraandjaid ja rahva eksitajaid, sest viimased soovisid sobitada rahu riigi ja ärritunud tööliste vahel. Streikide organiseerimise asemel läksid nad kaasa Pätsi korruga, mis nõukoguliku tõlgenduse järgi ilmnes nende soovis läbirääkimisi pidada riigiga, mis olevat olnud ilmselge *manööverdamine*

²⁷⁰ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 133; Kuuli. Erinevaid radu mööda, lk. 68.

²⁷¹ Jochen Hellbeck. *Revolution on my mind: writing a diary under Stalin*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London 2006, lk. 14, 134, 347; Jochen Hellbeck. „Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts“. *Language and Revolution: Making Modern Political Identities*. Toim. Igal Halfin. Frank Cass, London, Portland 2002, lk. 136, 142, 151-152.

²⁷² Kuuli. Erinevaid radu mööda, lk. 37.

²⁷³ Kuuli, Liebman ja Saarniit. Tööraha riigi eest, lk. 310; Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 2, lk. 438-440.

ja *tööraha huvide* mahamüümine.²⁷⁴ Tänapäeval on seda nähtud teisiti. Näiteks on Reigo Rosenthal leidnud, et vähemalt 1920. aastatel ei olnud kommunistide poolt korraldatud streikide eesmärgiks tööliste olukorra parandamine, vaid konfliktide mahitamine ja riigi õõnestamine.²⁷⁵ Lisaks on välja toodud, et kommunistide üldised nõudmised nii streikide puhul kui ka muudes olukordades ei arvestanud reaalse võimalustega.²⁷⁶

Huvitav võitlusvorm, millele Kuuli veel tähelepanu pööras, oli *paljastamine*. Pidevalt paljastati *kodanliku* süsteemi nõrkust ja näidati Nõukogude Liidu näitel, kuidas sotsialistlik süsteem parem ja inimsõbralikum on.²⁷⁷ 1929. aastal Riigikokku valitud Eesti Tööliste Partei liikmed Aleksander Kirikal ja Valter Kaaver *aitasid tõhusalt kaasa selle valedeliniku puruksrebimiseks, millega kodanlus püüdis varjata „iseseisva“ Eesti tegelikku olukorda ja tema võimumeeste poliitikat.*²⁷⁸ Kuuli teostes mõjutasid sellises stiilis kõned olulisel määral *tööraha* teadvust ning tähtis oli veel asjaolu, et ETP allus EKP juhtimisele.²⁷⁹ Viimane on heaks näiteks, kuidas kommunistlikku kasvatustööd sai teha legaalselt ja kõige kõrgemal riiklikul tasemel. Pidev viitamine klassiteadvusele ja selle tõusule on loomulikult suhteliselt kontrollimatu väide.²⁸⁰ Selle teadvuse tõusu peamiseks tõenditeks olid nõukogulikus ajalookirjutuses 1940. aasta sündmused ehk *revolutsioon*. Ülestõusu eelduseks oli klassiteadlik töölikond, mis ilmselt tekitas 1930. aastate ajaloo kirjutajal vajaduse viidata kommunismimeelsuse tõusule. Asjaolu, et selle peamine levitaja EKP vaevles valdava osa perioodist *organisatoorsetes raskustes*, ei tohtinud rikkuda kuvandit klassiteadlikust töölikonnast.²⁸¹ Revolutsiooniidee seisukohast oli hädavajalik, et kõik lendlehed, streigid, sõnavõttud ja muud aktsioonid oleks ära märgitud oluliste sündmustena, mis loogilise ahelana viisid sotsialismi.

²⁷⁴ Kuuli, Liebman ja Saarniit. *Tööraha riigi eest*, lk. 313, 346-350.

²⁷⁵ Rosenthal ja Tamming. *Sõda pärast rahu*, lk. 468.

²⁷⁶ Poliitilise mõtte ajaloost Eestis aastatel 1930-1940: dokumente ja materjale. Koost. Jaak Valge ja Ago Pajur. Jaan Tõnissoni Instituut, Tallinn 1995, lk. 16.

²⁷⁷ Kuuli. *Ühise võitluslipu alla*, lk. 32, 66-67.

²⁷⁸ Kuuli. *Ühise võitluslipu alla*, lk. 92.

²⁷⁹ Kuuli. *Ühise võitluslipu alla*, lk. 99, 104.

²⁸⁰ Kuuli. *Eesti rahva võitlus fašismi vastu* 2, lk. 414, 438; Kuuli, Liebman ja Saarniit. *Tööraha riigi eest*, lk. 323, 362, 371.

²⁸¹ Viires. *Eesti ajalugu stalinistlikus haardes*, lk. 39.

2.3. Kommunistide kuvandi ebakohad Kuuli nõukogulikes kirjutistes

Kommunistide kuvandi seisukohast on üheks intrigeerivamaks Kuuli kirjutiseks 1980. aastal ilmunud brošüür *Eesti NSV Revolutsioonimälestisi*. Omapäraseks muudab selle küllaltki lühikese teose asjaolu, et ajavahemikule 1931-1940 ei ole Kuuli pühendanud ühtegi lauset.²⁸² Sujuv üleminek aastasse 1940 justkui näitab, et tol perioodil ei toimunud kommunistide elus midagi, mida Kuuli oleks tahtnud esile tõsta. Mõne muu autori korral ei oleks see fakt eriti kõnekas, kuid nimetatud ajalooetapp oli teadupärast peamiseks perioodiks, mida Kuuli uuris. Lisaks esineb kahtlaselt sujuv üleminek aastast 1938 aastasse 1940 Kuuli 1975. aastast pärinevas uurimuses *Eestimaa Kommunistliku Partei organisatsiooniline olukord 1930-1940. a.*²⁸³ Lüngad kohtades, mis vahetult eelnevad 1940. aastale, tekitavad paratamatult küsimusi. Juhul kui kohalikud kommunistid viisid oma jõududega läbi eduka *revolutsiooni*, siis miks ei ole Kuuli nimetatud kirjutistes esile tõstnud nende tegevust, mis eelnes *revolutsiooniaastale*? Kuuli ju ometi omas kontakte tollaste revolutsionääridega ja on kasutanud nende mälestusi enda töödes. Seega väheste kirjalike allikate olemasolu ei oleks tohtinud siin takistuseks saada.

MRP interpreteerimise kohta artikli kirjutanud Enno Korv on leidnud kahtlaseid üleminekuid ka teiste tollaste ajaloolaste töödes. Näiteks on ta toonud ühe 1972. aastal ilmunud Abe Liebmani ja Viktor Maamäe artikli, milles 1939. aasta unustati ära ja 1930. aasta kirjelduse juurest mindi üle 1940. aastasse.²⁸⁴ Seega olid sujuvad üleminekud tavapäraseks praktikaks nõukogulikus ajalookirjutuses.

Kuuli töid on retsensioonides ja aruteludes esile tõstetud just 1940. aasta sündmuste mõistmise seisukohast.²⁸⁵ On nõustunud asjaoluga, et tegemist oli EKP jaoks raske perioodiga, kuigi on esinenud ka arvamusi, et Kuuli esitatud faktid näitavad seda lausa liiga trööstituna.²⁸⁶ Kuuli uurimused saavad nõukogulikus mõttes aidata mõista 1940. aasta *revolutsiooni* vaid siis, kui nad tõestavad, et EKP oli tollal avangardne *töölisliikumise* juht. Lisaks sellele tuli kindlasti näidata *töölisliikumise* olemasolu ja selle mastaapsust. 1999. aastal leidis Kuuli, et

²⁸² Kuuli. Eesti NSV Revolutsioonimälestisi, lk. 25.

²⁸³ ERA.5065.1.36, l. 52-54.

²⁸⁴ Enno Korv. 1939. aasta sündmuste ja Molotov-Ribbentropi pakti interpreteerimisest Nõukogude Eestis. – Ajalooline Ajakiri 2000/1(108), lk. 60.

²⁸⁵ ERA.5065.1.33, l. 4; ERA.R-2343.2.399, l. 55; Ant. Täienduseks Eesti töölisliikumise ajaloole, lk. 2.

²⁸⁶ ERA.5065.1.29, l. 4-5; Jüri Ant. Neid ühendas revolutsiooniliikumine. – Eesti Kommunist 1984/8, lk. 62.

1930. aastatel mingisuguseid selliseid arenguid ei toimunud, mis oleks viinud *revolutsioonini*.²⁸⁷ Niisiis pidi Kuuli nõukogude perioodil mingil omapärasel laveerival viisil kirjeldama vasakpoolsete elu 1930. aastatel, sest teised tollased ajaloolased olid tema töödega ometi rahul. Tekib küsimus, kas Kuuli tollastes teostes oli ka alternatiivne visioon minevikust, mis nõukoguliku käsitluse kahtluse alla seadis?

Siinkohal tekitaksin võimaliku võrdluse Artur Vassariga, kelle puhul teatavasti on arvatud, et tema nõukogudeaegsed tõlgendused olid kohati taotluslikult niivõrd absurdseid ja vastukäivad varasemate käsitlustega. Läbi nende oleksid teadlikumad lugejad pidanud mõistma nõukoguliku ajaloo olemust ja eesmärki.²⁸⁸ Vassar kirjutas varasemast perioodist, mille kohta oli ilmunud rida käsitlusi. Nii sai vähemalt üks osa vanema põlvkonna lugejatest seda võrrelda eelnevalt õpituga. Kuuli seevastu kirjutas ajast, mida inimesed said võrrelda enese kogemuste, vanemate inimeste juttude ja võib olla mõnel puhul eestiaegsetes lehtedes kirjutatuga. Mingisugust pikemat alternatiivset ajalookäsitlust antud perioodist ei olnud, kui välja arvata väliseestlaste poolt kirja pandud lood. Nende töid Eestis laiemalt levitada ei olnud võimalik ja samuti ei olnud välismaal elavatel autoritel endil võimalik kasutada Eesti arhiive.²⁸⁹ Seega jäi kohalike jaoks alles vaid nõukogulik käsitlus antud perioodist. Paraku puudub mul võimalus näha Kuuli teoseid läbi nõukogude perioodil elanud inimeste silmade, kuid teen siiski katse välja tuua kohti Kuuli kirjutistest, mis võisid ametliku käsitluse mingi kahtluse alla seada.

Silma paistavad mitmed arvandmed kommunistide ja teiste vasakpoolsete ühingute kohta. Vabaduses olevate kommunistide ehk parteiliikmete arv Tallinnas langes pärast 1931. aasta arreteerimisi alla 50. Rohkem oli neid küll Saaremaal, kuid sealsed kommunistid ei mõjutanud eriti mandril toimuvat Kuuli tõlgenduse kohaselt.²⁹⁰ Kuuli ei eitagi, et tegemist oli kriisiga, millest hakati üle saama alles 1934. aastal.²⁹¹ Kriisi ületamise üheks nähuks oli Tallinna organisatsiooni taastamine, kuid Illegaalne Keskbüroo rajati Kuuli järgi uuesti alles 1938. aastal.²⁹² Uutel liikmetel olnud alles väikesed kogemused ja nad olid killustatud.²⁹³ Õigupoolest võib väita, et Kuuli ei saanud allikate puudumise tõttu väga palju nende tegevuse

²⁸⁷ Kuuli. Sotsialistid ja Kommunistid Eestis 1917-1991, lk. 66.

²⁸⁸ Selart. Kuidas Vassar eestlased ja venelased sõbraks kirjutas, lk. 32-35.

²⁸⁹ Veskimägi. Nõukogude unelaadne elu, lk. 170.

²⁹⁰ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 127; ERA.5065.1.36, l. 16.

²⁹¹ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 153.

²⁹² Kuuli. Maakera pöördub itta, lk. 46; Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 2, lk. 400.

²⁹³ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 154.

kohta öelda. Seepärast ongi ta rääkinud üksikutest kommunistidest, kes lõid vähete liikmetega ühinguid ja täitsid mingeid salajasi ülesandeid.²⁹⁴ Kuuli on küll kirjutanud, et iga organisatsiooni tegevust juhiti Nõukogude Liidust, kuid see läheb täielikult vastuollu jutuga kontakti pidamise keerukusest isegi pärast Välisbüroo loomist.²⁹⁵ Kuuli ei ole eriti välja toonud, milliseid käsked killustatud Eesti kommunistidele EKP KKst jagati. Seega puudub pilt toimivast organisatsioonist, kus on olemas tööjaotus ja kindlad ülesanded.

Seda vaadet toetab Kuuli 1938. aastat puudutav käsitlus kommunistlikust parteist. Doktoritöös ja varemgi tõi ta välja päris mitmeid nimesid, kes Stalini repressioonide all kannatasid. Samuti ei eitanud ta, et repressioonide tagajärjel katkes nii EKP Välisbüroo kui Keskkomitee tegevus. Seega ei olnud kommunistidel enam võimalik mingeid direktiive saada ja katkes EKP väline rahastamine, mida Kuuli nõukogulikes teostes aga ei rõhutanud.²⁹⁶ Ajastu konteksti silmas pidades on mõisteta, et Kuuli nõukogulikes uurimustes ei ole pikemat arutlust teemal, kas või miks kohalikud Eesti kommunistid ei pettunud Nõukogude Liidus toimunud repressioonide tõttu. 1988. aasta juunis Rahva Hääles ilmunud artiklisarjas on Kuuli sellele küsimusele aga vastust otsinud. Ta rääkis mitme tollase kommunistiga, kelle sõnul tekitasid Nõukogude Liidus aset leidnud repressioonid neis arusaamatu ja äreva tunde. Nad polevat aga teadnud repressioonide ulatusest ja pigem mõjutasid teated Nõukogude Liidu edusammudest neis positiivset arvamust naaberriigist.²⁹⁷ Sama seisukoha on Kuuli esitanud 1990. aastate algul.²⁹⁸ Vastav käsitlus läheb teatud määral kokku ajaloolase Igal Halfini järeldustega, mille kohaselt ütlesid paljude Nõukogude Liidus 1930. aastate teisel poolel repressioonide pereliikmed lähedastest lahti pärast viimaste arreteerimist. See oli üheks viisiks, kuidas sai ise hoiduda repressioonidest. Samas olevat olnud ka neid, kes tõepoolest nägid kurjategijana lähedasi, mitte riigikorda.²⁹⁹ Niisiis ei suutnud seda sündmust objektiivselt hinnata ka paljud lähedal olevad isikud. Taasiseseisvumise perioodil ei ole Kuuli selle küsimuse üle eriti arutlenud, kuid on välja toonud, et repressioonide ajal Rootsis asunud EKP ühed juhtfiguurid

²⁹⁴ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 145.

²⁹⁵ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 135; Kuuli. Ühise võitluslipu alla, lk. 62.

²⁹⁶ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 2, lk. 466-467; Olaf Kuuli. Kominterni Eesti sektsiooni rahad. – Ajalooline Ajakiri 1998/1(100), lk. 83.

²⁹⁷ Olaf Kuuli. 1940. aasta ja selle eellood Eestis. – Rahva Hääle 21.06.1988, lk. 2.

²⁹⁸ ERA.5065.1.56, l. 138.

²⁹⁹ Igal Halfin. „Intimacy in an Ideological Key: The Communist Case of the 1920s and 1930s“. Language and Revolution: Making Modern Political Identities. Toim. Igal Halfin. Frank Cass, London, Portland 2002, lk. 192, 197-202.

Leo Loring ja Karl Säre keeldusid Nõukogude Liitu minemast, sest olid teadlikud kaasvõitlejate saatusest.³⁰⁰

1938. aastal toimus teinegi oluline areng kohalike kommunistide elus – amnestia alusel said välja kommunistid, kes ei olnud osa võtnud 1924. aasta mässukatses.³⁰¹ Kahtlaseks muudab Kuuli nõukoguliku käsitlese asjaolu, et vangist vabastatud kommunistid said partei uuteks liidriteks, kes löid uue põrandaaluse Illegaalse Büroo, mis hakkas täitma EKP KK ülesandeid.³⁰² Mis sai nendest kommunistidest, kes olid enne vabaduses ja miks nemad uut kesksel organisatsiooni ei rajanud? Kas poleks olnud mõistlikum, et uue keskse organisatsiooni oleks loonud tegelased, keda ei jälgitud nii tähelepanelikult poliitilise politsei poolt? Loomulikult ei saanud Kuuli siis valida, kes mida tegi, kuid ta on vaikimisi üle läinud küsimustest, mis oleks selgitanud enne amnestiat vabaduses olnud kommunistide rolli. Niisiis jääb mulje, et neil ei olnudki mingit erilist tähtsust. Seega tundub, et amnestia oli nõukoguliku käsitlese viimaseks õlekõrreks: kõik kolm tähtsamat parteiorganit olid kadunud, kuid õnneks vabanes veidi üle saja kommunisti, kelle juhtimisel läks *töörahas* õnneliku lõpuni.

Kuuli on välja uurinud, et ajavahemikus 1938-1940 võeti EKPsse vastu kõigest 22 uut liiget. Väike arv olevat seotud konspiratiivsete kaalutlustega ja asjaoluga, et partei ümber kujundati *aktiivi*.³⁰³ Viimane seisukoht on väga mugav, sest ei vaja erilist viitamist. Tegelikult ei olegi Kuulil eriti kuhugi viidata, sest pabereid jätsid tollased kommunistid endast vähe maha samade konspiratsiivsete põhjuste tõttu.³⁰⁴ On olemas vaid Kuuli järeldus, et 1940. aasta suvel võeti vastu umbes 1000 uut liiget ja need tõenäoliselt moodustasidki nõndanimetatud *aktiivi*, kelle abil *revolutsioon* korraldati.³⁰⁵ Siinkohal oleks tarvis olnud selgitada, mida see *aktiiv* endast kujutas. Jääb mõistetamatuks, kuidas saab rangeid konspiratsioonireegleid järgiv partei, mille liikmeid jälgitakse võimude poolt, kujundada enda ümber inimeste grupi, kes küll aktiivselt osaleksid kommunistide poolt organiseeritud tegevuses, kuid samal ajal ei oleks võimelised neid välja andma. Kuuli sellele probleemile ei keskendunud ja see pidanuks lugejas tähelepanu äratama ning käsitlesele küsimusi tekitama.

³⁰⁰ Kuuli. Sotsialistid ja Kommunistid, lk. 64.

³⁰¹ Olaf Kuuli. Loring, Säre ja teised. – Ajalooline Ajakiri 2002/3(118), lk. 89.

³⁰² Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 2, lk. 472; Lehekülgi EKP Tallinna organisatsiooni ajaloost, lk. 104.

³⁰³ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 2, lk. 473.

³⁰⁴ Olaf Kuuli. Illegaalne büroo tegutseb. – Aja Puls 1988/13, lk. 5.

³⁰⁵ Kuuli. 1940. aasta revolutsionisuvi Eestis, lk. 23.

Enne amnestiat tegelesid kommunistid ühisrindede loomisega, milleks saadigi vasakpoolsetelt sotsialistidelt nõusolek.³⁰⁶ Ühisrindede idee populaarsust olevat näidanud streigid.³⁰⁷ Neid oli aga Kuuli järgi Konstantin Pätsi poolt 1936. aastal väljaantud direktiivide tõttu küllaltki raske korralda. Sellegipoolest on ta kirjutanud mitmetest streikidest, mis toimusid ka hiljem.³⁰⁸ Siinkohal jääb tegelikult arusaamatuks, kuidas viimased ikkagi ühisrindede idee populaarsust demonstreerisid. Kommunistid ei saanud Kuuli järgi tegutseda avalikult, mistõttu ei saanud nende läbirääkimised teiste poliitiliste jõududega olla laialt levinud teabeks. Kommunistide liitlased oleksid võimude silmis olnud kompromiteeritud, mis oleks tõenäoliselt seadnud piiranguid nende tegevusele. Juhul kui kommunistide otsesest tegevusest teati laiemates hulkades, näiteks kõikide streikijate seas, on kahtluse all kuvand kommunistidest kui konspiratiivsuse reegleid järgivatest tegelastest. Streikide esile tõstmine oli aga oluline, sest peale streikide ei olnud Kuulil eriti millelegi viidata, kui jutuks tuli *tööraha liikumine*.

Ametiühingute kohta on Kuuli välja toonud, et need olid korraldatud viisil, et ühes ettevõttes võis tegutseda mitu erinevat ametiühingut, mis mõjus negatiivselt võimekusele streike juhtida.³⁰⁹ Samuti on ta kirjutanud, et ametiühingutesse kuulus vaid väike osa töölistest.³¹⁰ Sellegipoolest on neile nõukogulikus ajalookirjutuses omistatud oluline roll *tööliste liikumises*. Seda seisukohta toetasid ka Lenini arvamused.³¹¹ Kuuli ei ole varjanud, et ametiühingutel ei olnud õigusi poliitiliseks tegevuseks. Ometi on ta streikidele andnud poliitilise võitluse värvingu. Lisaks on Kuuli väitnud, et streikide korraldamine oli põhimõtteliselt ainus majandusliku võitluse vorm ja need, kes streike ei korraldanud, jäid sellest eemale.³¹² See ühekülgne tõlgendus toetas omakorda sotsialistide kriitikat, kes järelikult ei soosinud tööliste majanduslikku võitlust.

Kuuli nõukogulikud käsitlused seavad kahtluse alla ka mitmed omapärad tema tööde proportsioonides. Ilmekaks näiteks on siin Nõukogude Liidus toimunud repressioonide esitamine. See ei ole etteheide Kuulile, sest kindlasti ei olnud võimalik antud teemal pikemalt rääkida, kuid selle olulisusest käesolevas kontekstis on raske mööda vaadata. Niisiis on kahtlane, et tema doktoritöös on 1937.-1938. aasta repressioonidele pühendatud kaks

³⁰⁶ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 188.

³⁰⁷ Ülevaade EKP ajaloost II osa, lk. 251.

³⁰⁸ Kuuli, Liebman ja Saarniit. Tööraha riigi eest, lk. 364-389.

³⁰⁹ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu I, lk. 161.

³¹⁰ Kuuli, Liebman ja Saarniit. Tööraha riigi eest, lk. 309.

³¹¹ Kuuli, Liebman ja Saarniit. Tööraha riigi eest, lk. 3.

³¹² Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu I, lk. 165; Kuuli, Liebman ja Saarniit. Tööraha riigi eest, lk. 370, 387.

lehekülge, samas kui osasid streike on ta kirjeldanud rohkem kui kolmel lehel. EKP juhtkonna hävitamine vääriks kindlasti rohkem tähelepanu kui näiteks alla 24 tunni kestnud sadamatöölise streik.³¹³ Vastavatele repressioonidele on Kuuli ainult ühe lõigu pühendanud ka 1989. aastal ilmunud lühikäsitluses, kus nii mõnedki edaspidi vaatluse alla tulevad seisukohad olid juba uue tõlgenduse saanud.³¹⁴

Pikad kirjeldused üksikutest sündmustest, millele on antud otsitud ja sobiv tähendus, muudavad Kuuli nõukogulikud teosed kuidagi episoodiliseks – üldistamise asemel on tegeletud üksikasjade kirjeldamisega. Viimane on loomulikult samuti vajalik, kuid kui kahtluse alla seada näiteks streikide või ametiühingute poliitiline olemus või tähtsus, muutuvad kaheldavaks ka üksikutele sündmustele antud tähendused. See omakorda selgitab, miks võis Kuuli just niimoodi kirjutada – sündmuste ja isikute kirjeldamine pakub võimalusi arutlusteks. Juhul kui järeldus ei lähe kirjeldusega kokku, tekibki tekstisisene konflikt.

Hea näite sellisest konfliktist leiab Kuuli doktoritööst, kus ta 1938. aasta valimiste kontekstis rääkis proletaarse ühisrinde jõust. Proletaarlaste *tugevus* seisnes faktis, et 80 liikmelisse riigivolikokku pääses neli ühisrinde esindajat.³¹⁵ Ta on küll kirjeldanud raskeid olusid ja enamusvalimise süsteemi, mis andsid eelise Pätsi pooldajatele, kuid sellegipoolest on väga keeruline mõista, kuidas neli kohta *jõudu* või *rahvahulkade poolehoidu* väljendasid. Endised vabadussõjalased, keda Kuuli nõukogulikes teostes nimetati mõistagi *vapsideks* ja *paadunud fašistideks*, said kaks kohta ja nende puhul näitas see poolehiu vähesust.³¹⁶ Töölise esindajad ei olnud ainsaks ega ka suurimaks opositsiooniliseks jõuks riigivolikogus – kokku oli heterogeensel opositsioonil 26 esindajat.³¹⁷ Järelikult oli väide ühisrinde tugevusest või populaarsusest Kuuli iroonia või tõeliselt meelegeitlik ja ebaõnnestunud katse näidata vasakpoolsete jõudude mõjukust. Riigivolikogus moodustasid ühisrinde neli saadikut Töötava Rahva Ühtlusrühma koos kahe opositsioonilise parempoolse sotsialistiga.³¹⁸

Iroonilised hinnangud, kahtlased proportsioonid, olulised probleemid, millest on mööda mindud ja puuduvad kirjeldused ei mõjunud kindlasti positiivselt nõukogulikule EKP

³¹³ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 2, lk. 412-414.

³¹⁴ Kuuli. Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, lk. 44.

³¹⁵ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 2, lk. 470.

³¹⁶ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 2, lk. 524.

³¹⁷ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 2, lk. 522.

³¹⁸ Kuuli. Sotsialistid ja Kommunistid Eestis, lk. 63.

kuvandile. Loomulikult sõltus kuvandi tekkel paljugi lugejast ja tema meelsusest.³¹⁹ Need, kes tollal soovisid uskuda kõiki tõlgendusi, võisid seda muidugi teha. Sellegipoolest on nii mõnedki Kuuli tõlgendused võimalik kahtluse alla seada tema endi tekstides esitatud faktide põhjal. Paljude järelduste ja väidete aluseks oli 1940. aasta *revolutsioon*. Tegemist oli nõukogulikule ajalookirjutusele omase faktiga, millel oluline osa ülejäänud kontseptsioonist püsis.

³¹⁹ Boulding. *The Image*, lk. 52.

3. Eesti Vabariik ja fašism Olaf Kuuli teostes

3.1. Fašism

Erinevalt kommunismi ja sotsialismi mõistest on Kuuli fašismi olemust üritanud selgitada mitmes nõukogudeaegses teoses.³²⁰ Fašismi tähenduse avamise vajalikkust on Kuuli põhjendanud sellega, et fašismioht ei ole veel kadunud ja et tegemist on proletaarlaste kõige ohtlikuma vaenlasega.³²¹ Seega oli fašismi *paljastavatel* teostel propagandistlik ja poliitiline tähtsus.³²² Veidi ebaselgeks jääb, mida on Kuuli mõelnud selle all, et fašismi oht ei ole möödas. Ta kirjutab, et Nõukogude Liit on küll fašismiohtu vähendanud, kuid see ei ole siiski veel kadunud.³²³ Tõenäoliselt pidas ta silmas fašismiohu olemasolu mujal, mitte Nõukogude Liidus, viidates viimase antifašistlikule olemusele ja võidule Teises maailmasõjas. Kuigi Kuuli uuris ka pärast taasiseseisvumist Eesti kommunistide ajalugu, siis mõistet fašism ta enam tollaste proletaarlaste *vaenlaste* kohta oma monograafiates ei kasutanud. Seega on vähemalt Kuuli puhul tegemist puhtalt nõukoguliku väljendiga.³²⁴

Eelnevalt olen rääkinud kommunistidest kui *võitlejatest*, kuid võitluseks on tarvis vastast ja kõige õigem on loomulikult võidelda kurjuse vastu. Kuuli on isegi kirjutanud, et seoses sõnaga fašism meenuvad esmajoones massimõrvad ja surmalaagrid.³²⁵ Niisiis oli ta teadlik, et antud mõiste kasutamine tähendas põhimõtteliselt kommunistide vastaste demoniseerimist. Vaenlaste kujutamine fašistidena põhjendab vähemalt loo seisukohast igati oma otstarbekust, sest kurjuse vastu võitlemine õigustab kõiksuguseid abinõusid ja vahendeid, mille kõlblikkuse võiks muudel juhtudel kahtluse alla seada. Niisiis tekib küsimus, kas antud mõiste kasutamine nõukogude perioodil oli Kuuli jaoks retooriline võte või omas see sõna ka teaduslikku sisu.

Kuuli ei olnud loomulikult ainuke ega ka esimene Nõukogude Eesti ajaloolane, kes mõistet fašism Eesti Vabariigi puhul kasutas. Vabadussõjalased ja ka Konstantin Päts ristiti fašistideks juba vabariigi ajal. Seega ei mõelnud nõukogude perioodi ajaloolased käsitlust

³²⁰ Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 193; Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 52, 61.

³²¹ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 1, 3.

³²² Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 6.

³²³ Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 5.

³²⁴ ERA.5065.1.97, l. 78.

³²⁵ Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 5.

Eestist kui riigist, kus tegutsesid n-ö fašistlikud jõud, ise välja.³²⁶ 1970. aastate lõpust ja 1980. aastate algusest pärineb aga mitmeid käsi- ja masinakirjalisi käsikirju ja märkmeid Kuuli sulest, mis näitavad, et ta oli antud mõiste sisust reaalselt huvitatud.³²⁷ Näiteks nentis ta ühes nendest kirjutistest, et kahjuks ei ole senini olemas marksistlikust seisukohast teaduslikult põhjendatud fašismi tüpoloogiat.³²⁸ Tema meelest ei olnud enam sobiv määratlus, mis töötati välja 1935. aastal Kominterni 7. kongressil.³²⁹ Omapärane on antud kirjutiste juures asjaolu, et suure tõenäosusega on nad kõik kirjutatud pärast 1976. aastat, mil ilmus teos *Vapsidest Isamaaliiduni*, kus *fašismi probleem* oli üks peamistest teemadest. Mitmed tekstid on dateerimata, kuid tekstisisiselt on ta viidanud 1970. aastate algusele, mis tõestab, et need jäävad vähemalt 1970. aastate teise poole.³³⁰ See näitab, et nimetatud teost või oma doktoritööd kirjutades Kuuli avastas, et fašismi mõiste arendamisega ei ole sotsialistlikus maailmas eriti vaeva nähtud. Tema jaoks oli antud mõiste analüüs aga oluline ja seega üritas ta sellele teaduslikult läheneda. Tähtis oli see Kuuli jaoks seetõttu, et käsitlus Eestist kui fašistlikust riigist, oli tema käsitluste nurgakiviks, mida näitab juba tema doktoritöö pealkiri – *Eesti rahva võitlus fašismi vastu (1930-1940)*.

Kuuli jaoks oli oluliseimaks fašisimi teoreetikuks ungarlane Miklós Lackó. Tema isikuarhiivist võib leida ka ühe Lackó ettekande, mille ta esitas 1970. aastal Moskvast.³³¹ Oma märkmetes on Kuuli kirjutanud, et tema järeldused pole küll veatud, kuid on oluliseks sammuks edasi fašistlike režiimide võrdlusele.³³² Fašistide peamiseks funktsiooniks oli Lackó järgi olla kontrrevolutsionäärade peamiseks jõuks.³³³ Selle järgi otsustades sõltusid fašistid kommunistide ehk revolutsionäärade olemasolust. Nad olid oma tekkimise hetkest peale kommunistide vaenlased, sest antud teooria põhjal järeldades tekkisid nad alles marksistlike ideede tõttu. Vastasel juhul ei oleks fašistid saanud olla kontrrevolutsionäärid, sest enne viimaste teket on vajalik revolutsionäärade olemasolu. Järjekordselt sobis see kokku nõukoguliku ajalookäsitlusega, kus kommunistid olid oluliseks või lausa keskseks jõuks, kelle vastu või poolt kõik teised poliitilised erakonnad olid. Sarnasele tulemusele, et fašism ei tähendanud sovetlikus ajalookirjutuses muud kui antikommunismi, on jõudnud ka Ungari

³²⁶ Jüri Ant. August Rei – Eesti riigimees, poliitik, diplomaat. Rahvusarhiiv, Tartu 2012, lk. 113; ERA.5065.1.80.

³²⁷ ERA.5065.1.37.

³²⁸ ERA.5065.1.37, l. 22.

³²⁹ ERA.5065.1.37, l. 23.

³³⁰ ERA.5065.1.37, l. 2.

³³¹ ERA.5065.1.106.

³³² ERA.5065.1.37, l. 12.

³³³ ERA.5065.1.37, l. 7.

nõukogulikku historiograafiat uurinud Peter Apor.³³⁴ Tänapäeval leitakse, et fašismi teket ei saa otseselt seostada ainult marksismiga ja et tegemist oli revolutsioonilise liikumisega, mis lükkas eemale ka liberaalsed ideed ning tähtsustas rahvuskollektiivi.³³⁵

Kuuli ajalookäsitluses ei ole 1930. aastate Eesti pelgalt heade ja halbade jõudude võitlusväljaks. Nagu eelnevalt öeldud, ei näidanud ta automaatselt kõiki sotsialiste vaenlastena. Sarnane joon on olemas ka tema fašismikäsitluses, mis ilmneb juba tema 1961. aastal avaldatud teoses *Ühise võitluslipu alla*, kus ta on märkinud, et fašismi ei tohiks samastada demokraatliku korruga.³³⁶ Kuigi Kuuli jaoks ei olnud demokraatia negatiivne väljend, sest ta on kasunud seda ka siis, kui ta on rääkinud kommunistlikust korrast, jääb esmapilgul selgusetuks, mil moel see fašismist ikkagi erines. Vastuolu tekib seetõttu, et Kuuli rääkis parlamendist kui instrumendist, mis pidi kaitsma *kodanlikke huve*. Järelikult võiks Kuuli nõukogulike uurimuste põhjal arvata, et parlamendi näol oli Eesti Vabariigi algusest peale tegemist n-ö fašistliku organisatsiooniga, mis vaid näiliselt oli demokraatlik.

Samuti ei meeldinud Kuulile, kui sotsialiste peeti fašistideks või nende käsilasteks, kuigi Stalin oli olnud seisukohal, et fašism toetub sotsiaaldemokraatidele.³³⁷ Kuuli seda Stalini ideed otseselt ei toetanud, kuid ta süüdistas sotsialiste, et n-ö fašistide kandepind Eestis 1930. aastate algul laienes just seetõttu, et rahvas pettus sotsialistides.³³⁸ Niisiis ei olnud vähemalt parempoolse kallakuga või *oportunistlikud* sotsialistid fašismi esiletõusust ilma süüta Kuuli nõukogulikes käsitlustes. 1999. aastal kirjutas Kuuli samal teemal, et vasakpoolsed jõud kaotasid populaarsust, sest kommunistidest polnud midagi kuulda ja sotsialistid ei suutnud oma programme realiseerida.³³⁹ Kommunistide ja vasakpoolsete vastaseid ta enam fašistideks ei nimetatud ja osa süüist oli veeretatud ka kommunistide kaela. Niisiis on näha, et ühe fašismi mõistmise viisina on Kuuli kasutanud eristamist – sotsialism ja demokraatlik valitsus ei ole

³³⁴ Peter Apor. „The Origins of Symmetry: A Micro-History of the Birth of Communist Historiography in Hungary“. The sovietization of Eastern Europe: new perspectives on the postwar period. Toim. Balazs Apor, Peter Apor ja E. A. Rees. New Academia Publishing, Washington, DC 2008, lk. 266.

³³⁵ Zeev Sternhell. „Fascism“. Comparative fascist studies: new perspectives. Toim. Constantin Iordachi. Routledge, London, New York 2010, lk. 55; George L. Moose. „Toward a general theory of fascism“. Comparative fascist studies: new perspectives. Toim. Constantin Iordachi. Routledge, London, New York 2010, lk. 66.

³³⁶ Kuuli. *Ühise võitluslipu alla*, lk. 158.

³³⁷ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 250.

³³⁸ Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 17.

³³⁹ Kuuli. Sotsialistid ja Kommunistid Eestis, lk. 56.

fašism. Samuti ei olnud Kuuli järgi õige arusaam, et fašismi saab asendada vaid proletariaadi diktatuuriga.³⁴⁰

Marksistliku teooria järgi tuli fašismi, sarnaselt kõikide teiste nähtuste uurimisega, vaadelda klassivõitluse seisukohast. Lääne ehk *kodanlikele* uurijatele heitiski Kuuli ette, et need võtavad fašismi definitsiooni aluseks poliitilised ja ideoloogilised vaated, kuid just selle kõige olulisema, milleks olla klassivõitlus, jätavad kõrvale.³⁴¹ Marksistliku käsitluse jaoks oli hädavajalik suruda fašism mingi klassi huviks. Seda on marksistlikule käsitlusele ka ette heidetud, sest fašistide toetajaskonna moodustasid mitmed erinevad huvigrupid.³⁴² Kuuli nõukoguliku käsitluste järgi moodustasid selle klassi peamiselt kas suurkapitali omanikud või *kodanlased*,³⁴³ kusjuures jääb selgusetuks, kas neid kahte eristas miski või oli esimeste näol tegemist lihtsalt rikkamate *kodanlike tegelastega*. Ühekülgse fašismi käsitluse muudabki kahtlaseks asjaolu, et Kuuligi on välja toonud, et Eesti n-ö fašistidel oli toetajaid kõikides inimgruppides, teiste seas ka vähemteadlike tööliste hulgas.³⁴⁴

Eelnevalt väljatoodud asjaolu ei näidanud aga otseselt midagi, sest Kuuli nõukoguliku käsitluse järgi olid eranditult kõik fašistid demagoogid.³⁴⁵ Ühes hilisemas Kuuli kirjutistes oli samas kontekstis väljendi *demagoogid* asemele pakutud *võimekad oraatorid*.³⁴⁶ Kui lähtuda Kuuli nõukogudeaegsetest teostest ja pidada kõiki parempoolseid jõude demagoogideks ja fašistideks, kes valetasid populaarsuse nimel, jääb ikkagi tõestamata, et nad oleks kaitsnud *kodanlike jõudude huve*. Üheks põhjuseks on, et ta ei ole õieti defineerinudki, kes need *kodanlikud tegelased* täpsemalt olid erinevalt näiteks Juhan Kahkist, kes on pikalt selgitanud, kuidas *kulakuid* kategoriseerida.³⁴⁷ Kahki vastavat uurimust teoses *Eesti talurahvas teel sotsialismile* saab aga pidada nõukogulikus vormis esitatud agraarajaloo näiteks. Asjaolu, et Kuuli teostes puudub mõiste *kodanlus* definitsioon, jätab tema väited sellel teemal kuidagi abstraktseks. Leninliku teooria järgi oli *kodanliku klassi* eesmärgiks kurnata töölisi, et nende arvel rikastuda.³⁴⁸ See on aga niivõrd laialivalgav ja samas pentsik teooria, et selle tõestuseks

³⁴⁰ Kuuli. Internatsionaalsel võitluspostil, lk. 83.

³⁴¹ ERA.5065.1.35, l. 25.

³⁴² Moose. Toward a general theory of fascism, lk. 75.

³⁴³ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 65-67.

³⁴⁴ Ülevaade EKP ajaloo II osa, lk. 201.

³⁴⁵ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 67.

³⁴⁶ ERA.5065.1.47, l. 2.

³⁴⁷ Juhan Kahk, Evald Laasi ja Ants Ruusmann. Eesti talurahvas teel sotsialismile. Eesti Raamat, Tallinn 1965, lk. 85, 120.

³⁴⁸ Vladimir I. Lenin. Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium: (populaarne ülevaade). Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1954, lk. 9-10.

toodud üksikud näited ei anna veel tunnistust selle kehtivusest. Pigem tuleb välja, et mõiste *kodanlus* oli Kuuli töödes ja tõenäoliselt Nõukogude Eesti ajalookirjutuses üldisemalt propagandistlikuks terminiks ja kategooriaks, mis tulenes ideoloogiast ja millel puudus tegelik vaste Kuuli poolt uuritava perioodil. Seega jätsid nõukoguliku käsitluse raamid uurijad fašismi kirjeldamisel hätta. Ajaloolase Sheila Fitzpatricku arvates olid mõisted *kulak* ja *kodanlane* Nõukogude Liidus niivõrd määramatud, et peaaegu igapähe oli oht üheks või teiseks tembeldatud saada.³⁴⁹

Lisaks sotsiaalsele baasile ja huvigrupile on Kuuli kirjutanud mitmetest tunnustest, mis fašismile omased olid. Kompaktselt on ta need kokku võtnud teoses *Vapsidest Isamaaliiduni: terav antikommunism, igasuguste klassivõitluse põhimõtete (isegi nende moonutatud ja reformistlike esituste) kategooriline eitamine ning selle asemel rahvusliku ühtsuse ja klasside solidaarsuse ulatuslik propageerimine, kodanliku parlamentarismi likvideerimine ja kõigi poliitiliste parteide laialisaatmine ning viimaste asemele fašistliku ainupartei loomine, tugev juhikultus jne.*³⁵⁰ Veel on ta ära märkinud, et fašismile oli omane tugev militarism.³⁵¹ Juhul kui vahetada ära sõnad fašism ja kommunism, võiks väita, et Kuuli kirjeldas Nõukogude Liitu. Traditsioonilisel kujul parlamentarismi ja teisi parteisid ei eksisteerinud ka selles riigis. Bolševikud üritasid ennast näidata rahuarmastavate tegelastena, kuid tegelikkuses on päris keeruline kirjeldada Nõukogude Liitu kui antimilitaristlikku maad.³⁵² Juhikultuse olemasolust Nõukogude Liidus Stalini perioodil on küll põgusalt, kuid siiski, räägitud ka Kuuli enese nõukogulikes kirjutistes.³⁵³ Ainsaks erinevuseks jäävadki seisukohad klassivõitluse ja rahvuse suhtes. Seda, kas tegemist on kohaga, kust võisid kaasaegsed lugejad leida paralleele sotsialistliku kodumaaga, on keeruline öelda. Samuti oleks optimistlik väita, et Kuuli ise neid sarnasusi meelega rõhutas, kuid välistada seda võimalust ei saa. Tänapäevalgi arutatakse fašismi erinevate tunnuste üle ja suures osas need kattuvad Kuuli poolt väljapakututega.³⁵⁴ Siiski eristatakse fašismi kui ideoloogiat, poliitilist liikumist ja valitsusvormi. On ka leitud, et tegemist oli eelkõige noorte liikumisega.³⁵⁵

³⁴⁹ Sheila Fitzpatrick. *Everyday Stalinism: ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press, New York, Oxford 1999, lk. 191.

³⁵⁰ Kuuli. *Vapsidest Isamaaliiduni*, lk. 193.

³⁵¹ Kuuli. *Vapsidest Isamaaliiduni*, lk. 17.

³⁵² Eero Medijainen. 1939: võimalused ja valikud I. – *Ajalooline Ajakiri* 2000/1(108), lk. 17-18.

³⁵³ Kuuli. *Internatsionaalsel võitluspostil*, lk. 96; Kuuli. *Eesti rahva võitlus fašismi vastu* 2, lk. 467.

³⁵⁴ Moose. *Toward a general theory of fascism*, lk. 64; Graf. *Parteid Eesti Vabariigis*, lk. 279-280.

³⁵⁵ Sternhell. *Fascism*, lk. 57; Moose. *Toward a general theory of fascism*, lk. 70.

1970. aastate lõpul ja 1980. algul on Kuuli oma käsikirjades välja toonud, et fašistlike režiimide vahel on suured erinevused ning neid on tarvis grupeerida ja võrrelda.³⁵⁶ Selle ja eelnevalt toodud tunnuste põhjal võib väita, et Kuuli nõukoguliku käsitluse järgi olid fašistlikud peaaegu kõik režiimid, mis olid autoritaarse valitsemiskorraldusega, aga ei olnud sotsialistlikud või kommunistlikud. Selline määratlus on liialt lai ega ütle põhimõtteliselt mitte midagi režiimi, mida nimetatakse fašistlikuks, olemuse kohta. Liiga palju erinevaid riike pandi suhteliselt meelevaldselt ühise nimetaja alla. Järelikult oli tegemist pigem moraalse kui teadusliku hinnanguga ja Kuuli mõistis seda isegi. Vastasel juhul ei oleks teda häirinud antud mõiste vähene teaduslik põhjendatus.

1988. aastal nimetas Kuuli ajakirjas Aja Pulss Eesti 1930. aastate teise poole riiklikku korraldust juba *fašistlikku laadi* režiimiks, sest sel olla ka erinevusi olnud klassikalise fašismiga. Nendeks olid pehmemad repressioonid ja *demokraatliku värvinguga manöövrid*, mis pidid looma illusiooni demokraatia olemasolust.³⁵⁷ See on tähiseks Kuuli nõukogulikust käsitlusest järkjärgulisel taganemisel. Ometi ei loobunud Kuuli mitmete aastate jooksul kasutatud mõistest veel täielikult, mis on omamoodi tõestuseks sellele, et ta ei soovinud või ei osanud vanast käsitlusest lahti öelda. Võimalus selleks tegelikult oli, mida näitab asjaolu, et oli ajaloolasi, kes oma kirjutistes ei nimetanud Pätsi režiimi fašistlikuks.³⁵⁸ Samas tuleb siiski välja tuua, et 1988. aasta juunis Rahva Hääles ilmunud artiklisarjas ei ole ka Kuuli mõistet fašism Pätsi kirjelduse juures kasutanud.³⁵⁹

Eelneva põhjal võib väita, et Kuulil tegelikult ebaõnnestus fašismi teaduslik käsitlemine, sest teda segasid marksistlik vaatenurk, vähene teaduslik diskussioon ja asjaolu, et ta ei seadnud vähemalt avalikult enne 1980. aastate lõppu kahtluse alla, kas tema vastavad uurimisobjektid olid fašistid või mitte. Tegemist oli Kuuli puhul n-ö kivistunud seisukohaga, mis suurel määral tulenes kindlasti ajastust, mis vastavat käsitlust eeldas. Ta on küll ära toonud mitmeid tunnuseid, mis fašismi iseloomustasid ja rõhutanud selle erinevusi teatud piirkondades, kuid ei ole antud mõistet enam pärast nõukogude aega eriti kasutanud, mis näitab samuti selle nõukogulikku kasutust ja laialivalguvat iseloomu. Tundub, et tegemist oli Eesti kontekstis sõimusõnaga, millele Kuuli üritas teaduslikku tähendust anda, kuid see ei õnnestunud. Kellegi

³⁵⁶ ERA.5065.1.37, l. 22.

³⁵⁷ Olaf Kuuli. Vapsidest, K. Pätsist ja fašismist. – Aja Pulss 1988/14, lk. 5.

³⁵⁸ Kuuli. Vapsidest, K. Pätsist ja fašismist, lk. 5; Arumäe. Kas vandenõu või revolutsioon, vabadus- või kodusõda.

³⁵⁹ Kuuli. 1940. aasta ja selle eellood Eestis, lk. 2.

fašistiks nimetamise muudabki tihtipeale pigem moraalseks kui teaduslikuks hinnanguks asjaolu, et vähesed jõud või liikumised nimetavad end ise fašistlikeks.³⁶⁰ Tänapäevalgi on selle mõiste kasutamine seotud tihtipeale pigem kellegi laimamisega.

3.2. Eesti Vabariik

Kuuli uurimisperiodiks oli peamiselt küll ajavahemik 1930-1940, kuid sellegipoolest ei ole ta varasemast perioodist oma uurimustes lihtsalt mööda läinud. Mitmetes nõukogulikes töedes on ta põgusalt käsitlenud näiteks Eesti iseseisvumist ja 1924. aasta riigipöördekatset. Need sündmused omasid olulist rolli tõlgendustes, mis olid seotud 1940. aasta *revolutsiooniliste* sündmustega, mida analüüsin töö viimases peatükis.

Kuuli doktoritöös esineb ametlik nõukogulik arusaam Eesti iseseisvumisest – *välismaiste imperialistide* abiga tulid *kodanlikud* jõud võimule ja *tööraha riik uputati verre*.³⁶¹ Peaaegu identne seisukoht esineb mitmes nõukogulikus Eesti ajaloo üldkäsitluses.³⁶² Antud seik jäi tema peateemast kõrvale, nii on mõistetav, miks Kuuli seda sündmust pikemalt oma monograafiates ei analüüsinud, vaid piirdus tavapärase seisukoha kordamisega. Nõukogulikule käsitlusele on iseloomulik, et räägitakse välisabist *kodanlike tegelaste* puhul, kuid seda, et ka eesti kommunistid ei seisnud just üksi või et peamiseks vastaseks Eesti Vabariigile oli punaarmee, tollal ei rõhutatud.³⁶³ Asjaolu, et Eesti Vabariik loodi *välismaiste imperialistide* abil, kasutasid nii Kuuli kui ka teised ajaloolased mitmel korral ära. Peamiselt väljendati seda niimoodi, et Eesti Vabariigi välispoliitika sõltus otseselt *imperialistlikest* riikidest.³⁶⁴ Seega tekitati mulje, et Eesti justkui ei olnudki täielikult iseseisev. Oma diplomitöös, mis teadupärast oli kõige punasema värvinguga Kuuli kirjutistest, on ta kirjeldanud Eesti *kodanlike tegelasi* kui *imperialistide ketikoeri*.³⁶⁵ Selles punktis ilmnevad nõukoguliku ajalookirjutuse salakavalad ja meelevaldsed tõlgendused – Eesti Vabariik sai alguse tänu välisabile, järelilikult oli ta kogu oma eksistentsi jooksul sellest otseselt sõltuv.

³⁶⁰ Stanley G. Payne. „Fascism: A working definition“. Comparative fascist studies: new perspectives. Toim. Constantin Iordachi. Routledge, London, New York 2010, lk. 98.

³⁶¹ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 84.

³⁶² Eesti NSV ajalugu: (kõige vanemast ajast tänapäevani) 1957, lk. 376-377; Eesti NSV ajalugu 3. kd., lk. 134-137, 141-142.

³⁶³ Reigo Rosenthal. „Eesti Vabadussõda – kas ka kodusõda?“ Eesti ajaloost 19.-20. sajandil: uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Toim. Kai Tafenu. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 19 (26), Tartu 2012, lk. 238.

³⁶⁴ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 28.

³⁶⁵ ERA.5065.1.28, l. 5.

Tõlgendus iseseisvumisest muutus 1980. aastate lõpul. 1989. aastal ilmunud lühikäsitlustes on Kuuli kirjeldanud bolševikke küll kui mõjukaid poliitikategelasi 1917. ja 1918. aastal, kuid esitanud ka vigu, mille tõttu nende populaarsus vähenes. Samuti on otse välja öeldud, et kõik teised jõud peale bolševike toetasid Eesti eraldumist Venemaast.³⁶⁶ Sarnased seisukohad esinesid Kuulil ka 1999. aasta käsitluses *Sotsialistid ja Kommunistid Eestis 1917-1991*, millest võib järeldada, et need ei olnud propagandistlikud väited.³⁶⁷ Käsitluste peamine põhimõtteline erinevus seisneb selles, et 1989. aastal kirjutas Kuuli veel, et 1918. aastal eksisteeris Eesti pinnal kaks iseseisvat riiki.³⁶⁸ Nendeks olid Eesti Vabariik ja Eesti Tööraha Kommuun. 1999. aasta käsitluses on aga öeldud, et viimane sõltus täielikult Nõukogude Venemaast ehk kahe iseseisva riigi kontseptsiooni Kuuli enam ei toetanud.³⁶⁹ Seda ei ole teinud ka teised eesti ajaloolased taasiseseisvuse perioodil. Tänapäeval räägitakse Eestis sõjast Nõukogude Venemaa, mitte Tööraha Kommuniga.³⁷⁰ Tööraha Kommuuni iseseisvuse küsimus oli nõukoguliku käsitluse jaoks tähtis seetõttu, et see toetas tõlgendust antud konfliktist kui kodusõjast.

1924. aasta temaatikat on Kuuli käsitlenud vaid riivamisi, kuid selle sündmuse käsitlusel on siiski oluline mõju tema nõukogulikule kontseptsioonile. 1969. aastal avaldatud uurimuses Richard Mirringust on Kuuli esitanud küllaltki intrigeerivaid asjaolusid 1924. aasta mässukatse kohta. Nimelt on ta välja toonud, et juba tollal eksisteerisid eesti kommunistide vahel teravad vastuolud. VK(b)P Eesti sektsiooni juhtiv tegelane Jakob Palvadre väitis, et mässuks ei olnud majanduslikke ja poliitilisi eeldusi.³⁷¹ Seda nimetas Kuuli küll alusetuks süüdistuseks, kuid juba selle esitamine ja Palvadre nime mainimine näitab, küll kaudselt, aga siiski, et Kuuli tegi katse nõukogude perioodil üldtunnustatud versioon mõneti kahtluse alla seada. Palvadre mainimine on märkimisväärne veel seetõttu, et tema arvamuse järgi eksisteeris EKP vaid paberil.³⁷² Sellega kõigutas ta nõukogulikku käsitlust EKPst kui Eesti proletariaati juhtivast organisatsioonist. Kuuli ei olnud siiski ainuke, kes nõukogude perioodil Palvadre nime nimetas. Üldiselt on nõukogulikus ajalookirjutuses marksistlike tõdede abil üritatud Palvadret näidata kui valearusaamade levitajat.³⁷³ Tänapäevased käsitlused langevad

³⁶⁶ Kuuli. Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloo, lk. 21-23.

³⁶⁷ Kuuli. *Sotsialistid ja Kommunistid Eestis*, lk. 5, 15, 19.

³⁶⁸ Kuuli. Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloo, lk. 25.

³⁶⁹ Kuuli. *Sotsialistid ja Kommunistid Eestis*, lk. 19.

³⁷⁰ Eesti ajalugu VI, lk. 28-29, 32-34.

³⁷¹ Kuuli. Internatsionaalsel võitluspostil, lk. 58.

³⁷² Kuuli. Fontanka ja Moika vahel, lk. 23; Ülevaade EKP ajaloo II osa, lk. 19.

³⁷³ Ülevaade EKP ajaloo II osa, lk. 19-20.

aga kokku pigem Palvadre arvamuste kui nõukoguliku ajalookontseptsiooniga.³⁷⁴ Samuti tuuakse välja, et 1924. aasta mäss oli otseselt seotud Nõukogude Liidu huvide ja toetusega.³⁷⁵ Palvadre ja tema mõttekaaslased langesid repressioonide ohvriks juba 1936. aastal ehk varem kui Nõukogude Liidus asunud EKP liikmed.³⁷⁶

Eesti Vabariigi iseloomustamisel oli üheks läbivaks mõisteks *valge terror*.³⁷⁷ Traagilise ilmega retoorika muudab tollased väited küllaltki pentsikuks. Päris vaba ei olnud Kuuli nõukogulikust retoorikast ka veel 1989. aastal, mil ta kirjutas, et 1922. aastal hukatud Viktor Kingissepp *mõrvati* kohtu otsusel.³⁷⁸ On positiivne, et ta mainib ära kohtu, kuid sõna *mõrvama* kasutamine antud kontekstis on ebasobilik. Lisaks on omapärane, et Kuuli enamasti ei eitanudki nende repressioonide puhul, et kommuniste karistati ebaseadusliku tegevuse tõttu.³⁷⁹ See tulenes tõenäoliselt sellest, et Eesti Vabariigi seadusi juba iseenesest peeti repressiivseteks ja nõukoguliku käsitluse järgi kommunistid ei pidanudki neid täitma. Näiteks ühes 1988. aastal ilmunud artiklis nimetas Kuuli 1920. aasta põhiseadust *demokraatliku värvinguga seaduseks*, sest sõnastatud vabadustest hoolimata piiras inimeste õigusi kaitseseisukorra seadus.³⁸⁰ Taasiseseisvunud Eestis Kuuli enam *verre uppumisest* ja *ebaõiglastest repressioonidest* ei kirjutanud.

Olulised tegurid, mis Kuuli nõukogudeaegses käsitluses Eesti Vabariigile varju heitsid, oli töötute probleem ja majanduskriis. Mitmes teoses tõi Kuuli esile, et *kodanlikud tegelased* pidasid 4000-5000 registreeritud töötut normaalseks nähtuseks. Tema nimetas neid aga *töötute armeeks*, mis pidi viitama probleemi mastaapsusele.³⁸¹ Kuuli on küll analüüsinud, et tõenäoliselt oli töötuid veelgi rohkem, eriti maapiirkondades, kuid ei ole neid näitajaid otseselt võrrelnud näiteks teiste riikidega ega esitanud protsentuaalse suhtarvuna. Ei tule nähtavale, kas protsentuaalselt oli ametlik töötute arv katastroofiline ja kas teistes kapitalistlikes maades oli töötuid suhteliselt rohkem või vähem. Kui näiteks fašismi uurimise juures pidas Kuuli võrdlust väga oluliseks, siis siin on ta sellest hoidunud, nii tema analüüs

³⁷⁴ Jüri Ant. „Enamlik maailmarevolutsioon ummikus“. Kas nad lahkusid Moskva rongiga? 1. detsember 1924: artikleid ja dokumente. Koost. Jüri Ant. Koolibri, Tallinn 1996, lk. 10.

³⁷⁵ Eesti ajalugu VI, lk. 74; Paavo Loosberg. „Sellest, kuidas Eesti 1924. aastani jõudis ja mis sel aastal juhtus“. Metsaülikool 1983-2005. Toim. Tiina Kirss. Uniprint, Tallinn 2005, lk. 120; Ant. Enamlik maailmarevolutsioon ummikus, lk. 12.

³⁷⁶ Kuuli. Fontanka ja Moika vahel, lk. 92.

³⁷⁷ Kuuli. Internatsionaalsel võitluspostil, lk. 59; Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 83.

³⁷⁸ Kuuli. Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, lk. 35.

³⁷⁹ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 117-127; Kuuli. Erinevaid radu mööda, lk. 68.

³⁸⁰ Olaf Kuuli. Põhiseadused. – Aja Pulss 1988/2, lk. 2.

³⁸¹ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 78; Kuuli. Maakera pöördub itta, lk. 8.

kui tõlgendus jäävad selles punktis poolikuks. Taasiseseisvuse perioodil on ta 1920. aastate majandust vaadelnud läbi asjaliku ja neutraalse pilgu. *Töötute armeest* enam juttu ei ole ja selle asemel on analüüsitud hoopis, kuidas poliitilised reformid mõjusid elanikkonna majanduslikule olukorrale.³⁸² Probleeme noorel Eesti riigil töötute näol kindlasti oli, kuid nõukogulik käsitlus huvitus sellest vaid kui allakäiku illustreerivast näitest.³⁸³

Majanduskriisist rääkides tõi Kuuli seevastu mitmeid näiteid sellest, kuidas see mõjus hävitavalt ka teistele kapitalistlikele maadele.³⁸⁴ Kontrastina on esitatud aga Nõukogude Liidus toimunud arenguid, kus olevat tehtud suuri edusamme – saadi üle töötute probleemidest ja suurendati toodangut.³⁸⁵ Loomulikult ei ole välja toodud asjaolu, et sotsialistliku või kommunistliku riigi puhul on majandusliku arvestuse pidamine ääretult keeruline, millele on viidanud nii majandusteadlased kui ka ajaloolased.³⁸⁶ Selleski kontekstis on Kuuli kasutatud ohtralt nõukogulikku retoorikat, mis jättis trööstitu mulje *nälgivatest peredest ja enesetapuni viidud töötutest*. Samuti tõi ta ilma erilise analüüsita välja, et just maa- ja linnatöölised kannatasid kriisi all enim, mis pani neid kahtlema riigikorra õigsuses.³⁸⁷ Viimast arengut on välja toodud ka tänapäevastes käsitlustes, kuid süüdistusobjektina ei nimetata mitte *kodanlikku* korda, vaid parteisid, kes ei suutnud stabiilsust tagada, mis tekitas soovi tugevama keskvalitsuse järele.³⁸⁸ Oma 1999. aastal ilmunud teoses Kuuli erilist rõhku majanduskriisi käsitlemisele ei pööranud. Üsna neutraalsel toonil tõi ta ära töötute arvu kasvu ja tõdemuse, et statistika ei väljendanud reaalselt töötute arvu.³⁸⁹ Selle analüüs polnudki loomulikult Kuuli vastava töö peamiseks eesmärgiks, kuid jällegi on kontrast kahe käsitluse vahel küllaltki suur. Kapitalistliku korra kritiseerimise asemel on piirdutud olukorra põgusa ja küllaltki neutraalse kirjeldusega. Loomulikult puudub ka võrdlus Nõukogude Liiduga, mis tegelikult ei aidanud kuidagi paremini mõista kriisi põhjuseid või olemust.

³⁸² Kuuli. *Sotsialistid ja Kommunistid Eestis*, lk. 24-26.

³⁸³ Kuuli. *Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s*, lk. 19; Grönholm. *Rahvusliku ebaõnnestumise ajalugu*, lk. 45.

³⁸⁴ Kuuli. *Ühise võitluslipu alla*, lk. 11.

³⁸⁵ Kuuli. *Ühise võitluslipu alla*, lk. 11-12; Kuuli. *Maakera pöördub itta*, lk. 9.

³⁸⁶ Ludwig von Mises. *Liberalism*. Tõlk. Kalev Kukk ja Kalev Kallemets. Ilmamaa, Tartu 2007, lk. 86-90; Olaf Mertelsmann. „Nõukogude statistika probleeme - allikakriitiline lähenemisviis“. *Eesti ajaloost 19.-20. sajandil: uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest*. Toim. Kai Tafenau. *Eesti Ajalooarhiivi toimetised* 19 (26), Tartu 2012, lk. 526.

³⁸⁷ Kuuli. *Eesti rahva võitlus fašismi vastu* 1, lk. 308; Kuuli. *Maakera pöördub itta*, lk. 9-10.

³⁸⁸ Kasekamp. *The radical right in interwar Estonia*, lk. 66; *Eesti ajalugu* VI, lk. 84-85.

³⁸⁹ Kuuli. *Sotsialistid ja Kommunistid Eestis*, lk. 26.

Omapärase tõlgenduse andis Kuuli nõukogude perioodil hädaabitöödele ja krooni devalveerimisele. Nimelt ei olnud hädaabitööd nõukoguliku käsitluse järgi motiveeritud sellest, et anda mingisugustki elatusvõimalust töötutele, vaid asjaolust, et kasvas rahulolematust, mis võis kujuneda ohtlikuks valitsejatele.³⁹⁰ Tollase tõlgenduse järgi ei huvitunud valitsejad seega töötute, vaid ainult enda olukorrast. Kuigi hiljemgi on Kuuli kirjutanud, et hädaabitööd just normaalset äraelamist ei pakkunud, ei ole ta seda päris *ekspluateerimise vormiks* nimetanud.³⁹¹ Eksploateerimise olemasolu toetab Kuuli nõukogulik väide, et kohati kasutasid eraettevõtjad hädaabitöölisi odava tööjõuna ära, kuid paraku puudub selle järel viide ja seletus, kes seda täpsemalt tegid.³⁹²

Taasiseseisvuse perioodil ollakse seisukohal, et krooni devalveerimine mõjus halvasti Jaan Tõnissoni mainele, kuid aitas Eestit kriisist välja tuua.³⁹³ Sama meelt oli hiljem ka Kuuli, nagu seda on esitatud ka William Tomingase mahukas uurimuses *Vaikiv ajastu Eestis*, mis esmakordselt ilmus paguluses 1961. aastal.³⁹⁴ Seevastu nõukogude perioodil kirjutas Kuuli, et kuigi krooni devalveerimine aitas elavdada väliskaubandust, oli see raskeks löögiks *töörahvale*, sest tarbeainete hinnad tõusid.³⁹⁵ Oleks vale väita nagu ei oleks Kuuli nõukogude perioodil üldse arutlenud poliitiliste otsuste tagajärgede üle, kuid järjekordselt tuleb tõdeda, et just tollane vaatenurk ei võimaldanud reaalselt analüüsi. Krooni devalveerimine, hädaabitööd ja mitmed muud otsused polnud ehk tõesti piisavad ega parandanud lihtrahva olukorda, mis ei tähenda, et need oleks automaatselt olnud nende otsuste motiiviks. Nõukogulik ajalookirjutus nõudis aga, et iga samm, mis mingil viisil halvendas tööliste olukorda, oleks esitatud valitsuse eesmärgipärase tegevusena *töörahva mahasurumisel* ja enda *kliki* olukorra parandamisel. Selline jäik lähtekoht ei lasknud analüüsida valitsuse tegevust, vaid ergutas otsima sobitatavaid näiteid.

³⁹⁰ Kuuli. Ühise võitluslipu alla, lk. 21.

³⁹¹ Kuuli. Mihkel Martna, lk. 19.

³⁹² Kuuli. Ühise võitluslipu alla, lk. 21.

³⁹³ Eesti ajalugu VI, lk. 82-83.

³⁹⁴ Kuuli. Sotsialistid ja Kommunistid Eestis, lk. 26; William Tomingas. *Vaikiv ajastu Eestis*. Grenader, Tallinn 2013, lk. 53.

³⁹⁵ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 77.

3.3. Vabadussõjalased ja Konstantin Pätsi režiim

Otseselt Eesti n-ö fašistidele on Kuuli pühendanud kaks pikemat teost, milleks on juba eelpoolmainitud 1971. aastal valminud doktoritöö *Eesti rahva võitlus fašismi vastu (1930-1940. a.)* ja viis aastat hiljem ilmunud monograafia *Vapsidest Isamaaliiduni*. Mõlemat iseloomustab asjaolu, et pärast sissejuhatust on kirjeldatud Itaalia, Saksamaa ja teiste riikide režiime, mida kõiki on nimetatud fašistlikeks.³⁹⁶ Monograafias *Vapsidest Isamaaliiduni*, kus Kuuli kirjeldas kokku 13 riiki, hõlmab see osa ligikaudu veerandi raamatu mahust. Iseloomulik on kahele teosele, et välisriikide režiime kirjeldavates peatükkides esineb küllaltki vähe viiteid ja need on kirjutatud toetudes suhteliselt vähestele teostele. 1976. aasta monograafia režiime võrdlevas alapeatükis on Kuuli välja toonud, et fašistid on kõikjal nii kommunistide kui ka parlamentarismi pooldajate vastu.³⁹⁷ See läheb põhimõtteliselt kokku ka tänapäevaste arvamustega.³⁹⁸ Samuti on Kuuli esitlenud Kominterni Täitevkomitee XIII pleenumil väljapakutud definitsiooni: *Fašism on finantskapitali kõige reaktioonilisemate, kõige sovunistlikumate, kõige imperialistlikumate elementide avalik terroristlik diktatuur*.³⁹⁹ Kommunistid ei arvestanud, et erinevalt neist seadsid fašistid poliitika majandusest tähtsamale kohale.⁴⁰⁰ See selgitab, miks antud definitsioonis on rõhk mõistel *finantskapital*.

Proportsioonid vajasisid märkimist, sest n-ö fašistlike režiime kirjeldavate peatükkide vajalikkus on enam kui kahtlane. See illustreerib hästi nõukogulikku ajalookirjutust, kus hinnangud olid antud enne analüüsi. Lugejale jääb sisukorda vaadates mulje, et Eesti 1930. aastate sisemised arengud ja ajalugu on otseselt seotud nimetatud riikidega, kuigi teos ise seda seost eriti veenvalt ei kinnita. Näide etteantud hinnangutest esineb ka vabadussõjalaste kirjelduse puhul. Juba esimeses vastavas lõigus on Kuuli nimetanud vabadussõjalaste organisatsiooni *puhtfašistlikuks*. Samuti on ta ära öelnud, et nende seisukohad avaldasid olulist mõju Pätsi režiimile.⁴⁰¹ Ajastu konteksti arvestades on mõistetav, et hinnangu andis Kuuli kohe ära, kuid siduda esimesest lõigust alates vabadussõjalaste ideid ja Pätsi ilma eelneva analüüsita oli tendentslik. Alusetu see väide siiski ei ole, Eesti Vabadussõjalaste Liitu

³⁹⁶ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk 50-68; Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, 1976, lk. 9-60.

³⁹⁷ Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 60.

³⁹⁸ Sternhell. Fascism, lk. 55.

³⁹⁹ Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 59-60.

⁴⁰⁰ Sternhell. Fascism, lk. 58.

⁴⁰¹ Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 72; Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 90.

on Pätsi loodud Isamaaliiduga võrrelnud näiteks ka endine vabadussõjalaste toetaja William Tomingas.⁴⁰²

Näite nõukogulikust suhtumisest hinnangute küsimuses leiab ka Kuuli isikuarhiivist. Seal on 1959. aastast pärinevad Nigol Andreseni mälestused tema tööst Johannes Vares Barbaruse valitsuses ja sellele kirjutatud retsensioon. Andresen oli Barbaruse valitsuses välisminister ja Jaak Valge sõnul üks tähtsamaid isikuid 1940. aasta sündmustes.⁴⁰³ 1949. aastal sattus ta *kodanliku natsionalistina* põlu alla, 1950. aastal arreteeriti ning saadeti vangilaagrisse, kust vabanes viis aastat hiljem.⁴⁰⁴ Andreseni mälestustele kirjutatud retsensiooni autoriteks olid Olaf Kuuli, Aleksander Panksejev ja Aleksander Resev. Kuigi mälestused on kirjutatud 1959. aastal ja neid on täiendatud 1962. aastal, on retsensioonile käsikirjaliselt märgitud kuupäevaks 29.06.1965. Lisaks faktilistele vigadele heideti Andresenile ette, et ta on liiga palju maininud Pätsi ja ei ole iga kord tema tegudele põhimõttelist hinnangut andnud.⁴⁰⁵ Selle all mõtlesid retsensendid suure tõenäosusega seda, et Andresen oleks pidanud järjekindlamalt tema *fašistlikku* olemust tõestama.

Vabadussõjalaste *fašistliku* olemuse tõestamine erilisi raskusi Kuulile ei tekitanud. Selleks andsid vabadussõjalased ise suurepärase allika oma häälekandja Võitlus, mis ilmus aastatel 1931-1934, näol. Ajalehes Võitlus ilmus mitmeid artikleid, kus kirjeldati fašismi Itaalias ja mujalgi kui positiivset ja soovivat nähtust.⁴⁰⁶ Kuuli isikuarhiivis olevas taasiseseisvuse perioodil valminud Igor Jankovski ja Olaf Kuuli artiklis *The Estonian Communist Party and the Comintern, 1920-1940* on samuti öeldud, et vabadussõjalaste eeskujuks oli Benito Mussolini režiim.⁴⁰⁷ Tänapäevased uurijad on üldiselt siiski seisukohal, et vabadussõjalased ei olnud fašistid.⁴⁰⁸ See küsimus ei ole kõige olulisem probleem kaasaegsetes vabadussõjalasi käsitlevates uurimustes, kuid selle üle siiski arutletakse.⁴⁰⁹ Soome ajaloolase Seppo

⁴⁰² Tomingas. Vaikiv ajastu Eestis, lk. 113.

⁴⁰³ Jaak Valge. Punasest stalinistiks: Nigol Andreseni noorusaastad. – Looming 2011/10, lk. 1432.

⁴⁰⁴ Kuuli. Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid, lk. 93; Kuuli. Sula ja hallad, lk. 19-20, 36.

⁴⁰⁵ ERA.5065.1.86, l. 38, 47-49.

⁴⁰⁶ Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 81-83; Sõja ja rahu vahel I: Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. Peatoim. Enn Tarvel. S-keskus, Tallinn 2004, lk. 59.

⁴⁰⁷ ERA.5065.1.56, l. 134.

⁴⁰⁸ Rein Marandi. Must-valge lipu all: vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929-1937 II: Illegaalne vabadussõjalus (1934-1937). Department of Baltic Studies at the Stockholm University, Stockholm 1997, lk. 203-205; Tomingas. Vaikiv ajastu Eestis, lk. 113; Arumäe. 1934. aasta 12. märts kaasaegsete hinnanguis, lk. 31; Payne. Fascism: A working definition, lk. 108; Ago Pajur. Vabadussõjalaste retseptioon Pätsi ajast kaasajani. – Tuna 2009/3, lk. 41.

⁴⁰⁹ Kaido Jaanson. Vaps ei olnud fašist. – Ajalooline Ajakiri 2000/4(111), lk. 101-104; Graf. Parteid Eesti Vabariigis, lk. 279-280.

Zetterbergi mahukas teoses *Eesti ajalugu* on aga vabadussõjalased asetatud laiemat konteksti silmas pidades samasse kategooriasse Saksamaa ja Itaalia vastavate parempoolsete liikumistega.⁴¹⁰ Toetudes vabadussõjalasi käsitlevatele Rein Marandi ja Andres Kasekampi uurimustele, võib seda pidada lihtsustatud tõlgenduseks, mis eriti palju vabadussõjalaste ja nende organisatsiooni kohta ei ütle.⁴¹¹

Problemaatiline oli vabadussõjalaste nõukoguliku käsitluse puhul rahastamise küsimus. 1961. aasta monograafias on Kuuli kirjutanud, et Saksa fašistid andsid vabadussõjalastele raha ja suurendasid toetust veelgi pärast Adolf Hitleri võimuletulekut 1933. aastal.⁴¹² Ühegi viitega Kuuli antud väidet toetanud ei ole. Vabadussõjalastele ja Isamaaliidule pühendatud teoses ning ka doktoritöös on Kuuli aga kirjutanud, et on mõningaid märke, mis viitavad sellele, et vabadussõjalased said Saksa fašistidelt raha, kuid dokumentaalseid tõendeid on vähe säilinud. Kaudseteks tõenditeks olid vastavad arvamused tollases ajakirjanduses ja asjaolu, et 1933. aastal suurenesid märgatavalt vabadussõjalaste kulutused. Lisaks on tugevaks tõendiks Kuuli jaoks olnud rotatsioonimasin, mis saadi Lapua liikumises osalejate ehk nõukoguliku sõnastuse järgi *Soome fašistide* vahendusel, kuid mille eest ei makstud.⁴¹³ Kuuli argumentatsiooni ja esitatud tõendid seab kahtluse alla tema ilmselge suundumus antud küsimuses. Ajaloolisest tõenäosusest oli olulisem esitatud hüpoteesi paikapidavus. Vabadussõjalased lihtsalt pidid Saksamaalt raha saama, olgugi, et otseseid dokumente selle kohta esitada ei olnud. Siiski on antud küsimuses teatud arengut näha – 1961. aastal faktina esitatud väide leidis 1976. aastal juba veidi arutlust.⁴¹⁴ Andres Kasekamp on kirjutanud, et kõne all olev trükipress saadi tööpoolest küllaltki odavalt Saksa natsionaalsotsialistidelt ja see andis aluse vabadussõjalaste süüdistamiseks tollal. Kasutada nad seda trükipressi aga ei jõudnudki, sest nende organisatsioon likvideeriti enne.⁴¹⁵ Tuleb märkida, et vabadussõjalaste rahastamise küsimuse üle arutatakse endiselt ja eriarvamusi on peaaegu sama palju kui uurijaid.⁴¹⁶ Konkreetset selle küsimuse lahkamisega tegelenud Jaak Valge on leidnud, et allikad, mille põhjal vabadussõjalasi on süüdistatud, on suhteliselt kahtlase väärtusega.⁴¹⁷

⁴¹⁰ Seppo Zetterberg. *Eesti ajalugu*. Tõlk. Maimu Berg, Erkki Bahovski, Paul Kokla ja Helga Laanpere. Tänapäev, Tallinn 2009, lk. 425.

⁴¹¹ Kasekamp. *The radical right in interwar Estonia*; Marandi. *Must-valge lipu all*.

⁴¹² Kuuli. *Ühise võitluslipu alla*, lk. 30.

⁴¹³ Kuuli. *Vapsidest Isamaaliiduni*, lk. 84; Kuuli. *Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1*, lk. 103.

⁴¹⁴ Kuuli. *Ühise võitluslipu alla*, lk. 28.

⁴¹⁵ Kasekamp. *The radical right in interwar Estonia*, lk. 52-53.

⁴¹⁶ Arumäe. 1934. aasta 12. märtsi kaasaegsete hinnanguis, lk. 32; Valge. *Eesti vabadussõjalased ja Saksa natsionaalsotsialistid*, lk. 51-53.

⁴¹⁷ Valge. *Eesti vabadussõjalased ja Saksa natsionaalsotsialistid*, lk. 59-62.

Küllaltki huvitavalt on Kuuli näidanud vabadussõjalaste dilemmat. Ühelt poolt toetasid nad vähemalt sõnades Hitlerit, kuid seda tegid ka siinsed baltisakslased. Eestlaste toetust oleks olnud aga raske püüda poliitilisel jõul, kes tegi koostööd kohalike sakslastega. Seega alustasid nad kampaaniat, mille käigus kohalikke sakslasi süüdistati mitmetes küsimustes, mis puudutasid nende meelsust.⁴¹⁸ Kuuli järgi oli aga tegemist *pettemanöövriga*. Selle mõttekäigu peamiseks kinnituseks oligi eelnevas lõigus vaadeldud rahastamise küsimus. Niisiis tugines üks seisukoht teisele, mis omakorda toetus kaudsetele faktidele. Sellise meetodiga üles ehitatud kontseptsioon ei saa eriti kaalukas olla. Taasiseseisvuse perioodil ei ole Kuuli enam vabadussõjalastele eriti tähelepanu pööranud. Andres Kasekamp on kirjutanud, et erilist kontakti Itaalia fašistide ja Saksamaa natsionaalsotsialistidega vabadussõjalastel polnud.⁴¹⁹ Heino Arumäe on aga leidnud, et siiski mingid kontaktid neil Berliiniga olid.⁴²⁰ Diskussioonid sel teemal jätkuvad.

Vabadussõjalaste kohta käiv kontseptsioon täitis aga Kuuli nõukogulikus käsitluses olulisemat rolli, kui võiks esialgu arvata. See oli vahendiks, kuidas muuta fašistideks Päts ja tema *klikk*, kui kasutada nõukogulikku väljenduslaadi. Kuuli järgi Päts ei kõrvaldanud vabadussõjalasi seepärast, et tal oleks nende vastu midagi olnud, vaid ta tahtis lihtsalt ise võimule pääseda, et sisse seada autoritaarne kord ja hakata ajama *fašistliku* ehk vabadussõjalastele sarnast poliitikat.⁴²¹ Selles küsimuses oli Kuuli ilmselt mõjutatud oma endisest juhendajast Madis Pestist, kes oli veendunud, et Eesti parempoolsed poliitilised jõud olid tõepoolest fašistlikud.⁴²² Pätsi fašistina käsitlemine on siiski olnud problemaatiline. Doktoritöös on Kuuli näiteks kirjutanud või hinna kindlustamisest ja teraviljaturu korraldamisest, mis olla olnud *hallparunite* huvide teenimine.⁴²³ Erilist analüüsi antud väitele ei järgnenud, kuid see sobis kokku Kominterni poolt pakutud definitsiooniga, mis viitas suuromanike huvidele. Tänapäevastes käsitlustes, mis on kriitilised Pätsi teostatud riigipöörde ja režiimi osas, ei ole teda fašistiks nimetatud.⁴²⁴

⁴¹⁸ Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 83-84; Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 102.

⁴¹⁹ Kasekamp. The radical right in interwar Estonia, lk. 69.

⁴²⁰ Arumäe. 1934. aasta 12. märtsi kaasaegsete hinnanguis, lk. 31.

⁴²¹ Ülevaade EKP ajaloost II osa, lk. 247; Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 171.

⁴²² Vestlus Arumäega 29.03.2014; Madis Pesti. Rahvuslik reetmine „rahvusluse sildi all“: kodanliku Eesti välispoliitika aastail 1934-1940. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1960, lk. 86-102.

⁴²³ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 2, lk. 326.

⁴²⁴ Marandi. Must-valge lipu all, lk. 25; Magnus Ilmjärv. Hääletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. Argo, Tallinn 2010, lk. 167.

Kuuli on kirjeldanud mitmeid seiku, mis seadsid kõnesoleva kahe poliitilise jõu koostöö kahtluse alla. Näiteks nimetas ta 1933. aastal Pätsi initsiatiivil välja antud seadust, mis keelas olla samaaegselt nii parteis kui ka sõjaväes, mis oli vabadussõjalastele küllaltki ebamugav olnud.⁴²⁵ Ilmekalt olevat aga Pätsi koostöösoovi tõestanud 1935. aasta esimesel poolel aset leidnud kohtuprotsess, kus vabadussõjalaste juhtkonnale määratud karistused olid Kuuli väitel naeruväärselt väikesed.⁴²⁶ Vabadussõjalased ja Päts olevat sõbraks jäänud isegi pärast esimeste mässuplaani ilmsiks tulekut 1935. aasta lõpus. Seda tõestas Kuuli paari isiku (näiteks Juhan Vasar ja Jüri Uluots), kes olid varasematel aastatel vabadussõjalastega seotud, 1936. ja 1937. aastal kõrgetele kohtadele seadmise kaudu.⁴²⁷ Negatiivsete näidete esitamine positiivsetena tundub kuidagi otsitud – nõukogulik kontseptsioon oleks justkui nõudnud, et need kaks pidid sõbrad olema. Ka Pätsi ja vabadussõjalaste sõpruse küsimust ei ole Kuuli taasiseseisvuse perioodil enam otseselt käsitletud. Marandi ja Kasekamp on näidanud, et osad vabadussõjalased läksid hiljem küll Pätsi poolele üle, kuid otsest vajadust koostöö järele Pätsil nendega ilmselt ei olnud, sest nende populaarsus oli kadumas.⁴²⁸

Pätsi n-ö fašistlik loomus viitas Kuuli nõukogulikes käsitlustes sellele, et kõik tema ettevõtmised täitsid *fašistlikku eesmärki*. Nii olevat ka tema Isamaaliit olnud *fašistlik organisatsioon*, mis aga ei osutunud Kuuli sõnul eriti õnnestunuks, kuna nende koosolekutel osalesid vaid vähesed, mitmed liikmed olid seal olnud vaid karjäärivõimaluste vajadusel. Kuuli käsitluses oli Isamaaliidul palju sarnasusi Vabadussõjalaste Liiduga – kummalgi polnud programmi, esines tugev juhikultus ja kongressid olid paraadid, mitte asjalikud arutelud.⁴²⁹ Samuti olnud Pätsi loodud kutsekojad *fašistlikud*. Eriti omapäraseks muutub kutsekodade kirjeldus kohas, kus Kuuli väidab, et kuigi nad olid *fašistlikud*, ei olnud seda aga iga nende tehtud otsus või samm.⁴³⁰ Kuidas mõõta otsuste ja tegude fašistlikkuse taset, jäeti aga selgitamata. Isamaaliitu on taasiseseisvunud Eestiski kirjeldatud kui institutsiooni, mis laiu masse ei haaranud ja millesse rahvas suhtus üldiselt skeptiliselt. Mati Grafi sõnul olevat see siiski olnud Pätsi autoritaarse režiimi üks kandetaladest.⁴³¹

⁴²⁵ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 313.

⁴²⁶ Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 174.

⁴²⁷ Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 175-177.

⁴²⁸ Marandi. Must-valge lipu all, lk. 203; Kasekamp. The radical right in interwar Estonia, lk. 131, 155.

⁴²⁹ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 2, lk. 345-346.

⁴³⁰ Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 168.

⁴³¹ Graf. Parteid Eesti Vabariigis, lk. 362-363.

1980. aastate lõpus, kui Kuuli nimetas Pätsi režiimi *fašismilaadseks*, jäid mitmed tema varasemad seisukohad Pätsi poliitika suhtes siiski endiselt pidama. Samas võib Kuuli arvustust Pätsi osas pidada suhteliselt argumenteerituks, kui jätta kõrvale vabadussõjalaste ja Pätsi suhete käsitus. Probleemseks on selle kriitika juures meelevaldsel viisil isikutele rahvavaenulike motiivide andmine. Juba oma doktoritöös on Kuuli küllaltki põhjalikult analüüsinud 1938. aastal kehtima hakanud põhiseadust.⁴³² Ta on näidanud, kuidas Päts andis välja mitmeid dekreete, mis põhimõtteliselt piirasid põhiseaduses olnud vabadusi.⁴³³ Samuti on ta suhteliselt usutavalt välja toonud, et presidendi valimiste kord oli seatud nii, et Päts pidi jääma võimule. Kuuli nimetas seda *demokraatia viigileheks*.⁴³⁴ Sarnaseid seisukohti on esitatud tänapäevalgi.⁴³⁵

Järgmine Pätsi *manööver* oli amnestiaseadus, mille alusel vabanesid nii kommunistid kui endised vabadussõjalased. Vabadussõjalased vabastati nõukoguliku käsitluse järgi loomulikult seetõttu, et Päts tahtis nendega koostööd teha, kuid kommunistid seetõttu, et Päts enam ei kartnud viimaseid pärast Nõukogude Liidus toimunud repressioone. Riigijuht näitas oma positsiooni kindlust ning andis režiimile nende sammudega *demokraatlikku läiget*.⁴³⁶ See nõukoguliku retoorikaga segatud arutus on isegi omal moel veenev selles osas, mis puudutab kommuniste. Tõepoolest tundub ebatõenäolisena, et Päts oleks vabastanud isikuid, keda ta nägi reaalse ohuna enda võimule. Samal seisukohal oli Kuuli ka taasiseseisvuse perioodil.⁴³⁷

Oluline tunnus, mis samuti n-ö tõestas Pätsi režiimi *fašistlikku* olemust nõukogude perioodil, oli tema välispoliitiline suund Saksamaa liinil.⁴³⁸ Seda illustreeris lisaks majandussuhetele asjaolu, et Saksa luureteenistus võis Eestis vabalt tegutseda.⁴³⁹ Viitega pole Kuuli seda väidet paraku tõestanud, mistõttu tema kirjutiste põhjal sellel väitel erilist kaalu ei ole. Siiski tuleb märkida, et tõendeid luurealase koostöö olemasolu kohta Saksamaaga on ajaloolane Magnus Ilmjärv esitanud ka taasiseseisvuse perioodil.⁴⁴⁰ Saksa suunalise poliitika kui argumenti fašistliku režiimi olemasolust lükkas Kuuli ise ümber 1988. aastal, kui kirjutas, et suund

⁴³² Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 2, lk. 355-359.

⁴³³ Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 181.

⁴³⁴ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 2, lk. 352.

⁴³⁵ Kasekamp. The radical right in interwar Estonia, lk. 128-129; Peeter Kenkmann. 1937. aasta põhiseadus – autoritaarse režiimi „reformimise” katse. – Tuna 2013/1, lk. 88-89.

⁴³⁶ Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 177; Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 2, lk. 470-472; Kuuli. Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, lk. 45.

⁴³⁷ Kuuli. Sotsialistid ja Kommunistid Eestis, lk. 64.

⁴³⁸ Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 184.

⁴³⁹ Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 187.

⁴⁴⁰ Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 335.

Saksa poole ei tulenenud Eesti poliitikute sümpaatiast, vaid muudatustest rahvusvahelises poliitikas.⁴⁴¹ Seega on tegemist järjekordse näitega, kuidas fakte on tõlgendatud sihipäraselt ja meelevaldselt. Sihiks oli loomulikult üldkontseptsiooni toetamine.

Kuuli nõukogulikust käsitlest läheb lahku ajalooline õiend, mille ta koostas ENSV prokuratuurile Kaitseliidu, Eesti Vabadussõjalaste Liidu ja Isamaaliidu kohta.⁴⁴² Kahjuks ei ole nimetatud arhivaali ükski leht dateeritud, kuid sisu järgi arvestades võis selle koostamise aeg jääda isegi 1980. aastate lõppu või 1990. aastate algusse. Nimelt on Kuuli seal selge sõnaga öelnud, et ENSVI ei olnud mingit alust represseerida inimesi, kes vastavatesse organisatsioonidesse kuulusid. Otsus nende organisatsioonide kuritegelikkuse kohta ei kannata ei ajaloolist ega juriidilist kriitikat.⁴⁴³ Kuuli kõige veenvam argument selle kohta ütleb, et süüdi saab mõista kedagi vaid teo toime panemise ajal kehtinud seaduste põhjal. Seega oli nende liitude liikmete represseerimine riiklikul tasemel terrorism.⁴⁴⁴ Lisaks on ta selles õiendis esitanud mitmeid seisukohti, mis erinesid olulisel määral nõukogulikust käsitlest. Näiteks väitis Kuuli, et Kaitseliit ei olnud klassiorganisatsioon, kuigi varasemal ajal üritas ta seda üldiselt kirjeldada kui *kodanlaste* või lausa *fašistide löögirusikat*. 1976. aasta teoses on Kuuli siiski möönnud, et kõiki kaitseliitlasi ei saa automaatselt Pätsi režiimi pooldajateks pidada.⁴⁴⁵ Samuti selgitas ta, et vabadussõja veteranid sõltusid paljuski sotsiaalabist, mis majanduskriisi tingimustes vähenes ja põhjustas nende aktiveerumise. Ajaloolises õiendis on ka Kuuli esitanud seisukoha, et vabadussõjalased olid oma populaarsuse kaotanud juba 1934. aastaks. Seda näitas rahva passiivsus, kui vabadussõjalasi arreteeriti 1934. aastal.⁴⁴⁶ Niisiis seadis Kuuli ise samuti kahtluse alla oma varasema kontseptsiooni Pätsi ja vabadussõjalaste sõprusest. Isamaaliidu liikmeks olemine ei andvat aga üldse mingisugust alust kedagi liigitada.⁴⁴⁷ Kasekamp on isamaaliitlased jaganud riigitöötajateks ja karjeristideks.⁴⁴⁸

See omapärane allikas (õiend) muudab oma napi pikkuse juures küsitavaks peaaegu kogu nõukoguliku käsitlese Pätsist ja tema poliitikast. Tõenäoliselt mõistis Kuuli seda isegi ja see võis olla üheks põhjuseks, miks taasiseseisvumise perioodil ei ole Kuuli antud teemal eriti

⁴⁴¹ Kuuli. 1940. aasta ja selle eellood Eestis, lk. 2.

⁴⁴² ERA.5065.1.47.

⁴⁴³ ERA.5065.1.47, l. 1.

⁴⁴⁴ ERA.5065.1.47, l. 6, 12.

⁴⁴⁵ ERA.5065.1.47, l. 5; Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 91, 173.

⁴⁴⁶ ERA.5065.1.47, l. 2-3.

⁴⁴⁷ ERA.5065.1.47, l. 4.

⁴⁴⁸ Kasekamp. The radical right in interwar Estonia, lk. 122.

kirjutanud. Ühest küljest nägi Kuuli Pätsi kui ebademokraatlikku poliitikut, kuid samas pidi ta mõistma, et pärast Eesti Vabariigi hävingut ning ka taasiseseisvumise protsessis oli Päts muutunud teatud moel sümboliks. Tema suhtes tehtud kriitikasse suhtutakse tänini kohati üsna valuliselt, mida näitab teatud määral ka poleemika Magnus Ilmjärve uurimuse *Hääletu alistumine* ümber.⁴⁴⁹ Ilmselt oleks endise parteiajaloolase ja teose *Vapsidest Isamaaliiduni* autori sellesisuline käsitus asetanud ta väga ägeda kriitikatule alla, olenemata selle teaduslikust tasemest. Samas võis Kuuli vaikimine olla seotud asjaoluga, et ta keskendus varasematel aastatel kogutud materjali kasutamisele, mille tulemusena talt teatavasti viis monograafiat ilmus.⁴⁵⁰

Käesolevale sisupeatükile toetudes võib väita, et nõukogulik kuvand Eesti vabariigist ja selles tegutsenud poliitilistest jõududest oli üdini negatiivne. Peter Apor on välja toonud, et kommunistidest positiivse kuvandi tekitamise jaoks oli tarvis nende vastaseid laimata ja seda ka tehti.⁴⁵¹ Olaf Kuuli teoste põhjal võib öelda, et *kodanlike jõudude* negatiivne kuvand oli tõepoolest sobivaks vahendiks, mille abil põhjendada kommunistide meetodeid ja anda nende riigivastastasele tegevusele sootuks teine sisu.

⁴⁴⁹ Raul Sulbi. Ilmjärv: Eestil oli võimalus karjuda. – POSTIMEES.ee 10.09.2009 (<http://www.postimees.ee/162585/ilmjarv-eestil-oli-voimalus-karjuda>) otsing: 14.04.2014; Ilmjärv. *Hääletu alistumine*, arvustuste katked kaanel.

⁴⁵⁰ Vestlus Jüri Andiga 13.03.2014.

⁴⁵¹ Apor. *The Origins of Symmetry*, lk. 282-283.

4. 1940. aasta sündmused Olaf Kuuli teostes

1940. aasta suvel aset leidnud sündmuste kirjeldamise ja tõlgendamisega on tegelenud mitmed ajaloolased, poliitikud, ajakirjanikud, ühiskonnategelased. Nõukogudeaegsed ja pärast taasiseseisvumist kirjutatud teosed ning artiklid erinevad üksteisest nii tõlgenduse, sündmuste kirjelduse kui esituse poolest. Täpsemalt väljendudes on nõukogulik käsitlus *laiahaardelisest töölisklassi liikumisest, revolutsioonilisest olukorrast* 1940. aasta suve hakul ja EKP *juhtpositsioonist* antud sündmustes valeks tunnistatud nii nooremate kui varasema põlvkonna ajaloolaste poolt.⁴⁵² Andres Adamson on oma magistritöös nimetanud 1940. aasta *revolutsiooniliste* sündmuste käsitlust juunimüüdiks ja Kuulit selle kõige aktiivsemaks kirjeldajaks alates 1960. aastatest. Adamsoni käsitluse järgi ei ole Kuuli juba enne teda kompileeritud kontseptsiooni olulisi muudatusi sisse viinud, kuid on täpsustanud detaile ja võtnud kokku eelnevalt kirjutatu raamatus *Revolutsioon Eestis 1940*.⁴⁵³ Täpsustavalt tuleks lisada, et Kuuli oli seotud aruteluga, mis puudutas *revolutsiooni* etappide küsimust ja ei saaks öelda, et selles küsimuses poleks üldine kontseptsioon üldse muutunud. Alljärgnevalt kajastan seda küsimust lähemalt. Nõustun Adamsoniga, et just Kuuli kirjutised, eriti tema viimatinimetatud teos, pakub üsna tervikliku ettekujutuse nõukogulikust vaatest 1940. aasta sündmustele.

4.1. Kriitiline vaade nõukogulikule revolutsiooniteele

1940. aasta sündmuste käsitluste raames on Kuuli rääkinud ka Oktoobrirevolutsioonist ja üldse ajavahemikust 1917-1920, mis oli nõukoguliku tõlgenduse järgi juunisündmustega otseselt seotud.⁴⁵⁴ Just Oktoobrirevolutsioonis peitusid Kuuli järgi 1940. aasta sündmuste lätted.⁴⁵⁵ Esile on tõstetud asjaolu, et enne nimetatud sündmust ei rääkinud eesti poliitikud iseseisvumisest.⁴⁵⁶ Põhimõtteliselt on Kuuli seda väidet toetanud ka praeguse riigikorra

⁴⁵² Kreegipuu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana, lk. 52-56; Aleksander Statiev. The Soviet counterinsurgency in the western borderlands. Cambridge University Press, Cambridge 2013, lk. 4; Anu Mai Kõll ja Jaak Valge. Economic nationalism and industrial growth: state and industry in Estonia 1934-39. Almqvist & Wiksell, Stockholm 1998, lk. 23; Medijainen. 1939: võimalused ja valikud I, lk. 5-48; Korv. 1939. aasta sündmuste ja Molotov-Ribbentropi pakti interpreteerimisest Nõukogude Eestis, lk. 49-60.

⁴⁵³ Adamson. 1940. aasta juunisündmuste ajaloolisest seletusest Eestis, lk. 85, 94.

⁴⁵⁴ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 27; Kuuli. 1940. aasta revolutsioonisuvi Eestis, lk. 3.

⁴⁵⁵ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 27.

⁴⁵⁶ Kuuli. 1940. aasta revolutsioonisuvi Eestis, lk. 4.

ajal.⁴⁵⁷ Erinevus seisneb selles, et kuni 1980. aastate lõpuni ei olnud eriti juttu sellest, et kõigil eesti poliitilistel jõududel peale bolševike oli 1917. aasta lõpuks tekkinud soov luua iseseisev Eesti riik.⁴⁵⁸ Venemaast lahkulöömise idee peale tulid just *kodanlikud* jõud ja mingit iseseisvat riiki 24. veebruaril nõukoguliku käsitluse järgi mõistagi ei loodud.⁴⁵⁹ Sarnast seisukohta esitati ajakirjanduses veel 1988. aastal.⁴⁶⁰ Põhimõtteliselt pidi Oktoobrirevolutsiooni sidumine 1940. aasta sündmustega mõista andma, et Eesti loomulik areng katkestati hetkel, kui *kodanlikud jõud* otsustasid suurriikide abiga lahku lüüa Nõukogude Venemaast. 24. veebruari olulisuse eitamine aga illustreeris kohalike poliitiliste jõudude võimetust ilma lääneriikide abita midagi saavutada. Seda oli suhteliselt mugav teha, sest 24. veebruari ja Eesti Vabariigi ülesehitamise vahele jäi teadupärast Saksa okupatsioon. 1987. aastal on Kuuli aga kirjutanud, et kuigi sidet oktoobrirevolutsiooni ja 1940. aasta sündmuste vahel on ajaloolased rõhutanud, tuleb viimast pidada ikkagi omaette *revolutsiooniks*, sest Eesti Vabariiki ei saa pidada pelgalt vaheetapiks.⁴⁶¹

Saksa okupatsioonile ja lahingule Narva linna pärast järgnes 1918. aasta 29. novembril Eesti Tööraha Kommuuni väljakuulutamine.⁴⁶² Seda kurioosset seika Eesti ajaloos on nõukogulik ajalookirjutus ekspluateerinud naeruväärsuseni. Nimelt on Kuuli rohkem kui ühes nõukogulikus teoses selgitanud, et 1940. aasta *revolutsioonile* aitas kaasa mälestus *tööraha vabariigist*.⁴⁶³ Hiljem on Kuuli iseloomustanud Tööraha Kommuuni kui ebapopulaarset moodustist, millest järelkult ei saanud eriti häid mälestusi olla.⁴⁶⁴ Ei ole küll võimalik väita, et 1940. aasta 21. juunil korraldatud meelevalduses osalenud inimestel puudus mälestus antud perioodist, olgu see siis positiivne või negatiivne, kuid selle esitamine tugeva argumendina on meelevaldne. Selleks oleks vaja läinud hulgaliselt mälestusi, mis oleksid pidanud antud motiivi olemasolu toetama. Kuulil puudus allikas millele selles küsimuses viidata. Järelikult ei olnud tal võimalik antud probleemile ajalooteaduslikult läheneda.

⁴⁵⁷ Kuuli. Sotsialistid ja Kommunistid Eestis, lk. 15.

⁴⁵⁸ Kuuli. Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, lk. 22; Kuuli. Sotsialistid ja Kommunistid Eestis, lk. 15. Tiit Rosenberg. „From national territorial autonomy to independence of Estonia: the war and revolution in the Baltic region, 1914-1917“. Imperiology: from empirical knowledge to discussing the Russian Empire. Toim. Kimitaka Matsuzato. Slavic Research Center, Sapporo 2007, lk. 216, 222.

⁴⁵⁹ Kuuli. 1940. aasta revolutsioonisuvi Eestis, lk. 5.

⁴⁶⁰ Karjahärm. Mõnest Eesti Vabariigi tekkimise küsimusest, lk. 3-4.

⁴⁶¹ Olaf Kuuli. 1940. aasta revolutsiooni probleemidest ja nende uurimisest. – Rahva Hää 02.12.1987, lk. 2.

⁴⁶² Kuuli. Sotsialistid ja Kommunistid Eestis, lk. 19.

⁴⁶³ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 84; Kuuli. 1940. aasta revolutsioonisuvi Eestis, lk. 6.

⁴⁶⁴ Kuuli. Sotsialistid ja Kommunistid Eestis, lk. 19; Kuuli. Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, lk. 29.

Nõukogulik kirjeldus Eesti Vabariigi perioodi kohta, millest olen rääkinud eelnevates peatükkides, pidi näitama, kuidas kommunistid katkematult võitlesid Nõukogude võimu taaskehtestamise eest. Samuti pidi see tõestama marksistlikku teooriat, et enne revolutsiooni eksisteerib revolutsiooniline situatsioon.⁴⁶⁵ See selgitab, miks näiteks Kuuli doktoritööd ja ka tema muid uurimusi on nõukogude perioodil esile tõstetud just 1940. aastate sündmuste mõistmise seisukohast.⁴⁶⁶ Selline lähenemine ajaloole seab tõestamise vajaduse analüüsist ettepoole. Mingisugustki objektiivsuse taotlust järelikult eksisteerida ei saanud.

Kuigi *revolutsiooni* üritas Kuuli näidata eelkõige läbi kohalike arengute, ei ole ta mööda läinud Euroopa välispoliitikast ja Eesti ning Nõukogude Liidu suhetest. Näiteks olla Nõukogude Liidu samme 1939. aastal ajendanud asjaolu, et ta soovis *kaitsta* Eesti ja teiste naabermaade puutumatus.⁴⁶⁷ MRP olevat kaitsnud Eestit Saksamaa sissetungi eest. Iroonilisel kombel peab see nõukogulik väide teatud määral isegi paika. MRP kaitseski Eestit Saksamaa eest kuni 1941. aastani, andes ta ühtlasi Nõukogude Liidu, kelle huvides oli Baltikumi annekteerimine, mõjusfääri.⁴⁶⁸ Seega *kaitsmisest* võib rääkida vaid jutumärkides. Jääb aga mõistetamatuks, miks oleks pidanud sotsialistlik Nõukogude Liit olema huvitatud n-ö fašistliku Eesti puutumatusest? Eesti Vabariigis olevat riiklikul tasemel represseritud ja mõrvatud *tööraha* esindajaid terve selle eksistentsi jooksul, kuid sellest hoolimata tahtis Nõukogude Liit teda *kaitsta*. Samuti jääb arusaamatuks, kuidas 1939. aasta vastastikuse abistamise pakt sai olla Eesti huvides, kui Eesti olevat olnud Saksamaa *sõiduvees* või lausa liitlane.⁴⁶⁹ Nimetatud vastuolud on nii suured, et tõenäoliselt pidid tollased uurijad ja ka lugejad mõistma nõukoguliku kontseptsiooni nõrkust. Tänapäeval on motiivi Nõukogude Liidu rahu taotlevast välispoliitikast nimetatud müüdiks.⁴⁷⁰

Riigisiseses kontekstis olevat alanud maailmasõda viinud Eesti majandusliku krahhi ääreni. Nii nimetab Kuuli, et 1940. aastaks olid näiteks 75% ehitajatest töötud. Eriti koletu olevat olnud valitsuse otsus, mis ei lubanud Eesti kodanikel osaleda punaarmee sõjaväebaaside

⁴⁶⁵ Adamson. 1940. aasta juunisündmuste ajaloolisest seletusest Eestis, lk. 55, 85; ERA.5065.1.41, l. 4.

⁴⁶⁶ Näiteks: ERA.5065.1.33, l. 4.

⁴⁶⁷ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 31-32.

⁴⁶⁸ Korv. 1939. aasta sündmuste ja Molotov-Ribbentropi pakti interpreteerimisest Nõukogude Eestis, lk. 49-60; Eero Medijainen. 1939: võimalused ja valikud II. – Ajalooline ajakiri 2000/2(109), lk. 84, 97; Sõja ja rahu vahel II: Esimene punane aasta: okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni. Peatoim. Enn Tarvel. S-Keskus, Tallinn 2010, lk. 15, 57.

⁴⁶⁹ Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 184-188.

⁴⁷⁰ Medijainen. 1939: võimalused ja valikud I, lk. 18.

ehitusel.⁴⁷¹ Majandusliku olukorra halvenemine, reaktsioonilise sise- ja Saksasuunalise välispoliitika ebapopulaarsus ning kommunistide edukas agiteerimistöõ löidki eeldused *revolutsioonilise olukorra* tekkeks nõukogulike käsitluste kohaselt.⁴⁷² Lisaks on Kuuli välja toonud klassistruktuuri, mille järgi moodustasid linna- ja maaproletariaat, kes olid enim kannatanud majandusliku surutise all, üle poole elanikkonnast, kui võtta arvesse nende pereliikmeid.⁴⁷³ Ta on viites lisanud, et need andmed vajavad veel täpsustamist, kuid on neid siiski kasutanud. Niimoodi esitatuna on *revolutsioonilise olukorra* olemasolu 1940. aasta algul üsna usutav. Rahulolematuse mastaapsust kinnitas Kuuli ka veel 1988. aastal, kuigi tões juba, et välispoliitilised tegurid mängisid suuremat rolli kui sisemised arengud.⁴⁷⁴ Arvamuse, et mingit *revolutsioonilist olukorda* ei olnud ja majandusliku olukorra kehvust on samuti ülehinnatud, julges Heino Arumäe välja öelda 1988. aastal.⁴⁷⁵ Oma hilisemates kirjutistes ei ole Kuuli sellele küsimusele enam erilist tähelepanu pööranud. Teised autorid ei ole 1940. aasta sündmustele samuti sellisel viisil lähenenud. Pigem kirjeldatakse välispoliitilisi olusid ja Eesti valitsuse ning diplomaatide tegevust.⁴⁷⁶

Otsus valitsuse kukutamise kohta olevat EKP poolt vastu võetud 1940. aasta 31. märtsil toimunud aprillikonverentsil.⁴⁷⁷ Idee autoriks pidas Kuuli ka pärast taasiseseisvumist Hendrik Allikut, kes sattus selle otsuse tõttu konflikti Karl Särega. Nõukogude perioodil on Kuuli antud tüli kirjeldanud suhteliselt segaselt – ta on väitnud, et Säre kritiseeris konverentsil vastu võetud seisukohti ja saavutas Alliku lahkumise Illegaalsest Büroost, kuid konverentsil vastuvõetud suunda partei ikkagi ei muutnud.⁴⁷⁸ 1999. aastal ilmunud monograafias on Kuuli aga selgitanud, et Allik ei olnud üldse ilmselt teadlik Nõukogude Liidu plaanidest. Säre aga omas kontakte vasakpoolsete sotsialistidega ja omas tõenäoliselt ka mõningat informatsiooni selle kohta, mida naaberriigi juhtkond Eesti suhtes plaanis. Nendes plaanides ei soovitud märtsi- ja aprillikuus otseselt veel midagi valitsuse kukutamiseks ette võtta. Niisiis tekitas

⁴⁷¹ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 41; Kuuli. 1940. aasta revolutsioonisuvi Eestis, lk. 10; Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 2, lk. 550.

⁴⁷² Kuuli. 1940. aasta revolutsioonisuvi Eestis, lk. 10.

⁴⁷³ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 40.

⁴⁷⁴ ERA.5065.1.55, l. 55.

⁴⁷⁵ Kuuli ja Löbu. Eesti 1939-1940, lk. 41.

⁴⁷⁶ Näiteks: Martti Turtola. President Konstantin Päts: Eesti ja Soome teed. Tõlk. Maimu Berg. Tänapäev, Tallinn 2003, lk. 163-311; Martti Turtola. Kindral Johan Laidoner ja Eesti Vabariigi hukk 1939-1940. Tõlk. Maimu Berg. Tänapäev, Tallinn 2008, lk. 154-259; Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 734-741, 778-786; Statiev. The Soviet counterinsurgency in the western borderlands, lk. 37-41; Eero Medijainen. „The Baltic question in the twentieth century: historiographic aspects“. Regional and transnational history in Europe: a Clithworld reader. Toim. Steven G. Ellis ja Iakovos Michailidis. Pisa University Press, Pisa 2011, lk. 280.

⁴⁷⁷ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 43-45.

⁴⁷⁸ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 45-46.

EKP isetegevus rohkem kahju kui kasu ja see oli tarvis annulleerida, mida Säre põhimõtteliselt tegigi.⁴⁷⁹ See seik võib näida esialgu kõrvalisena, kuid tegelikult illustreerib järjekordselt nõukoguliku kontseptsiooni nõrkust. Tähelepanelik lugeja pidi ka tollal mõistma, et kui Säre kritiseeris Allikut ja konverentsil esitatud seisukohti ning saavutas viimase lahkumise, siis kuidas sai Illegaalne Büroo jätkata samal kursil? Loogiline oleks olnud, et EKP korrigeeris oma tegevust Särele sobival viisil. Tänapäeval arvatakse, et muutus Nõukogude Liidu taktikas ja Eesti lõplik liitmine Nõukogude Liiduga 1940. aasta suvel oli seotud Saksamaa eduga läänerrindel.⁴⁸⁰

Järgmised seigad, mis *revolutsioonile* lähemale viisid, olid nõukoguliku käsitluse järgi 15. juunil alanud Balti nädal⁴⁸¹ ja Nõukogude Liidu ultimaatumid Balti riikidele. Kuuli käsitluse järgi olnud Balti nädal katteks Nõukogude Liidu vastastele läbirääkimistele, kuid enne kui need tõeks said, esitati kolmele riigile ultimaatum, milles nende *vaenulik tegevus paljastati*.⁴⁸² Ühegi otsese viitega Kuuli selliste läbirääkimiste olemasolu ei kinnitanud. Nõukoguliku käsitluse jaoks oli ultimaatumite süüdistav sisu piisavaks tõendiks. Sellise üldise iseloomuga ja otseste tõenditeta süüdistused ei ole omased ajaloo teaduslikule lähenemisele ning ei tõesta seega tegelikult midagi. Eero Medijainen on selgitanud, et erilisest Balti ühtsusest tollal rääkida ei saanud ja et kolm riiki olid oma välispoliitikas küllaltki passiivsed.⁴⁸³ Soome ajaloolane Martti Turtola on kirjutanud, et Leedu initsiatiivil toimusid salajased läbirääkimised 1939. aasta sügisel.⁴⁸⁴ Suurimaks probleemiks Baltikumi ühisele välispoliitikale oli asjaolu, et peamise vaenlasena nähti erinevaid riike. Eesti ja Läti pidasid pigem idast tulevat ohtu silmas, kuid Leedu Poolat ja Saksamaad.⁴⁸⁵ Eesti Vabariigi algusest peale üritati teha koostööd ka Soomega, kuid viimane oli huvitatud pigem Skandinaavia kui Baltikumi suunast välispoliitikas.⁴⁸⁶ Salajasi sõjaväelaseid kohtumisi Balti riikide vahel ajavahemikus 1939 september kuni 1940 juuni küll toimus, kui toetuda uuematele käsitlustele,

⁴⁷⁹ Kuuli. Sotsialistid ja Kommunistid Eestis, lk. 66-68; Sõja ja rahu vahel I, lk. 395.

⁴⁸⁰ Sõja ja rahu vahel I, lk. 396; Uuet ja Kaup. Sotsialistliku revolutsiooni käsiraamat, lk. 26.

⁴⁸¹ Balti nädal – Eesti, Läti ja Leedu sõprusühingute ning seltskondlike organisatsioonide kongress. Eesti ajalugu VI, lk. 166.

⁴⁸² Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 69; Kuuli. 1940. aasta revolutsioonisüvi Eestis, lk. 12.

⁴⁸³ Medijainen. 1939: võimalused ja valikud I, lk. 46-48; Sõja ja rahu vahel I, lk. 389.

⁴⁸⁴ Turtola. President Konstantin Päts, lk. 243, 261.

⁴⁸⁵ Heino Arumäe. Võrdlevalt Eesti-Nõukogude ja Soome-Nõukogude läbirääkimistest sügisel 1939. – Tuna 2006/1, lk. 52; Sõja ja rahu vahel I, lk. 55; Heino Arumäe. „Ühist ja erinevat Eesti ja Läti välispoliitikas esimesel iseseisvusperioodil“. Eestlased Lätis I. Peatoim. Leili Utno. Välis-Eesti, Tallinn 2007, lk. 193; Heino Arumäe. Kahe ilma piiril. Eesti Raamat, Tallinn 1979, lk. 144.

⁴⁸⁶ Heino Arumäe. Professor Lauri Kettunen missioon Eestisse Talvesõja ajal. – Tuna 2007/4, lk. 59.

kuid otseseid tagajärgi neil polnud, sest ühist sõjalist vastupanu organiseerida ei suudetud. Tõenäoliselt ei oleks okupatsiooni isegi vastupanu korral suudetud vältida.⁴⁸⁷

Pärast täiendavate vägede sissetoomist 17. juunil 1940, mida töölised olevat suure rõõmuga tervitanud, hakkasid sündmused arenema kiirelt. Elavalt on Kuuli kirjeldanud 20. juuni õhtul toimunud koosolekut, kus osales umbes tuhat inimest. Olenevalt käsitlusest on Kuuli väljendanud ennast erinevalt. 1967. aastal ilmunud teoses märkis ta, et tegemist oli Tallinna tööliste esindajatega.⁴⁸⁸ See viitaks justkui asjaolule, et töölised olid valinud endale esindajad, keda oli kokku lausa tuhat. Joonealune viide või täpsem selgitus paraku vastavas kohas puudub. 1980. aastal avaldatud uurimuses rääkis ta aga ametiühingutegelastest ja töölisvanematest.⁴⁸⁹ Viimaseid võib teoreetiliselt samuti pidada tööliste esindajateks, kuid on põhimõtteline vahe, kas nad olid konkreetseks koosolekuks valitud esindajad või lihtsalt aktivistid, kes otsustasid koosolekust osa võtta.

20. juuni ehk sama päeva hilisõhtul olevat EKP Illegaalne Büroo otsustanud järgmisel päeval korraldada demonstratsioonid, et nõuda valitsuse tagasiastumist.⁴⁹⁰ Oma diplomitöös on Kuuli kirjutanud, et Andrei Ždanovi kaudu aitas NLKP EKPI kindlustada õige strateegia revolutsioonilisteks väljaastumisteks.⁴⁹¹ 1980. aasta monograafias sellest juttu ei olnud. Ždanovit on mainitud vaid korra juba meelevalduste käigu kirjelduses kui juhuslikku tegelast: *Edasi läks töörahva rongkäik Pika jala kaudu Pikale tänavale. Möödudes seal asuvast Nõukogude Liidu saatkonnast, tervitasid demonstrandid kestvate kiiduavaldustega saatkonna rōdule ilmunud Nõukogude valitsuse esindajat – NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi liiget Andrei Ždanovit.*⁴⁹² Otseselt Kuuli diplomitöö nõukogulikku käsitlust tollal ümber ei lükanud, sest seda ei avaldatud, järelikult polnud selles esitatud seisukohad üldiselt tuntud. Ometi tõendab see, et Kuuli oli 1955. aastal vähemalt mingil määral teadlik Ždanovi rollist antud sündmustes.

1989. aastal ilmunud lühikäsitlusteski on Kuuli üritanud teatud määral säilitada kommunistide olulist osa. Ta on nimetanud kolme peamise jõuna Nõukogude Liitu, Eesti riiki ja valitsust

⁴⁸⁷ Sõja ja rahu vahel I, lk. 391-393; Heino Arumäe. Üks vägagi piinlik lugu. – Tuna 2008/4, lk. 131; Heino Arumäe. Mis peidus seitsme luku taga? – Tuna 2007/1, lk. 132; Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 875.

⁴⁸⁸ Kuuli, Liebman ja Saarmiit. Töörahva riigi eest, lk. 421.

⁴⁸⁹ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 74.

⁴⁹⁰ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 75.

⁴⁹¹ ERA.5065.1.28, l. 26.

⁴⁹² Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 78-79.

ning kohalikke kommuniste.⁴⁹³ Viimaste rolli tühisust nendes kirjutistes näitab aga asjaolu, et juunipöördele järgenud sündmustes ei olnud nad tegelikeks otsustajateks. Kuuli on viidanud asjaolule, et kiirustatud korras ühinemine Nõukogude Liiduga ei olnud EKP huvides.⁴⁹⁴ Seega on ta püüdnud küll säilitada oma oluliseima uurimisobjekti kaalukust antud sündmustes, kuid selle seisukoha ise eelnevatel ja järgnevatel lehekülgedel ümber lükanud. Tänapäevastes Eesti ajaloo üldkäsitlustes ja teisteski uurimustes ei ole kohalikke kommuniste peaaegu mainitudki 1940. aasta sündmuste kontekstis.⁴⁹⁵ 1991. aastast pärinevas avaldamata uurimuses *Kommunistide ja sotsialistide osa 1940. aasta sündmustes Eestis* on Kuuli samuti selgitanud, et kuigi määravaks said välispoliitilised olud ja Nõukogude Liidu diktaadid, oli ka kohalikel jõududel oma roll.⁴⁹⁶ Nimelt on ta välja toonud, et *seadusliku värvingu* andmiseks *revolutsioonile* oli tarvis kohalike vasakpoolsete, kelleks Eesti puhul olid sotsialistid, kaastööd.⁴⁹⁷ Sellele argumendile on keeruline vastu vaielda. Ilma kollaborantide ja vasakpoolse opositsiooni olemasoluta ei oleks tõepoolest olnud võimalik riigi annekteerimine näiliselt seaduslikul viisil.

1940. aasta sündmuste käsitlusega on seotud mitmed arvud. See, et Tallinnas osales 21. juuni demonstratsioonil umbes 30 000-40 000 töölisi, otsustati ära juba enne seda, kui Kuuli ajaloost kirjutama hakkas.⁴⁹⁸ Seda arvu ei seatud kahtluse alla ja samuti ei vajanud see mingisugust viidet. See-eest on Kuuli üpris pikalt arutlenud kommunistide võimaliku arvu üle 1940. aasta kevadel.⁴⁹⁹ Tema kogutud andmete järgi oli EKPl tol hetkel umbes 150 liiget. Asjaolu, et ta ei suutnud välja selgitada täpset arvu, tekitas talle meelehärmi, sest ta oli selle küsimusega tegelenud aastaid, mis avaldub tema varasemates uurimustes.⁵⁰⁰ Seda võõristavam on kohata tema Igor Jankovskiga kahasse kirjutatud tekstis, mis oli mõeldud esitamiseks 1969. aastal Tallinnas toimunud konverentsil, arvamust, et partei tegevust ei saa mõõta liikmete arvuga.⁵⁰¹ Väike EKP liikmete arv oli valusaks punktiks kogu kontseptsioonile ja nii mõnedki Kuuli kolleegid avaldasid koosolekutel arvamust, et kindlasti pidi kommuniste rohkem olema.⁵⁰² Kuuli ei lasknud end arvust segada, kasutades olulise

⁴⁹³ Kuuli. 1939-1940. aasta Eestis, lk. 38.

⁴⁹⁴ Kuuli. 1939-1940. aasta Eestis, lk. 36; Kuuli. Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, lk. 59.

⁴⁹⁵ Zetterberg. Eesti ajalugu, lk. 478-488; Eesti ajalugu VI, lk. 153-170.

⁴⁹⁶ ERA.5065.1.41, l. 43-44.

⁴⁹⁷ ERA.5065.1.41, l. 46.

⁴⁹⁸ Adamson. 1940. aasta juunisündmuste ajaloolisest seletusest Eestis, lk. 10.

⁴⁹⁹ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 46-51.

⁵⁰⁰ ERA.5065.1.36, l. 54; 5065.1.28, l. 35.

⁵⁰¹ ERA.5065.1.53, l. 45.

⁵⁰² ERA.5065.1.33, l. 38.

argumendina suure *aktiivi* ja *laialdaste sidemete* olemasolu. Lisaks tõi ta välja, et suur osa kommunistidest asus Tallinnas, mis olevat lihtsustanud demonstratsiooni juhtimist ja läbiviimist.⁵⁰³ Paradoksaalne on, isegi kui arvamus 150st parteilasest ja 1000st aktivistist paika peaks, et neid oli kokku ikkagi vähem kui EKP liikmeid 1924. aastal, siis olnud neid umbes 2000.⁵⁰⁴

Nõukogude Liidu vägede olemasolus nähti vaid positiivset mõju revolutsioonile. See olevat julgustanud töölisi ja ohjes hoidnud *kodanlasi*, kes ei julgenud enam vastu hakata.⁵⁰⁵ Oluliseks peeti lisandust, et punaarmee ei sekkunud ja seega olid nad vaid kaudselt seotud *revolutsiooniga*. 1989. aastal toimunud ajakirjanike, ajaloolaste ja endiste revolutsionääride ümarlauas küsis Kuuli, kuidas *kodanlased* vastu hakkasid? Arumäe vastas talle, et selline küsimuseasetus on täiesti mõttetu, sest 21. juunil oli punaarmee lasi Tallinna tänavatel näha.⁵⁰⁶ Küsimus oli iseenesest omapärane, sest Kuuli on oma doktoritöös selgitanud punaarmee tähtsat rolli 21. juuni sündmustes.⁵⁰⁷ Samuti ei ole ta varjanud asjaolu, et kolme Balti riigi *revolutsioonil* oli vähemalt kaks ühist välispoliitilist tegurit, milleks olid Nõukogude Liidu ultimaatumid ja punaarmee kohalolek.⁵⁰⁸ Punaarmee kohalolekut nõukogulikes kirjutistes muidugi välisinterventsiooniks ei peetud.

Kuuli ei olnud eriti agar marksismi klassikutele viitaja, kuid *revolutsiooni* sündmuste käsitlemisel ei ole ta sellest mööda läinud. Kolme Balti riigi *revolutsiooni* erijoonena nägi ta võimu üleminekut proletariaadi kätte rahumeelsel teel. Rahuliku revolutsiooni võimalikkuse tees võeti Leninilt, kes tõdes, et teatud juhtudel, kui *kodanlus* on mõistnud vastupanu mõttetust ja naaberriigis on juba teostunud sotsiaalne revolutsioon, võib revolutsioon hakkama saada ilma kodusõjata.⁵⁰⁹ Selline lause sobis ideaalselt Baltikumi kohta, sest mõlemad punktid olid täidetud. Kuuli loomulikult seda seisukohta kritiseerida ei saanud, erinevalt tänapäevastest võimalustest. Viide naaberriigi sotsiaalsele olemusele tähendab, et *kodanliku riigi* vastupanu mõttetust seisnebki selles, et vajaduse korral naaberriik sekkuks. Niisiis ei olnud tõepoolest eriti vahet, kas Eestis oli kõigest 150 kommunisti või oli neid rohkem, sest sotsialistliku suurriigi naabrus ja punaarmee kohalolek määrasid ära vastupanu

⁵⁰³ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 52-56; Ahelik ja Kuuli. Poliitiline võitlus Tallinna Ühises Haigekassas, lk. 69-72.

⁵⁰⁴ Kuuli. Sotsialistid ja Kommunistid Eestis, lk. 46.

⁵⁰⁵ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 2, lk. 578.

⁵⁰⁶ Kuuli ja Lõbu. Eesti 1939-1940, lk. 73.

⁵⁰⁷ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 2, lk. 578.

⁵⁰⁸ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 68-70.

⁵⁰⁹ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 183-184.

lootusetuse. Just vastupanu küsimus on tänapäevaste lahkarvamuste peamiseks allikaks. Soome ajaloolase Turtola arvates oleksid eestlased kindlasti astunud partisanisõtta ja poleks iial alistunud, kui neile see võimalus ainult avanenud oleks.⁵¹⁰ Leidub materjale, mis viitavad sellele, et rahva seas pooldati sõjalise vastupanu osutamist.⁵¹¹ Magnus Ilmjärv kritiseerib valitsuse käitumist ja samme, mis viisid n-ö hääletu alistumiseni.⁵¹² Samas näiteks Heino Arumäe leiab, et Eestit ei oleks okupatsioonist päästnud ükski valitsus ja seega ei ole Pätsi kriitika otseselt põhjendatud.⁵¹³

4.2. Valitsuse probleem

Tänapäeval levinud seisukoha järgi olenes 1940. aasta 21. juunil ametisse astunud valitsuse koosseis eelkõige Nõukogude Liidu esindaja Andrei Ždanovi, mitte Konstantin Pätsi, EKP või sotsialistide heakskiidust.⁵¹⁴ Kuuli on ta taasiseseisvuse perioodil ristinud lausa *juunipöörde pearežissööriks*.⁵¹⁵ Nagu eelnevas peatükis selgitatud, mainis Kuuli *pearežissööri* 1940. aastale pühendatud monograafias vaid korra, kuigi oli talle juba 1955. aastal ilmunud diplomitöös tunduvalt olulisema rolli omistanud.⁵¹⁶ 1987. aasta detsembris kirjeldas Kuuli Rahva Hääles Ždanovit põgusalt kui kontrolöri, kes muuseas pidas presidendiga *läbirääkimisi* valitsuse küsimuses.⁵¹⁷ 1989. aastal ilmunud EKP ajaloo lühikäsitluses on ta aga pikemalt selgitanud, et igal Balti riigil oli oma Nõukogude Liidu esindaja, kes pidas presidendiga *läbirääkimisi*. Eestis oli valitsuse koosseisu idanaabri esindaja ehk Ždanov arutanud ühisrinde tegelastega, kuid siiski omanud EKP teatud mõju valitsusele.⁵¹⁸ Kaks aastat hiljem valminud Kuuli käsikirjas ei jää enam muljet, et presidentidega oleks peetud kõnelusi, mida võiks nimetada *läbirääkimisteks*. Otsuse demonstratsiooni korraldamiseks ja seeläbi uue valitsuse nõudmiseks võttis antud käsikirjas aga endiselt vastu EKP Illegaalne Büroo.⁵¹⁹ Hiljem on

⁵¹⁰ Turtola. Kindral Johan Laidoner ja Eesti Vabariigi hukk, lk. 155.

⁵¹¹ Jüri Ant. „Isamaaliit rahva poliitilistest hoiakutest 1939. aasta kevadel“. Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1994-1999. Toim. Kadi Grichin, Tiit Rosenberg ja Heiki Valk. Õpetatud Eesti Selts, Tartu 2002, lk. 87-91; Liivi Uuet ja Erich Kaup. Sotsialistliku revolutsiooni käsiraamat: dokumentide kogumik Eesti okupeerimisest 1940. aastal. Tammerraamat, Tallinn 2011, lk. 25, 182-185.

⁵¹² Sõja ja rahu vahel I, lk. 373-390.

⁵¹³ Arumäe. Mis peidus seitsme luku taga, lk. 132; Arumäe. Üks vägagi piinlik lugu, lk. 131; Arumäe. Ühist ja erinevat Eesti ja Läti välispoliitikas esimesel iseseisvusperioodil, lk. 246, 252-253.

⁵¹⁴ Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 789-792.

⁵¹⁵ Kuuli. Sotsialistid ja Kommunistid Eestis, lk. 71.

⁵¹⁶ ERA.5065.1.28, l. 26.

⁵¹⁷ Kuuli. 1940. aasta revolutsiooni probleemidest ja nende uurimisest, lk. 2.

⁵¹⁸ Kuuli. Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, lk. 54-56.

⁵¹⁹ ERA.5065.1.41, l. 9, 14.

Kuuli sellegi eest vastutavaks teinud Ždanovi.⁵²⁰ Tekib küsimus, kuidas selgitas Kuuli uue valitsuse moodustamise käiku nõukogude ajal, mil Ždanovi nime ajalookirjutuses eriti mainida ei soovitud.⁵²¹

Uue valitsuse loomise saaga algas 16. juunil esitatud Nõukogude Liidu ultimaatumiga, milles nõuti lisavägede sissetoomist ja uue valitsuse moodustamist.⁵²² Kuuli nõukoguliku käsitluse järgi oli see igati õigustatud samm ja seda ei pidanud peitma. Siiski on see otsene näide, kuidas Nõukogude Liit sekkus Eesti sisepoliitikasse kõige jõhkramal viisil. Kuuli seda tollal loomulikult niimoodi ei sõnastanud, kuid tegelikult seab esitatud fakt kahtluse alla tollase kontseptsiooni, mille järgi Nõukogude Liit pole Baltikumi suhtes interventsioonipoliitikat ajanud.⁵²³ Ultimaatumis sisukirjelduse põhjal saab järeldada, et ükskõik, kes ka uue valitsuse moodustas või selle koosseisu üle otsustas, täitis ta Nõukogude Liidu tahet. Kuuli järgi olevat uut valitsust nõudnud eelkõige rahvas arvukatel koosolekutel, mis toimusid 17.-20. juunil.⁵²⁴ Omapärane on siin asjaolu, et rahvas hakkas uut valitsust *häälekalt nõudma* alles pärast seda, kui Nõukogude Liidu poolt oli riigipeale vastav noot esitatud.

Rääkides otseselt valitsuse moodustamisest on Kuuli mitmetes teostes kasutanud umbisikulist tegumoodi.⁵²⁵ Kõige ilmekam näide sellest on 1980. aasta monograafias: *Kell 22.15 teatati rahvavalitsuse moodustamisest eesotsas Johannes Vares-Barbarusega.*⁵²⁶ Arutelu selle üle, kes täpselt määras või mil viisil valitsuse liikmed komplekteeriti puudub. Esinevad vaid umbmäärased väited, et selle tegevus ja moodustamine oli algusest peale seotud EKPga ja et mitmed selle liikmed astusid *revolutsiooni* käigus parteisse.⁵²⁷ Niisiis on see teema olnud üpris ebamugav, millest Kuuli laveerides üle on läinud. Juhul kui ta ei oleks teadnud valitsuse moodustamise viisi, oleks ta selle üle tõenäoliselt pikemalt arutlenud

Asjaolule, et valitsust ei moodustatud mitte kommunistidest, vaid vasakpoolsetest sotsialistidest on Kuuli leidnud päris mitmeid õigustusi. Vormiliselt olevat veel täidetud Eesti Vabariigi seaduseid ja seega ei olnud võimalik valitsusse astuda kommunistidel, kelle partei

⁵²⁰ Kuuli. Sotsialistid ja Kommunistid Eestis, lk. 69.

⁵²¹ ERAF.247.52.13, l. 121.

⁵²² Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 69.

⁵²³ Korv. 1939. aasta sündmuste ja Molotov-Ribbentropi pakti interpreteerimisest Nõukogude Eestis, lk. 49.

⁵²⁴ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 70-71.

⁵²⁵ Kuuli, Liebman ja Saarniit. Tööraha riigi eest, lk. 423; Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 2, lk. 587; Kuuli. 1940. aasta revolutsionisuvi Eestis, lk. 16.

⁵²⁶ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 81.

⁵²⁷ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 189.

oli siis veel ametlikult keelatud ja kelle kodanikuõigused olid piiratud.⁵²⁸ Samuti olevat see aidanud kaasa *revolutsiooni* rahulikule kulgemisele. Osad *väikekodanlikud* jõud suhtusid alles kahtlevalt proletariaadi võimu ja seega polevat mõistlik olnud neid ärritada kommunistliku valitsusega.⁵²⁹ Seega tuleb välja, et punaarmee kohalolekust üksi ikkagi ei piisanud *rahuliku revolutsiooni* jaoks, vaid selle eest tuleks tänada EKP oskuslikku taktikat. See taktika meenutab *manööverdamist* ehk elanikkonnale teadlikult väärarusaama tekitamist, mida Kuuli Eesti parempoolsetele jõududele teadupärast ette heitis. Niisiis polnud silmakirjalikkus nõukogulikule ajalookirjutusele mingiks probleemiks.

Taasiseseisvunud Eestis on esitatud mitmeid erinevaid versioone selle kohta, mis ajendas juunivalitsuse liikmete tegevust. Välja on pakutud naiivsust Nõukogude Liidu eesmärkide suhtes, karjerismi, usku sotsialistliku korra paremusse ja Pätsi autoritaarse režiimi poolt põhjustatud nõrdimust.⁵³⁰ Nõukogulikus ajalookäsitluses selline probleemiasetus loomulikult puudus. Kuuli on aga riigipöörjate motiivide küsimusele pööranud tähelepanu näiteks oma 1991. aastast pärinevas avaldamata uurimuses. Revolutsioonilistes sündmustes osalenud haritlased lootsid Kuuli meelest demokraatia taastamist ja tööliste seas olla rahulolematust tekitanud Pätsi autoritaarne režiim.⁵³¹ Sündmuste areng oli aga kohalikele vasakpoolsetele jõududele, nende seas ka kommunistidele, toonud pettumuse.⁵³² Seega Kuuli teatud moel säilitas positiivse kuvandi tollastest eesti kommunistidest, sest ta väitis, et nende eesmärgiks oli luua parem riik.⁵³³ Seega ei erine Kuuli tollased arvamused eriti teistest ülalpool väljapakututest selles osas, mis puudutab vasakpoolseid sotsialiste. Tegemist on kindlasti olulise küsimusega, kas nende peamiseks eesmärgiks oli riigi kukutamine ja ühinemine Nõukogude Liiduga või parema sotsialistliku tuleviku loomine. Paraku on see üks nendest küsimustest, mis ei leia tõenäoliselt kunagi rahuldavat vastust ja jääbki arutelu teemaks.

Valitsuse küsimusega haakub 1960. aastatel aset leidnud vaidlus selle üle, kas *revolutsioon* oli kaheetapiline või mitte. Ajaloolased Valentin Rjanžin, Joosep Saat ja Viktor Maamägi olid seisukohal, et 21. juunil tegevusse astunud valitsus ei täitnud veel proletariaadi diktatuuri,

⁵²⁸ Kuuli. *Revolutsioon Eestis*, lk. 128, 189.

⁵²⁹ Kuuli. *Eesti rahva võitlus fašismi vastu* 2, lk. 590.

⁵³⁰ Valge. *Eesti vasakharitlased üle läve*, lk. 61-62, 67; Liina Rebassoo. *Üleliiduline Välismaaga Kultuurisidemete Arendamise Organisatsioon ning Vasakharitlaste Moskva-meelsuse kujunemine Eestis ja Prantsusmaal maailmasõdade vahelisel ajal*. Magistritöö. Tartu Ülikool. Filosoofiateaduskond, Tartu 2013, lk. 9, 78-79.

⁵³¹ ERA.5065.1.41, l. 43-44.

⁵³² ERA.5065.1.41, l. 47.

⁵³³ ERA.5065.1.41, l. 47.

vaid hoopis demokraatliku rahvavalitsuse ülesandeid. Seda pidasid Kuuli ja ka näiteks Igor Jankovski vääraks käsitluseks, sest võim olnud *tööraha* käes juba alates 21. juunist ning valitsuse tegevuses olnud sotsialistlike jooni algusest peale.⁵³⁴ Sellega seoses arvas Kuuli, et Eesti Vabariigi seadusi täideti tegelikult vaid vormiliselt ja neile anti põhimõtteliselt teine ehk meelevaldne tõlgendus.⁵³⁵ Niisuguse käsitlusega andis Kuuli küllaltki olulise rolli valitsusele ja selle tegevusele, mis tõstab veelgi rohkem esile asjaolu, et ta ei ole oma nõukogulikes käsitlustes rääkinud selle loomise detailidest.

Tõenäoliselt selleks, et veidigi enam valitsuse koosseisu õigustada, on Kuuli doktoritöös esitlenud Barbarust kui antifaašisti juba 1933. aasta kontekstis.⁵³⁶ Doktoritööd eraldi monograafia teadupärast ei avaldatud, mistõttu see laiemal lugejaskonnani ei jõudnud. Seega ei pruukinud Kuuli Barbarust mainides otseselt mõelda tema positsiooni õigustamisele peaministrina, kuid taolise mulje võib see sellegipoolest jätta. Valitsuse loomise temaatika usutava käsitlusega niisiis Kuuli otseselt hakkama ei saanud, sest nii mõnedki küsimused jäid vastuseta nõukogulikus kontseptsioonis. Ta küll väitis, et valitsus allus EKPlle ja tegemist oli strateegilise valikuga, et kommuniste selles ei olnud, kuid ta pole kordagi otseselt rääkinud EKP liikmetest, kes uue valitsuse koosseisu üle otsustasid või millisel koosolekul see olevat kindlaks määratud.

4.3. Valimiste probleem

Kuuli ja teistegi eesti ajaloolaste kaasaegse käsitluse järgi oli 1940. aasta 14.-15. juulil läbi viidud valimiste juures neli peamist tunnust, mis muutsid need ebademokraatlikuks.⁵³⁷ Esiteks kuulutati valimised välja 5. juulil, mis jättis ettevalmistusteks äärmiselt lühikese aja.⁵³⁸ Lisaks sellele nõuti alles 9. juulil valimisplatvormi olemasolu.⁵³⁹ Seega reegleid muudeti vastavalt vajadusele. Nii mõnedki tollases kontekstis opositsioonilised poliitikud esitasidki nõutud platvormi, kuid sellest hoolimata eemaldati kõik peale ühe Eesti Töötava Rahva Liidu (ETRL)

⁵³⁴ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 12-13.

⁵³⁵ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 128.

⁵³⁶ Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu 1, lk. 245.

⁵³⁷ ERA.5065.1.41, l. 24-29; Indrek Paavle. Ühe vekslit võltsimise lugu: ääremärkus 1940. aasta juulivalimiste juurde. – Tuna 2013/1, lk. 90; Sõja ja rahu vahel II, lk. 128-131.

⁵³⁸ Kuuli. Sotsialistid ja Kommunistid Eestis, lk. 73.

⁵³⁹ Kuuli ja Lõbu. Eesti 1939-1940, lk. 59.

vastaskandidaadi valimistelt.⁵⁴⁰ Viimaseks toiminguks oli 17. juulil ehk alles pärast valimisi välja kuulutada soov ühineda NSVLga. Sellist punkti ETRLi valimisplatvormis ei olnud ja järelikult kodanikud selle sammu poolt ei hääetanud.⁵⁴¹ Niisiis oli tegemist hiilgava *manöövriga*, mille tulemusena Eesti liideti Nõukogude Liidu koosseisu. Kuidas kirjeldas Kuuli, kellele oli üldiselt omane poliitiliste *manöövrite* ja ebademokraatliku riigikorra kritiseerimine, esimesi nõukogulikke valimisi enne 1980. aastate lõppu?

Nagu eelmises peatükis tõdetud algas Kuuli järgi *sotsialistlik revolutsioon* 21. juunil, mil moodustatud valitsus hakkas põhimõtteliselt täitma proletariaadi diktatuuri ülesandeid. Samas on ta kirjutanud, et valimiskampaaniat ja valimistele eelnevaid päevi, mille arv nõukoguliku käsitluse järgi ebanormaalselt lühike ei olnud, iseloomustas *terava klassivõitluse õhkkond*.⁵⁴² See olevat tulnud sellest, et *kodanlikud tegelased* laimasid kommuniste ja Nõukogude Liitu ning proovisid oma kandidaate üles seada. Kuuli käsitluse järgi oli võim tegelikult juba töörahva käes. Seega tundub, et mingisugusest *klassivõitluse õhkkonnast* ei saanud eriti juttu olla. Oma tõlgendusega 21. juunil alanud *sotsialistlikust revolutsioonist* on Kuuli vähendanud valimiste osatähtsust antud sündmustes. Juhul kui võim oli *tööraha* käes, pidi valimiste tulemus ette teada olema.

Kodanlike jõudude kandidaatide mahavõtmist põhjendas Kuuli asjaoluga, et nende platvormid olid petlikud ja et Eesti vabariigis tehti vasakpoolsetega samamoodi mõnel korral. Osad *kodanlikud* jõud olid ise loobunud kandideerimast.⁵⁴³ *Kodanluse* passiivsest valimisõigusest ilmajätmine ei olnud seega probleemiks. Nende programm lihtsalt ei saanud vastata töörahva huvidele, sest nad olid ETRLi vastaskandidaadid. *Tööraha vaenlastega* tuli aga vastavalt käituda.⁵⁴⁴ Niisiis anti uutes tingimustes demokraatiale ja valimistele teine tähendus. Demokraatlik oli see, mis vastas *tööraha huvidele* ja valimised ei tähendanud enam erinevate jõudude vahel valimist.

Tänapäeval tähendaks järgnev lause seda, et mingeid valimisi tegelikult ei toimunud: *Riigivolikogu kandidaatide nimekirja jäi 80 ringkonnas 81 inimest, kellest 80 olid Töötava*

⁵⁴⁰ Ülevaade EKP ajaloost II osa, lk. 375-377.

⁵⁴¹ Kuuli. 1939-1940. aasta Eestis, lk. 35.

⁵⁴² Ülevaade EKP ajaloost II osa, lk. 375; Kuuli. Revolutsioon Eestis 1940, lk. 136.

⁵⁴³ Kuuli. 1940. aasta revolutsioonisuvi Eestis, lk. 28.

⁵⁴⁴ Ülevaade EKP ajaloost II osa, lk. 375-377.

*Rahva Liidu kandidaadid.*⁵⁴⁵ Nõukogude perioodil aga valimised taolised välja nägidki,⁵⁴⁶ mistõttu võis see absurdsena näida vaid neile lugejatele, kes oskasid kriitiliselt suhtuda nõukogude riiki. Nõukogude ametlike väärtushinnangute kontekstis oli tegemist seega normaalse olukorraga, mis erilist põhjendamist ei vajanud. ETRLi 80 kandidaati said tollase ametliku seisukoha järgi 92,8% poolthäält. Ainukesele vastaskandidaadile Jüri-Rajur Liivakule antud hääled loeti tegelikult samuti selle protsendi sisse.⁵⁴⁷ Valimas olevat käinud 84,1% hääleõiguslikest kodanikest, mis on aga suure tõenäosusega liialdus. Kaasaegsete mälestustes esineb arvamusi, et valijate hulk olevat küllaltki väike olnud. Valijate täpset arvu on aga suhteliselt keeruline kindlaks teha, sest valimisjaoskondades olevat rahuldava tulemuse saamiseks vajalik arv sedeleid lihtsalt kastidesse juurde pandud.⁵⁴⁸

Asjaolu, et alles peale valimisi hakati ametlikult rääkima otsusest hakata liikuma Nõukogude Liiduga ühinemise suunas, on Kuuli kirjeldanud täiesti normaalse nähtusena. Nimelt oli see rahvahulkade soov ja juba 21. juunil olla Kadrioru lossi ees kõlanud hõiked: *Elagu Nõukogude Eesti.*⁵⁴⁹ Seega täitsid *rahvasaadikud* inimeste soove. Siinkohal unustas Kuuli justkui ära, et alles mõned nädalad enne valimisi tuli EKPI õiget taktikat valida, sest mitmed elanike kihid veel ei mõistnud proletariaadi diktatuuri vajalikkust. EKP tegevuse kirjeldamisel väljendit *manööverdamine* Kuuli muidugi ei kasutanud. Tundub äärmiselt ebatõenäolisena, et paari nädala jooksul suutsid paljud kodanikud ümberorienteeruda ja nõustuda Eesti minekuga Nõukogude Liidu koosseisu. Valimistulemused aga olevat näidanud, et rahvas toetas ETRLi ja järelikult ka nende otsuseid. Niisiis ei olnud nõukoguliku käsitluse järgi enam oluline, mida teised tahtsid, sest *töörahas* oli oma võimu kindlustanud.

Nõukogulik käsitlus *rahva tahet* väljendavatest valimistest jätab usutava mulje vaid siis, kui nõustuda käsitlusega *kodanlikest vaenlastest*. Isegi siis tekib küsimus, kas oli oht, et *vaenlased* võidavad? Sellest võiks aga järeldada, et *vaenlasi* oli rohkem ja tõelist *rahva tahet* väljendavast riigivolikogust ei saaks eriti juttu olla. Kuuli nõukogulikku ajalookirjutust iseloomustabki sõnade *tööraha* ja *rahva* vaheldumine. Tihtipeale oli oluline ainult esimese tahe, kuid teatud olukordades rääkis Kuuli ka teisest. 14.-15. juulil valitud riigivolikogu oli

⁵⁴⁵ Ülevaade EKP ajaloost II osa, lk. 376.

⁵⁴⁶ Yurchak. Everything was forever, until it was no more, lk. 15.

⁵⁴⁷ Ülevaade EKP ajaloost II osa, lk. 377; Sõja ja rahu vahel II, lk. 142.

⁵⁴⁸ Sõja ja rahu vahel II, lk. 140-144.

⁵⁴⁹ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 192.

tööraha tahte väljendus ja selle otsused ei kuulunud seega vaidluse alla nõukoguliku käsitluse järgi.⁵⁵⁰

Käesolevas sisupeatükis kirjeldatud episoodid nõukogulikust revolutsioonikäsitlusest näitavad, kui keeruline oli isegi ainult n-ö sobivate faktide kasutamise korral usutavat kontseptsiooni välja töötada. Mitmed loogilised vastuolud, vajalike viidete puudumised ja pseudoteaduslikud väited õõnestavad nõukogulikku käsitlust sellisel määral, et neid on isegi ilma teiste allikate kasutusega võimalik kahtluse alla seada. Võrdluses taasiseseisvuse perioodil kirjutatud Kuuli teostega tulevad meelevaldsed ja segased tõlgendused veelgi selgemalt esile. Kuigi Kuuli üritas näidata, et EKP ja *töörahas* olid otsustavateks teguriteks antud sündmustes, on tema töödes teatud määral siiski näha ka Nõukogude Liidu rolli. Eelkõige väljendus see asjaolus, et Kuuli põhjendas *revolutsiooni* rahulikku kulgu naaberriigi sotsialistliku olemuse ja punaarmee kohalolekuga.

⁵⁵⁰ Kuuli. Revolutsioon Eestis, lk. 140, 144.

Kokkuvõte

Käesoleva töö eesmärgiks oli uurida nõukogulikku ajalookirjutust Olaf Kuuli teoste ja käsikirjade põhjal, mida toetasid tema isikuarhiivi materjalid. Selleks analüüsisin nii tema avaldatud uurimusi kui ka isikuarhiivis leiduvaid kirjutusi ja võrdlesin neid uuemate käsitlustega vastavatel teemadel. Kuuli nõukogulikke teoseid iseloomustasid kaasaegsed küllaltki positiivselt, kuigi talle heideti ette, et ta on kohati liialt vähe keskendunud sündmuste majanduslikele ja sotsiaalsetele põhjustele. Nii tema uuemates kui nõukogulikes töedes esineb palju fakte, millele pöörasid tähelepanu ka retsensendid. Eriti tuleks esile tõsta biograafiliste andmete põhjalikku kasutust. Kuuli nõukogude perioodil kirjutatud tööd, faktide esitamise viis ja tõlgendused olid seotud tollaste ideoloogiliste ettekirjutustega. Mitmed neist ideoloogiast mõjutatud mõttekäikudest Kuuli nõukogulikes kirjutistes tulevad esile eeskätt võrdluste kaudu, Kuuli nõukogulikke kirjutusi tema uuemate käsitlustega kõrvutades. Seega leiab antud töö tulemustest mõningaid sarnasusi Ivo Juurvee järeldusega tema uurimisobjektide Andrus Roolahe ja Julius Maderi kohta, et nende nõukogulikke teoseid tuleb kasutada ettevaatlikult.

Kuuli isikuarhiivi materjalidest on antud töös pööratud tähelepanu eelkõige mitmetele käsikirjadele. Oluliselt vähem on analüüsitud mälestusi ja intervjuusid, mida on võimalik allikana kasutada tulevastes uurimustes, mis keskenduvad näiteks vasakpoolselt meelestatute käsitlemisele. Kuuli käsikirjad ja märkmed aitasid kindlustada seisukohta, et Kuuli jaoks olid ajaloost kirjutamisel olulisel kohal biograafilised ja ka näiteks arvulised andmed. Lisaks huvitus ta nõukogude perioodil teoreetilistest arutlustest fašismi mõiste ümber, kuigi tõrjus lääne ajaloolaste ideid nagu see ka tema käsikirjalistest tekstidest nähtub. Esile tõstaks 1991. aastast pärineva käsikirja jäänud uurimuse *Kommunistide ja sotsialistide osa 1940. aasta sündmustes*, milles avaldub, et ka pärast mitmete oluliste seisukohtade ümberhindamist suhtus Kuuli 1930. aastatel Eestis tegutsenud kommunistidesse jätkuvalt teatud tunnustusega. Tema uuemates käsikirjades on märgata enesekriitikat, äranimetamist on leidnud varasemate tööde ideoloogiline kallutatatus.

Antud töös otsiti vastust järgnevatele konkreetsetele küsimustele: Kuidas sidus Kuuli oma uurimisobjektid riikliku ideoloogiaga? Kas tema teostes olevad faktid toetasid nõukogulikke arusaame ja tõlgendusi ning milliseid argumente ta kasutas? Kas Kuuli pööras tähelepanu olulisemate mõistete selgitamisele? Kuidas on tema töedes näha kontseptsioonide muutus

ning kuidas tema nõukogude perioodil kirjutatud tööd ja nendes esinevad järeldused suhestuvad uuemate uurimustega?

Ideoloogiline komponent Kuuli nõukogulikes töödes väljendub eelkõige erinevate isikugruppide määratlemises ja hinnangutes, mis on esitatud enne analüüsi. Negatiivsetena on välja toodud *kodanlikud tegelased*. Siiski ei ole need isikud Kuuli tööde põhjal üheselt mõistetavad – kes nad Eesti 1930. aastate kontekstis ikkagi täpsemalt olid ja mis alustel erinevad poliitilised jõud ning huvigrupid ühise nimetaja alla seati? *Kodanlikele jõududele* oli nõukoguliku käsitluse järgi omane *tööraha* mahasurumine. Sellest lähtuvalt on Kuuli nõukogulikes uurimustes *kodanlike valitsejate* otsuseid kirjeldatud kui repressiivseid samme. Kommunistid seevastu olnud mõjukad tegelased, kes võitlesid kangelaslikult *tööraha huvide* eest. Need on kaks domineerivamat hinnangut Kuuli nõukogulikes töödes, milleni ta ei jõudnud mitte analüüsi ega uurimistöö tulemusena, vaid tegu oli etteantud väidetega, mida sündmuste ja poliitiliste otsuste tõlgendused pidid kinnitama.

Kuuli kui põhjaliku uurija ja mälestuste koguja kirjutised on küllaltki faktirikkad ja oleks vale väita, et tema töödes esitatud andmed toetavad alati etteantud tõlgendusi või kontseptsioone. Nii rikuvad kohaliku kommunistliku partei edulugu mitmed arreteerimised 1930. aastate algul, mis oluliselt vähendasid kommunistide arvu. Kuuli selgitas, et kommunistide arvukuse vähenemise tagajärjel tekkinud *organisatoorsetest raskustest* hoolimata tegutses EKP alati edasi, ometi näitasid tema poolt esitatud faktid pigem EKP nõrkust kui tugevust. Antud alateema käsitlemisel on tuntav n-ö anonüümse ajaloo kasutus, täpsustamata on jäetud see kuidas ja kelle toel EKP ikkagi edasi tegutseda sai. Samuti selgitas Kuuli, et kommunistid tegid *pahempoolseid* vigu, mis segas nende tööd. *Pahempoolsete* vigade all peeti silmas osade kommunistide seas 1930. aastate esimesel poolel esinenud dogmaatilist suhtumist, mis välistas koostöö kõigiga, kelle vaated ei ühtinud täielikult kommunistidega. Sellegi probleemi käsitlemine seadis EKP võimekuse kahtluse alla, näidates kuidas niigi väikesearvulises organisatsioonis esines põhimõttelisi lahkarvamusi. Kuuli mainis mitmetes uurimustes Nõukogude Liidus aset leidnud repressioone, mille käigus EKP juhtkond hävitati, vähendades selle sündmuse tähendust asjaoluga, et 1938. aastal vabanes amnestia alusel veidi üle 100 kommunisti, kes asutasid uue Illegaalse Büroo. Seeläbi veendi lugejat, et juhtkonna hävitamine ei lõpetanud EKP tööd ega justkui mõjutanudki selle võimekust *töörahvast* juhtida.

Olenemata sündmusest, mis mõjusid negatiivselt või lausa laastavalt kommunistide võimekusele, säilitas Kuuli nende positiivse kuvandi – tema kirjutiste järgi olid nad alati suutelised edasi tegutsema ehk nõukogulikku retoorikat kasutades *võitlema*. Kommunistide *võitluse* konkreetseks tulemuseks olla aga olnud 1940. aasta *revolutsioon*. Kuuli kirjutiste põhjal nad mitte ainult ei *võidelnud*, vaid tegid seda äärmiselt edukalt. Eelnevalt esitatud seigad, mille kirjeldamisest Kuuli mööda ei läinud, lihtsalt illustreerisid asjaolu, et kommunistide *võitlus* polnud lihtne. Siiski tuleb märkida, et sovetliku kontseptsiooni usutavuse seisukohast oleks Kuulil olnud lihtsam need n-ö ebameeldivad seigad oma töödest välja jätta. Seda mitte tehes proovis ta vähemalt teatud määral esitada oma uurimistöö tulemusi, mitte ainult võimule meelepärast lugu kirjutada.

N-ö loosse mittesobivate faktide esitamisel tuleb rõhutada seda, et nende tähendus jäi nõukogude perioodil enamasti avamata, see oluks ajastu konteksti ja antud uurimisvaldkonda silmas pidades võimatu. Nimetatud repressioonide esitamine on parimaks näiteks selle kohta, kuidas ebameeldivaid sündmusi kirjeldati põgusalt, samas kui teistele üsna episoodilistele seikadele, milleks olid näiteks streigid, palju lehekülgi pühendati. Seega on Kuuli nõukogulikes töödes sündmuste proportsioonid tihti moonutatud, mis omakorda muutis nende tähendust viisil, mis sobis kokku nõukoguliku käsitlusega.

Faktide esitamise kontekstis tuleb märkida ka seda, et nõukogulikule ajalookirjutusele oli omane sündmuste ja isikute unustamine ning sarnast tendentsi kohtab Kuuli teosteski. Kõige kõnekamaks näiteks 1940. aasta sündmuste käsitluse juures on Andrei Ždanovi tagandamine juhuslikuks tegelaseks. Hilisemates uurimustes on Kuuli ja teisedki ajaloolased teda kirjeldanud kui üht kõige tähtsat käskude jagajat. Oluliste tegelaste marginaalseks muutmine aitas samuti tugevdada kuvandit edukatest kohalikest kommunistidest, kes olla kõigi oluliste arengute algatajateks ja läbiviijateks olnud. Tänapäevastes käsitlustes, mis puudutavad 1940. aastat on toimunud vastupidine protsess – kohalikke kommuniste pole osade teoste 1940. aasta sündmuste kirjelduses peaaegu mainitudki.

Kuuli näitel võib väita, et nõukogulikke argumente iseloomustas sündmuste kontekstist välja rebimine, teatud sihipärasus ja silmakirjalikkus. Näiteks kritiseeris Kuuli Eesti riigikorda, sest siin suruti maha EKPD ja ametiühinguid. Seeläbi sai tõestada, et tegu oli vägivaldse korruga, mis vaid näiliselt oli demokraatlik kaitstes tegelikult *kodanlaste* huve, lähenemata kordagi küsimusele Eesti riigi seisukohalt. Rõhku pöörati sündmuste just nendele külgedele, mis

toetasid üldist kontseptsiooni, reaalsesse põhjustesse süvenemata. Ei ole küsitud, miks riik kommuniste arreteeris ja nende tegevust kontrollis, jäädes vaid ühekülgsede tõlgendustega juurde.

Sihipärasus väljendus EKP mõju ja *tööraha klassiteadvuse* kasvu pidevas rõhutamises. Viimane olevat tõusnud iga streigi ja kommunisti või vasakpoolse sotsialisti poolt peetud kõne tagajärjel, mis pidi toetama fakti, et 1940. aastaks oli Eestis *klassiteadlik töölikond*. Tänapäevased uurimused sellist arvamust ei toeta, ka Kuuli ise on hiljem kirjutanud, et mingeid selliseid sisemisi arenguid, mis oleksid laiaulatusliku ülestõusuni viinud, ei esinenud. Klassiteadlikkuse rõhutamine oli vajalik 1940. aastal toimunud *revolutsiooni* kontseptsiooni tarvis, mis eeldas tööliste kõrget teadlikkust. Need kaks argumenti toetasid teineteist, ent niipea kui käsitlus *revolutsioonist* kahtluse alla seada, tekib küsimus, kui *klassiteadlik töölikond* Eestis 1940. aastal ikkagi oli? Sihipärase kordamisega üritati kinnistada kuvandit, et kõik kommunistide tegevusega seotud sündmused suurendasid teadlikkust tööliste hulgas ja viisid seega lähemale *revolutsioonile*.

Silmakirjalikkus seisnes samalaadsete tegevuste kirjelduses, mille puhul *kodanlikke tegelasi* kritiseeriti, kommuniste seevastu kiideti. Üheks selliseks tegevuseks oli näiteks *manööverdamine*, mis Konstantin Pätsi puhul näitas tema võimu nõrkust. Väljend *manööverdamine* tähendas Kuuli tekstides rahva teadlikku petmist või valearusaama tekitamist. Pätsi *manööverdamine* seisnes näiteks uue põhiseaduse loomises, mille peamiseks eesmärgiks olevat olnud enda võimu säilitamine. Siinkohal tuleb nentida, et 1938. aasta põhiseadus on leidnud kriitikat ka tänapäeval. Teise näitena võiks tuua 1940. aasta sündmuste konteksti, mille juures on Kuuli selgitanud, et kommunistid ei astunud juunikuus valitsusse, sest nad ei soovinud osadele rahvakihtidele, kes ei olnud veendunud sotsialistliku võimu õigsuses, jätta muljet, et nad on tegelikud valitsejad. See olevat aidanud kaasa *revolutsiooni* rahulikule kulgemisele. Selline kirjeldus jätab mulje nagu kommunistid üritasid teadlikult tekitada valearusaama küsimuses – kelle käes on võim. Järelikult oleks Kuuli pidanud neid seetõttu kritiseerima, ent ta ei teinud seda, kirjutades hoopis, et tegemist oli õige strateegia valikuga. Kommunistide endi tegevuses ta *manööverdamist* ei märganud. Seega sõltus tegevuse õigus Kuuli nõukogulikes tekstides paljuski tegijale omistatud kuvandist. Kommunistid olid n-ö head tegelased ja seetõttu on nende tegevusi õigustatud.

Kuuli teoste ja tema isikuarhiivi materjalide põhjal jääb silma, et teda huvitas mõiste fašism sisu. See võis tuleneda asjaolust, et nõukoguliku kontseptsiooni järgi olid vabadussõjalased ja Päts fašistid. Partei ajaloo lähtudes ei saanud Kuuli sellest tõlgendusest kõrvale kalduda, aga see ei takistanud tal arutlemast teemal – mis on fašism? Ta uuris ja võrdles erinevaid autoritaarseid režiime ning üritas välja tuua tunnuseid, mis neid iseloomustasid. Nõukoguliku uurijana üritas ta näha fašismi kui mingi kindla klassi huve teenivat nähtust. Paraku seda tõestada tal ei õnnestunud, sest fašism ei suhestu otseselt klassivõitluse teooriaga. Kuuli nõukogulikest käsitlustestki nähtub, et *Eesti fašistid* ei keskendunud mingi kindla klassi huvide teenimisele ja et neil oli toetajad erinevate kihtide seas. Fašismi käsitluse juures rõhutas Kuuli, et demokraatia ja sotsialism ei ole fašism. See tulenes asjaolust, et Kuuli teostes ei olnud ajalugu taandatud pelgalt heade ja halbade võitlusväljaks. Demokraatia oli positiivne sõna, mida ta kasutas ka näiteks kommunistliku korra iseloomustamisel. Sotsialismi oli vaja fašismist eristada, sest osad 1930. aastatel ja hiljemgi tegutsenud kommunistid pidasid sotsialiste fašistide käsilasteks. Antud mõiste tähenduse üle arutlemine näitab Kuulit teistsugust lähenemisviisi otsiva uurijana, kes proovis laiendada etteantud definitsioonide piire ning tähendust. Asjaolu, et ta ei ole seda oma uuemates uurimustes enam kasutanud, näitab samuti, et Kuulil ebaõnnestus fašismi mõiste defineerimine.

Kuuli teostest ilmneb, et suuri välisriike kirjeldati reeglina negatiivsete väljenditega – nimetades neid näiteks *välismaisteks imperialistideks*. Eesti Vabariik olevat neist kogu oma eksistentsi jooksul otseselt sõltunud, sest viimaste abiga haarasid *kodanlikud* jõud võimu. Nõukogude Liitu selliste negatiivsete välisriikide hulka ei arvatud, sest viimase tegevus olevat *kaitstud* Eesti huve. Selles küsimuses väljendub taas nõukogulike argumentide silmakirjalikkus ja sihipärasus, mis viib absurdini – idanaaber saatis enda väed selleks siia, et Eestit *kaitsta*, kuigi jääb arusaamatuks, kelle eest Eestit kaitsta oli vaja, kui Eesti olla olnud Saksamaa *sõiduvees*. Jääb mõistetamatuks, miks vajab Eesti riigi, mille mõjusfääris ta olnud, eest kaitset. Samuti ei ole Kuuli selgitanud, miks Nõukogude Liit tahtis *kaitsta* Eestit, kui tegemist oli *kodanliku* riigiga. Järjekordselt on näha, et Kuuli kirjutised olid otseselt mõjutatud nõukogulikust ideoloogiast, kus selgelt eristati negatiivseid ja positiivseid tegelasi.

Kuigi Kuuli proovis oma uurimustes esitada ka n-ö mittesobivaid fakte, ei saa kontseptsioonide muutumisest tema puhul rääkida mitte varem kui alates 1987. aasta lõpust ja 1988. aastast, seoses perestroikast lähtunud arengutega. Esmalt võib muutusi täheldada Ždanovi rolli 1940. aasta sündmustesse sisse kirjutamises. Samuti loobus Kuuli mõiste fašism

kasutamisest, kirjeldades Pätsi režiimi kui fašismilaadset. Üldiselt ta seda väljendit enam oma artiklites ja brošüürides ei rõhutanud. Samuti vähenes märgatavalt nõukogulikule retoorikale omaste väljendite – näiteks *verre uputamine* jm – kasutamine. Suhtumist repressioonidesse ilmestab Kuuli poolt koostatud ajalooline õiend, milles ta mõistis hukka kõik repressioonid endiste kaitseliitlaste, vabadussõjalaste ja isamaaliitlaste suhtes, mis neile nõukogude perioodil osaks said. Samas säilis Kuuli puhul käsitlus kohalikest kommunistidest kui positiivsetest tegelastest. Ta küll nentis, et neil puudus piisav võimekus iseseisva riigipöörde läbiviimiseks, kuid nende eesmärke hindas ta õilsateks. 1991. aastal kirjutas Kuuli, et kohalike kommunistide huvides oli parem sotsialistlik Eesti, mitte Nõukogude Liidu okupatsioon. Sellest võib järeldada, et Kuuli tõepoolest nägi kohalikke kommuniste kangelaslike tegelastena, mille puhul ei olnud tegu ainult nõukoguliku kontseptsiooni rakendamisega, vaid sügavama arusaamaga.

Tänapäeval on 1930. aastatel ja ka 1940. aasta esimesel poolel tegutsenud kommunistidest kirjutatud Eestis suhteliselt vähe, nii ei saa Kuuli käsitlusi eriti teistega võrrelda. Mitmes töös on välja toodud, et kommunistide roll Eesti tollases ühiskonnas oli marginaalne ning tegu oli pigem sektantliku organisatsiooniga. Rohkem suhestuvad Kuuli nõukogulikud uurimused vabadussõjalastest ja Pätsist kirjutatuga, millest suur osa on suhteliselt kriitiline Pätsi autoritaarse režiimi osas. Kuuli ise ei ole sel teemal pärast taasiseseisvumist eriti midagi kirjutanud, keskendudes pigem Nõukogude Eesti esimeste aastakümnete uurimisele. Vabadussõjalastele pühendatud monograafiad ja artiklid kajastavad endiselt fašismi teemat, kuid üldiselt ollakse neis seisukohal, et fašistideks neid siiski nimetada ei saa. Seega on kuvand vabadussõjalastest eesti ajalookirjutuses muutunud mõneti positiivsemaks.

Töö kokkuvõtteks ütlesin, et Kuuli oli viljakas uurija, kes kogus oma tööde jaoks materjali nii arhiividest kui ka asjaosalistelt endilt. Samuti iseloomustas teda hea historiograafia tundmine. Tema nõukogulike teoste järeldused olid sõltuma pandud ennekõike riiklikest suunistest, mitte uurimistulemustest. Kuuli tollastele kirjutistele toetudes saab nentida, et hinnangud ja argumendid mingi tegevuse või sündmuse kohta olid seotud asjaosaliste kohta kehtestatud kuvandiga. Kommunistidele otsiti vajaduse korral õigustusi ja *kodanlike tegelaste* sammude taga nähti negatiivseid motiive. Siiski võib Kuuli nõukogulikest töödest leida faktilist materjali EKP ja selle liikmete kohta, millest pärast taasiseseisvumist ei ole 1930. aastate kontekstis eriti midagi kirjutatud. Otsest hinnangut on seega Kuuli nõukogulikele töödele keeruline anda. Ühest küljest väljenduvad nendes nõukogulikud stambid, kuid samas

sisaldavad need andmeid, millele ei ole veel taasiseseisvumise perioodil tõlgendust antud. Kuuli puhul tuleb tõdeda, et kindlasti polnud ta ajaloolane, kes oleks kõik oma uurimistulemused usutava loo ohvriks toonud. Samuti näitavad mitmed kirjutised Kuuli isikuarhiivis, et teda ei rahuldanud jäigad seisukohad.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad

ERA.5065, Olaf Kuuli – ajaloolane.

ERA.R-2191, Eduard Vilde nimeline Tallinna Pedagoogiline Instituut.

ERA.R-2343, Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.

ERAF.247, EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut.

Vestlused

Vestlus Jüri Andiga 13.03.2014.

Vestlus Heino Arumäega 29.03.2014.

Vestlus Aadu Mustaga 30.04.2014.

Olaf Kuuli uurimused, artiklid ja kollektiivsed teosed

Salme Ahelik ja Olaf Kuuli. „Poliitiline võitlus Tallinna Ühises Haigekassas (1928-1940)“.

Eesti töörahva võitlusest kodanliku diktatuuri vastu aastail 1920-1940. Toim. Karl Siilivask.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Tallinn 1980, lk. 51-72.

Olaf Kuuli. 1939-1940. aasta Eestis. Eesti NSV Ühing Teadus, Tallinn 1989.

Olaf Kuuli. 1940. aasta ja selle eellood Eestis. – Rahva Häääl 21-23.06.1988, lk. 2.

Olaf Kuuli. 1940. aasta revolutsiooni probleemidest ja nende uurimisest. – Rahva Häääl 02.12.1987, lk. 2-3.

Olaf Kuuli. 1940. aasta revolutsioonisuvi Eestis. Perioodika, Tallinn 1979.

Olaf Kuuli. Diskussioon eesti kultuuripärandist Hruštšovi „sula“ ajal. – Kleio, Ajaloo ajakiri 1995/4, lk. 29-39.

Olaf Kuuli. Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal. Tallinn 2008.

Olaf Kuuli. Eesti NSV Revolutsioonimälestisi. Eesti Raamat, Tallinn 1980.

Olaf Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu (1930-1940. a.): dissertatsioon ajaloodoktori teadusliku kraadi taotlemiseks 1. Eduard Vilde nimeline Tallinna Pedagoogiline Instituut, Tallinn 1971.

Olaf Kuuli. Eesti rahva võitlus fašismi vastu (1930-1940. a.): dissertatsioon ajaloodoktori teadusliku kraadi taotlemiseks 2. Eduard Vilde nimeline Tallinna Pedagoogiline Instituut, Tallinn 1971.

Olaf Kuuli. Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost (1905-1940). Eduard Vilde nimeline Tallinna Pedagoogiline Instituut, Tallinn 1989.

Olaf Kuuli. Erinevaid radu mööda: raamat Eesti 1930-ndate aastate tööliikumise ajaloost E. Säremati, H. Roogi, V. Soo, J. Veebermani, I. Kruusi elulugude kaudu. Eesti Raamat, Tallinn 1984.

Olaf Kuuli. „Fašismi vastu, töölisklassi ühtsuse eest“. Eesliinil: 50 aastat „Pravda“ jälgedes: artikleid ja mälestusi. Koost. Lembit Randmets ja Ülo Vähkjas. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1962, lk. 216-228.

Olaf Kuuli. Fontanka ja Moika vahel: Eesti kommunistide sisetülidest aastail 1919-1938. Tallinn 2010.

Olaf Kuuli. Illegaalne büroo tegutseb. – Aja Pulss 1988/13, lk. 4-6.

Olaf Kuuli. Internatsionaalsel võitluspostil: Richard Mirringu elust. Eesti Raamat, Tallinn 1969.

Olaf Kuuli. Kominterni Eesti sektsiooni rahad. – Ajalooline Ajakiri 1998/1(100), lk. 79-84.

Olaf Kuuli. Looring, Säre ja teised. – Ajalooline Ajakiri 2002/3(118), lk. 85-96.

Olaf Kuuli. „Luurajad-poliitvangid? 1940. aasta riigipöörde ajal Eestis vabastatud NSV Liidu luure agentidest“. Luuramisi: salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil: artiklite ja dokumentide kogumik. Toim. Enn Tarvel. Umara Kirjastus, Tallinn 1999, lk. 91-104.

Olaf Kuuli. Maakera pöördub itta. Valgus, Tallinn 1978.

Olaf Kuuli. Mihkel Martna: Eesti vasakpoolse sotsiaaldemokraatia teerajaja. Mihkel Martna Fond, Tallinn 2007.

Olaf Kuuli. „Muutuvad parteitekstid (1946-1952)“. Kohanevad tekstid. Toim. Virve Sarapik ja Maie Kalda. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu 2005, lk. 259-270.

Olaf Kuuli. Põhiseadused. – Aja Pulss 1988/2, lk. 2-4.

Olaf Kuuli. Revolutsioon Eestis 1940. Eesti Raamat, Tallinn 1980.

Olaf Kuuli. Sotsialistid ja Kommunistid Eestis 1917-1991. Tallinn 1999.

Olaf Kuuli. Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940-1950). Tallinn 2007.

Olaf Kuuli. „Sula alguses ja lõpus: Tartu ülikooli komsomoliorganisatsioon 1955-1957 ja 1967-1968“. Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi materjale. Toim. Ken Kalling. Tartu Ülikool, Tartu 2001, lk. 68-75.

Olaf Kuuli. Sula ja hallad Eesti NSV-s: Kultuuripoliitikast aastail 1953-1969. Tallinn 2002.

Olaf Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni. Eesti Raamat, Tallinn 1976.

Olaf Kuuli. Vapsidest, K. Pätsist ja fašismist. – Aja Pulss 1988/14, lk. 5.

Olaf Kuuli. Ühise võitluslipu alla: Eestimaa Kommunistliku Partei võitlus sidemete tugevdamise eest töörahva hulkadega aastail 1929-1934. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1961.

Olaf Kuuli, Abe Liebman ja Harald Saarniit. Töörahva riigi eest: Eesti ametiühingute võitlusest aastatel 1918-1940. Eesti Raamat, Tallinn 1967.

Olaf Kuuli ja Erni Lõbu. Eesti 1939-1940, fakte, probleeme, meenutusi. Eesti Raamat, Tallinn 1989.

Olaf Kuuli ja Vello Toom. Internatsionaalses rivis: Kommunistliku Noorsoo Internatsionaali Eesti sektsiooni võitlustest aastail 1920-1940. Eesti Raamat, Tallinn 1970.

Lehekülgi EKP Tallinna organisatsiooni ajaloost. Peatoim. Aleksander Panksejev. Eesti Raamat, Tallinn 1982.

Ülevaade Eestimaa kommunistliku partei ajaloost II osa: (aastad 1920-1940). Toim. Aleksander Panksejev ja Madis Pesti. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1963.

Ülevaade Eestimaa Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu ajaloost I osa: (XIX saj. lõppjuuni 1941). Peatoim. Aleksander Panksejev. Eesti Raamat, Tallinn 1975.

Kirjandus

Aili Aareleid. Ikka kultuurile mõeldes. Virgela, Tallinn 1998.

Aili Aareleid. Topeltnõuetlemise kujunemine kahel esimesel nõukogulikul aastakümnel. – Akadeemia 2000/4, lk. 755-773.

Andres Adamson. 1940. aasta juunisündmuste ajaloolisest seletusest Eestis aastail 1940-1989. Magistritöö. Tartu Ülikool. Filosoofiateaduskond, Tartu 1994.

Salme Ahelik. Miks Maakera pöördus Itta. – Nõukogude Õpetaja 10.02.1979, lk. 4.

Kari Alenius. Ahkeruus, edistys, ylimielisyys: Virolaisten Suomi-kuva kansallisen heräämisen ajasta tsaarinvallan päättymiseen (n. 1850-1917). Pohjoinen, Jyväskylä 1996.

Hendrik Allik. Ajakohane raamat. – Rahva Hää 28.09.1980, lk. 2.

Eve Annuk. „Totalitarismi ja/või kolonialismi pained: miks ja kuidas uurida nõukogude aega“. Võim ja kultuur. Koost. Arvo Krikmann ja Sirje Olesk. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu 2003, lk. 13-39.

Jüri Ant. August Rei – Eesti riigimees, poliitik, diplomaat. Rahvusarhiiv, Tartu 2012.

Jüri Ant. Demokraatia ja sotsialism - kommunistide lahutamatud võitluseesmärgid. Eesti Raamat, Tallinn 1980.

Jüri Ant. „Enamlik maailmarevolutsioon ummikus“. Kas nad lahkusid Moskva rongiga? 1. detsember 1924: artikleid ja dokumente. Koost. Jüri Ant. Koolibri, Tallinn 1996, lk. 9-21.

Jüri Ant. „Isamaaliit rahva poliitilistest hoiakutest 1939. aasta kevadel“. Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1994-1999. Toim. Kadi Grichin, Tiit Rosenberg ja Heiki Valk. Õpetatud Eesti Selts, Tartu 2002, lk. 80-93.

Jüri Ant. Kommunistliku Noorsoo Internatsionaali ühest võitlussalgast. – Eesti Kommunist 1971/1, lk. 67-68.

Jüri Ant. Lähiajalugu – ajaloo(tu) aeg? – Kleio, Ajaloo ajakiri 1997/1(19), lk. 3-4.

Jüri Ant. Meie komsomoli võitlustee eesliinil. – Noorte Hääl 09.07.1969, lk. 2.

Jüri Ant. Mitmenäoline fašism. – Eesti Kommunist 1977/5, lk. 101-102.

Jüri Ant. Neid ühendas revolutsiooniliikumine. – Eesti Kommunist 1984/8, lk. 62-63.

Jüri Ant. Olaf Kuuli. Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s, 1940-1950. – Ajalooline Ajakiri 2007/2(120), lk. 250-252.

Jüri Ant. Sotsialistlik revolutsioon Eestis: seaduspärasused ja omapära. – Eesti Kommunist 1981/1, lk. 61-62.

Jüri Ant. Täienduseks Eesti töölisliikumise ajaloole. – Edasi 22.06.1967, lk. 2.

Peter Apor. „The Origins of Symmetry: A Micro-History of the Birth of Communist Historiography in Hungary“. The sovietization of Eastern Europe: new perspectives on the postwar period. Toim. Balazs Apor, Peter Apor ja E. A. Rees. New Academia Publishing, Washington, DC 2008, lk. 265-283.

Küllo Arjakas. Kuulijälg Eesti uuema ajaloo kangal. – Vikerkaar 1989/3, lk. 88-90.

Küllo Arjakas. „Monokli“ ajalooraamatud. – Kultuur ja elu 1992/11, lk. 50-51.

Heino Arumäe. „1934. aasta 12. märtsi kaasaegsete hinnanguis“. Alasi ja haamri vahel: artikleid ja mälestusi Konstantin Pätsist. Toim. Anne Velliste. Konstantin Pätsi Muuseum, Tallinn 2007, lk. 19-62.

Heino Arumäe. Kahe ilma piiril. Eesti Raamat, Tallinn 1979.

Heino Arumäe. Kas vandenõu või revolutsioon, vabadus- või kodusõda? 1917-1920: historiograafilisi märkmeid. Eesti Raamat, Tallinn 1987.

Heino Arumäe. Mis peidus seitsme luku taga? – Tuna 2007/1, lk. 129-135.

Heino Arumäe. Nõukogude-Saksa mittekallaletungipaktist. – Rahva Hääl 18.09.1987, lk. 2-3.

Heino Arumäe. Professor Lauri Kettuneni missioon Eestisse Talvesõja ajal. – Tuna 2007/4, lk. 52-70.

Heino Arumäe. Võrdlevalt Eesti-Nõukogude ja Soome-Nõukogude läbirääkimistest sügisel 1939. – Tuna 2006/1, lk. 52-71.

Heino Arumäe. „Ühist ja erinevat Eesti ja Läti välispoliitikas esimesel iseseisvusperioodil“. Eestlased Lätis I. Peatoim. Leili Utno. Välis-Eesti, Tallinn 2007, lk. 193-256.

Heino Arumäe. Üks vägagi piinlik lugu. – Tuna 2008/4, lk. 127-134.

Kenneth E. Boulding. The Image: knowledge in life and society. University of Michigan Press, United States of America 1973.

Pierre Bourdieu. Language and Symbolic power. Tõlk. Gino Raymond ja Matthew Adamson. Polity Press, Cambridge 1994.

Margaret Canovan. „The Leader and the Masses: Hannah Arendt on Totalitarianism and Dictatorship“. Dictatorship in history and theory: Bonapartism, Caesarism, and Totalitarianism. Toim. Peter Baehr ja Melvin Richter. Cambridge University Press, Cambridge 2004, lk. 241-260.

Dorrit Cohn. The distinction of fiction. Johns Hopkins University Press, Baltimore, London 1999.

Eesti ajalugu VI: Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoim. Sulev Vahre. Ilmamaa, Tartu 2005.

Eesti ajalugu: ärkamisajast kuni tänapäevani. Koost. Silvia Õispuu. Koolibri, Tallinn 1992.

Eesti NSV ajalugu 3. kd.: 1917. aasta märtsist kuni 50-ndate aastate alguseni. Peatoim. Viktor Maamägi. Eesti Raamat, Tallinn 1971.

Eesti NSV ajalugu: (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim. Gustav Naan. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1957.

Eesti NSV ajalugu: (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim. Gustav Naan. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1952.

Sheila Fitzpatrick. Everyday Stalinism: ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s. Oxford University Press, New York, Oxford 1999.

Maciej Gorny. „Marxist History of Historiography in Poland, Czechoslovakia and East Germany (late 1940s – late 1960s)“. The sovietization of Eastern Europe: new perspectives on the postwar period. Toim. Balazs Apor, Peter Apor ja E. A. Rees. New Academia Publishing, Washington, DC 2008, lk. 249-263.

Mati Graf. EKP Tallinna organisatsiooni 80. aastapäevaks. – Rahva Hääl 21.09.1982, lk. 2.

Mati Graf. Parteid Eesti Vabariigis 1918-1934: koos eellooga (1905-1917) ja järellooga (1934-1940). Tallinn Pedagoogikaülikooli Kirjastus, Tallinn 2000.

Pertti Grönholm. „Jutustus ja argumentatsioon: diskursianalüüs nõukogude ajalookirjutuse kriitilises lähivaates“. Tõlk. Enn Tarvel. Ajaloolise töö otsinguil II, Suur kunst ja metodoloogia: 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo

metodoloogilisi probleeme“ materjalid. Toim. Enn Tarvel. Umara Kirjastus, Tallinn 2000, lk. 7-39.

Pertti Grönholm. Rahvusliku ebaõnnestumise ajalugu – Eesti Vabariigi aeg Eesti NSV üldkäsitlustes. Tõlk. Helena Sepp. – Ajalooline Ajakiri 1999/1(104), lk. 43-55.

Pertti Grönholm ja Meike Wulf. „Generating Meaning Across Generations: The Role of Historians in the Codification of History in Soviet and Post-Soviet Estonia“. Memory and pluralism in the Baltic States. Toim. Eva-Clarita Pettai. Routledge, London, New York 2011, lk. 75-106.

Igal Halfin. „Intimacy in an Ideological Key: The Communist Case of the 1920s and 1930s“. Language and Revolution: Making Modern Political Identities. Toim. Igal Halfin. Frank Cass, London, Portland 2002, lk. 185-214.

Michael Hardt. „The Common in Communism“. The Idea of communism. Toim. Costas Douzinas ja Slavoj Žižek. Verso, London, New York 2010, lk. 131-144.

Hans Hartmann. „Jõudude ühendamiseks“. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut: NLKP Keskkomitee Marksismi-Leninismi Instituudi filiaal. Koost. Herbert-Armin Lebbin ja Abe Liebman. EKP Keskkomitee Kirjastus, Tallinn 1972, lk. 27-29.

Jochen Hellbeck. Revolution on my mind: writing a diary under Stalin. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London 2006.

Jochen Hellbeck. „Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts“. Language and Revolution: Making Modern Political Identities. Toim. Igal Halfin. Frank Cass, London, Portland 2002, lk. 135-160.

How Historians Work. Toim. Judith Lee Hallock. State Hous Press, Buffalo Gap, Texas 2010.

Magnus Ilmjärv. Hääletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. Argo, Tallinn 2010.

Kaido Jaanson. Vaps ei olnud fašist. – Ajalooline Ajakiri 2000/4(111), lk. 101-104.

Ea Jansen. Hajamõtteid Eesti ajaloo uurimisest. Kleio, Ajaloo ajakiri 1997/1(19), lk. 35-41.

Ea Jansen. „Humanitaaruuringutest Eesti Teaduste Akadeemias nõukogude ajal“. Eesti Teaduste Akadeemia, 1938-1998: ülevaateid ja meenutusi. Peatoim. Jüri Engelbrecht. Tallinn 1998, lk. 110-118.

Konrad H. Jarausch ja Michael Geyer. Shattered past: reconstructing German histories. Princeton University Press, Princeton, Oxford 2003.

Ivo Juurvee. Idabloki eriteenistuste võitlusest Külma sõja ajaloorindel Andrus Roolahe ja Julius Maderi näitel. – Ajalooline Ajakiri 2009/1/2(127/128), lk. 47-76.

Indrek Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Umara Kirjastus, Tallinn 1996.

Hanna Kaal, Ave Märjama ja Ülle Narits. Isikuarhiivide korrastamine. Rahvusarhiiv, Tartu 2007.

Juhan Kahk ja Karl Siilivask. Eesti NSV ajalugu: populaarne ülevaade. Perioodika, Tallinn 1987.

Juhan Kahk, Evald Laasi ja Ants Ruusmann. Eesti talurahvas teel sotsialismile. Eesti Raamat, Tallinn 1965.

Ken Kalling ja Erki Tammiksaar. Eesti Teaduste Akadeemia: ajalugu. Arenguid ja järeltusi. Eesti Teaduste Akadeemia, Tallinn 2008.

Toomas Karjahärm. Mõnest Eesti Vabariigi tekkimise küsimusest. – Aja Pulss 1988/4, lk. 3-4.

Toomas Karjahärm. Oleviku Minevikud: Ajaloolase käsiraamat. Argo, Tallinn 2010.

Toomas Karjahärm ja Helle-Mai Luts. Kultuurigenotsiid Eestis: kunstnikud ja muusikud 1940-1953. Argo, Tallinn 2005.

Toomas Karjahärm ja Väino Sirk. Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940-1987. Argo, Tallinn 2007.

Otto Karma ja Karl Siilivask. „Töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimine“. Leninlik etapp eesti ajaloo teaduses. Toim. Endel Laul. Eesti Raamat, Tallinn 1970, lk. 126-166.

Andres Kasekamp. The radical right in interwar Estonia. Macmillan Press, Basingstoke, London 2000.

Peeter Kenkmann. 1937. aasta põhiseadus – autoritaarse režiimi „reformimise“ katse. – Tuna 2013/1, lk. 70-89.

Birgit Kibal, Priit Pirsko, Tõnu Tannberg ja Jaak Valge. Juurdepääsupiirangud arhiivalidele Euroopas ja Venemaal: ajalooline kujunemine ja tänapäev. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 13 (20), Tartu 2005.

Viktor Kingissepp. Iseseisvuse ikke all. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1953.

Viktor Kingissepp. Kellele iseseisvus, kellele ike. Eesti Raamat, Tallinn 1988.

Feliks Kinkar. Kaks aastakümnet võitlust. – Edasi 02.02.1964, lk. 3.

Arpad von Klimo. „The Sovietization of Hungarian historiography. Attempts, failures and modifications in the early 1950s“. The sovietization of Eastern Europe: new perspectives on the postwar period. Toim. Balazs Apor, Peter Apor ja E. A. Rees. New Academia Publishing, Washington, DC 2008, lk. 237-248.

Enno Korv. 1939. aasta sündmuste ja Molotov-Ribbentropi pakti interpreteerimisest Nõukogude Eestis. – Ajalooline Ajakiri 2000/1(108), lk. 49-60.

Tiiu Kreegipuu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana ehk kuidas kujundati ajalookäsitlus Nõukogude võimu kehtestamisest 21. juunil 1940 Nõukogude Eesti ajakirjanduses aastatel 1945-1960. – Tuna 2007/3, lk. 46-69.

Tiiu Kreegipuu. „Eesti kultuurielu sovetiseerimine: nõukogude kultuuripoliitika eesmärgid ja institutsionaalne raamistik aastatel 1944-1954“. Eesti NSV aastatel 1940-1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Toim. Mart Orav. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22), Tartu 2007, lk. 352-388.

Tiiu Kreegipuu. The ambivalent role of Estonian press in implementation of the Soviet totalitarian project. Doktoritöö. Tartu Ülikool. Sotsiaal- ja haridusteaduskond, Tartu 2011.

Jouni-Matti Kuukkanen. The Missing Narrativist Turn in the Historiography of Science. – History and Theory Vol. 51, 2012/3, lk. 340-363.

Anu Mai Kõll ja Jaak Valge. Economic nationalism and industrial growth: state and industry in Estonia 1934-39. Almqvist & Wiksell, Stockholm 1998.

Ene Kõresaar. Elu ideoloogiad: kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes. Eesti Rahva Muuseum, Tartu 2005.

Jaan Laas. Teadus diktatuuri kütkeis: Eesti teadusest ja kõrgharidusest natsionaalsotsialistliku ja sovetliku teaduspoliitika raames: Epikriis. Argo, Tallinn 2010.

Endel Laul. „Eesti ajalooteaduse leninliku etapi põhijooni“. Leninlik etapp eesti ajalooteaduses. Toim. Endel Laul. Eesti Raamat, Tallinn 1970, lk. 13-48.

Helen Lausma-Saar. Ajalooteadus Nõukogude Eestis 1944-1952. Magistritöö. Tallinna Ülikool. Ajaloo Instituut, Tallinn 2012.

Herbert-Armin Lebbin. Üksteise järel avanevad kangelasliku võitluse leheküljed... – Rahva hääl 08.02.1964, lk. 2.

Vladimir I. Lenin. Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium: (populaarne ülevaade). Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1954.

Vladimir I. Lenin. „Pahempoolsuse“ lastehaigus kommunismis. Eesti Raamat, Tallinn 1979.

Abe Liebman. Lehekülgi võitlusajaloost. – Edasi 21.06.1977, lk. 2.

Olev Liivik. Okupatsioonivõimu teostajad ja Nõukogude kultuurijuhid sõjajärgses Eestis. – Tuna 2007/4, lk. 138-140.

Olev Liivik. „The Estonian Affair“ in 1949-1952 and the 8th Plenary Session of the Central Committee of Estonian Communist (bolshevist) Party in 1950“. Estonia since 1944: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity.

Toim. Toomas Hiio, Meelis Maripuu ja Indrek Paavle. Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, Tallinn 2009, lk. 131-150.

Vambola Lillemäe. Kuulsusrikka ajaloo leheküljed. – Eesti Kommunist 1983/1, lk. 59-61.

Paavo Loosberg. „Sellest, kuidas Eesti 1924. aastani jõudis ja mis sel aastal juhtus“. Metsaülikool 1983-2005. Toim. Tiina Kirss. Uniprint, Tallinn 2005, lk. 115-121.

Juri Lukin. Lenini pärand ja nüüdisaja esteetika. Tõlk. Juhan Nurme. Kunst, Tallinn 1984.

Margus Lääne. Partei Ajaloo Instituudi raamatukogu erifondist. – Tuna 2010/2, lk. 152-156.

Lühiülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. Peatoim. Aleksander Panksejev. Eesti Raamat, Tallinn 1983.

Viktor Maamägi, Harri Moora ja Artur Vassar. „Ajalooteadused“. Kümme aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat (1946-1956). Toim. Johan Eichfeld, Gustav Naan, Arnold Humal, Johannes Heil, Richard Mahl ja Ülo Kurvits. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1956, lk. 142-159.

Viktor Maamägi ja Artur Vassar. „Kümme aastat ajalooteadust Nõukogude Eestis“. Nõukogude Teaduse Arengust Eesti NSV-s 1940-1950. Vastutav toim. Jüri Nuut. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1950, lk. 11-51.

Rein Marandi. Must-valge lipu all: vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929-1937 II: Illegaalne vabadussõjalus (1934-1937). Department of Baltic Studies at the Stockholm University, Stockholm 1997.

Ernst Matrov. „Uurimisobjekt-parteiehitus“. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut: NLKP Keskkomitee Marksismi-Leninismi Instituudi filiaal. Koost. Herbert-Armin Lebbin ja Abe Liebman. EKP Keskkomitee Kirjastus, Tallinn 1972, lk. 22-24.

Edgar Mattisen ja Karl Siilivask. Ülevaade Eesti komsomoli ajaloost. – Eesti Kommunist 1976/3, lk. 101-103.

Eero Medijainen. 1939: võimalused ja valikud I. – Ajalooline Ajakiri 2000/1(108), lk.5-48.

Eero Medijainen. 1939: võimalused ja valikud II. – Ajalooline ajakiri 2000/2(109), lk. 49-100.

Eero Medijainen. Eesti välisministeerium ja saatkonnad 1918-1940. Doktoritöö. Tartu Ülikool. Filosoofiateaduskond, Tartu 1997.

Eero Medijainen. „The Baltic question in the twentieth century: historiographic aspects“. Regional and transnational history in Europe: a Cliohworld reader. Toim. Steven G. Ellis ja Iakovos Michailidis. Pisa University Press, Pisa 2011, lk. 269-284.

Allan Megill. Historical Knowledge, Historical Error. The University of Chicago Press, Chicago, London 2007.

Olaf Mertelsmann. „Nõukogude statistika probleeme - allikakriitiline lähenemisviis“. Eesti ajaloost 19.-20. sajandil: uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Toim. Kai Tafenu. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 19 (26), Tartu 2012, lk. 515-527.

Olaf Mertelsmann. „Sovetiseerimise“ mõistest“. Eesti NSV aastatel 1940-1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Toim. Mart Orav. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22), Tartu 2007, lk. 13-29.

Ludwig von Mises. Liberalism. Tõlk. Kalev Kukk ja Kalev Kallemets. Ilmamaa, Tartu 2007.

George L. Moose. „Toward a general theory of fascism“. Comparative fascist studies: new perspectives. Toim. Constantin Iordachi. Routledge, London, New York 2010, lk. 60-94.

Mari Nõmmela. Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Eesti kunstiajaloo Voldemar Vaga näitel. – Ajalooline Ajakiri 2009/1/2(127/128), lk. 197-211.

Valdur Ohmann. „Nõukogude perioodi ajaloo allikalise baasi avardamine 1990. aastail“. Ajaloolise tõe otsinguil: 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme“ materjalid. Toim. Enn Tarvel. Umara Kirjastus, Tallinn 1999, lk. 53-67.

Mai Ojatalu. Raamat Komsomoli võitlustest. – Noorte Hääl 23.10.1975, lk. 2.

Kadri Paas. Kuidas Arumäe, Leito ja Kallas ajalugu tegid. – Maaleht 10.08.2013, lk. 30-31.

Indrek Paavle. Ühe vekslu võltsimise lugu: ääremärkus 1940. aasta juulivalimiste juurde. – Tuna 2013/1, lk. 90-95.

Ago Pajur. Vabadussõjalaste retseptsioon Pätsi ajast kaasajani. – Tuna 2009/3, lk. 34-41.

Aleksander Panksejev. „Kokkuvõtted ja tulevikuperspektiivid“. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut: NLKP Keskkomitee Marksismi-Leninismi Instituudi filiaal. Koost. Herbert-Armin Lebbin ja Abe Liebman. EKP Keskkomitee Kirjastus, Tallinn 1972, lk. 9-15.

Stanley G. Payne. „Fascism: A working definition“. Comparative fascist studies: new perspectives. Toim. Constantin Iordachi. Routledge, London, New York 2010, lk. 95-112.

Madis Pesti. Rahvuslik reetmine „rahvusluse sildi all“: kodanliku Eesti välispoliitika aastail 1934-1940. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1960.

Madis Pesti. Väärteos ametiühinguliikumise ajaloost. – Eesti Kommunist 1967/8, lk. 70-75.

Eva Piirimäe. „Keeleline pööre“. Humanitaarteaduste metodoloogia: uusi väljavaateid. Toim. Marek Tamm. TLÜ Kirjastus, Tallinn 2011, lk. 33-58.

Ellen Plotnik. Teos EKP ajaloo väheuuritud perioodist. – Eesti Kommunist 1962/4, lk. 69-72.

Poliitilise mõtte ajaloost Eestis aastatel 1930-1940: dokumente ja materjale. Koost. Jaak Valge ja Ago Pajur. Jaan Tõnissoni Instituut, Tallinn 1995.

Karl Popper. Avatud Ühiskond ja selle vaenlased II: prohvetluse kõrgaeg: Hegel, Marx ja järellainetused. Tõlk. Triinu Pakk. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn 2011.

Karl Popper. Historitsismi viletsus. Tõlk. Hillar Tali. Olion, Tallinn 2000.

Rahvusarhiivi hindamispoliitika ja -strateegia 15.02.2010
(http://rahvusarhiiv.ra.ee/public/Kogumine/RA_hindamispoliitika_ja_strateegia_15.02.2010.pdf) otsing: 22.04.2014.

Erkki Rannik ja Harald Saarniit. Üldistav teos EKP võitlustee tähtsast etapist. – Eesti Kommunist 1964/3, lk. 87-92.

Anu Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944-1985. Doktoritöö. Tartu Ülikool. Filosoofiateaduskond, Tartu 2005.

Hain Rebas. „1. detsembri 1924. a. mäss“. Metsaülikool 1983-2005. Toim. Tiina Kirss. Uniprint, Tallinn 2005, lk. 105-113.

Hain Rebas. Dependence and Opposition. Problems in Soviet Estonian Historiography in the late 1940s and early 1950s. – Journal of Baltic Studies Vol. 36, 2005/ 4, lk. 423-448.

Hain Rebas. Mõtteid Eesti NSV ajalookirjutuse uurimisest. – Kleio, Ajaloo ajakiri 1997/1(19), lk. 42-44.

Liina Rebassoo. Üleliiduline Välismaaga Kultuurisidemete Arendamise Organisatsioon ning Vasakharitlaste Moskva-meelsuse kujunemine Eestis ja Prantsusmaal maailmasõdade vahelisel ajal. Magistritöö. Tartu Ülikool. Filosoofiateaduskond, Tartu 2013.

Tiit Rosenberg. „From national territorial autonomy to independence of Estonia: the war and revolution in the Baltic region, 1914-1917“. Imperiology: from empirical knowledge to discussing the Russian Empire. Toim. Kimitaka Matsuzato. Slavic Research Center, Sapporo 2007, lk. 199-222.

Tiit Rosenberg. Juhan Kahk agraarajaloolasena. – Ajalooline Ajakiri 1998/4(103), lk. 51-64.

Tiit Rosenberg. „Ajaloolane ja aeg: Sulev Vahtre 75“. Muinasaja loojangust omariikluse läveni: pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Koost. Andres Andresen. Ajalookirjutuse sihtasutus „Kleio“, Tartu 2001, lk. 13-30.

Reigo Rosenthal. „Eesti Vabadussõda – kas ka kodusõda?“ Eesti ajaloost 19.-20. sajandil: uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Toim. Kai Tafenau. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 19 (26), Tartu 2012, lk. 235-244.

Reigo Rosenthal ja Marko Tamming. Sõda enne sõda: Nõukogude eriteenistuste tegevusest Eestis kuni 1940. aastani. SE & JS, Tallinn 2013.

Reigo Rosenthal ja Marko Tamming. Sõda pärast rahu: Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920-1924. SE & JS, Tallinn 2010.

Rein Ruutsoo. „Ühiskonnateadustest Nõukogude Eestis“. Eesti Teaduste Akadeemia, 1938-1998: ülevaateid ja meenutusi. Peatoim. Jüri Engelbrecht. Tallinn 1998, lk. 119-124.

Harald Saarniit ja Mart Kangur. Revolutsioonääri elu. – Eesti Kommunist 1969/5, lk. 72-74.

Mark Sandle. Kommunism. Tõlk. Taavi Orgla. Pegasus, Tallinn 2010.

Anti Selart. Kuidas Vassar eestlased ja venelased sõbraks kirjutas. – Kleio, Ajaloo ajakiri 1997/4, lk. 32-35.

Karl Siilivask. Nad sepiestasid töörahva võitu. – Rahva Hää! 15.06.1967, lk. 2.

Aleksander Statiev. The Soviet counterinsurgency in the western borderlands. Cambridge University Press, Cambridge 2013.

Zeev Sternhell. „Fascism“. Comparative fascist studies: new perspectives. Toim. Constantin Iordachi. Routledge, London, New York 2010, lk. 53-59.

Svetozar Stojanović. Between ideals and reality: a critique of socialism and its future. Tõlk. Gerson S. Sher. Oxford University Press, London, New York, Toronto 1973.

Raul Sulbi. Iilmjärv: Eestil oli võimalus karjuda. – POSTIMEES.ee 10.09.2009 (<http://www.postimees.ee/162585/iilmjarv-eestil-oli-voimalus-karjuda>) otsing: 14.04.2014.

Sõja ja rahu vahel I: Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. Peatoim. Enn Tarvel. S-keskus, Tallinn 2004.

Sõja ja rahu vahel II: Esimene punane aasta: okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni. Peatoim. Enn Tarvel. S-Keskus, Tallinn 2010.

Seppo Zetterberg. Eesti ajalugu. Tõlk. Maimu Berg, Erkki Bahovski, Paul Kokla ja Helga Laanpere. Tänapäev, Tallinn 2009.

Rein Taagepera. Kui täiendavad väekoondised tulid. – Vikerkaar 1989/3, lk. 90-92.

Enn Tarvel. „Eesti lähiajaloo periodiseerimisest“. Ajaloolise tõe otsinguil: 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme“ materjalid. Toim. Enn Tarvel. Umara Kirjastus, Tallinn 1999, lk. 105-115.

William Tomingas. Vaikiv ajastu Eestis. Grenader, Tallinn 2013.

Aleksei Trofimov. Kangelasliku võitluse lehekülgi. Tõlk. jüri Ojamaa. Valgus, Tallinn 1977.

Martti Turtola. Kindral Johan Laidoner ja Eesti Vabariigi hukk 1939-1940. Tõlk. Maimu Berg. Tänapäev, Tallinn 2008.

Martti Turtola. President Konstantin Päts: Eesti ja Soome teed. Tõlk. Maimu Berg. Tänapäev, Tallinn 2003.

Jaan Undusk. Ajalootõde ja metahistoorilised žestid: Eesti ajaloo mitmest moraalist. – Tuna 2000/2, lk. 114-130.

Jaak Undusk. „Retooriline sund eesti nõukogude ajalookirjutuses“. Võim ja kultuur. Koost. Arvo Krikmann ja Sirje Olesk. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu 2003, lk. 41-68.

Liivi Uuet ja Erich Kaup. Sotsialistliku revolutsiooni käsiraamat: dokumentide kogumik Eesti okupeerimisest 1940. aastal. Tammerraamat, Tallinn 2011.

Lauri Vahtre. Meenutusi kadunud maailmast, ehk, Keskkoolist, ülikoolist, matkadest, malevast, väljakaevamistest ja muust aastail 1975-1984. Eesti Päevaleht, Akadeemia, Tallinn 2010.

Jaak Valge. Eesti vabadussõjalased ja Saksa natsionaalsotsialistid: ideoloogia, poliitiline taktika ja kontaktid. – Tuna 2009/3, lk. 50-62.

Jaak Valge. Eesti vasakharitlased üle läve: nähtus, uurimisseis, küsimused. – Tuna 2013/1, lk. 55-69.

Jaak Valge. Punasest stalinistiks: Nigol Andreseni noorusaastad. – Looming 2011/10, lk. 1432-1450.

Teet Veispak. Ajalooteadusest kui venestuse ideoloogia kandjast (1944-1952). – Looming 1990/9, lk. 1260-1268.

Kaljo-Olev Veskimägi. Nõukogude unelaadne elu: tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. K.-O. Veskimägi, Tallinn 1996.

Ants Viires. Eesti ajalugu stalinistlikus haardes. – Tuna 2003/1, lk. 32-47.

Kaljo Villako. Ajarännak 2. osa: mälestused 1944. aasta sügisest kuni tänapäevani. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu 2001.

David Vseviov. „Tõe osakaal Eesti NSV ajalookirjutuses“. Ajaloolise tõe otsinguil: 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme“ materjalid. Toim. Enn Tarvel. Umara Kirjastus, Tallinn 1999, lk. 117-121.

Märt Väljataga. Demarkatsioonijoon ajaloo teaduse ja kirjanduse vahel. – Keel ja kirjandus 2013/8-9, lk. 680-697.

Märt Väljataga. „Narratiiv“. Humanitaarteaduste metodoloogia: uusi väljavaateid. Toim. Marek Tamm. TLÜ Kirjastus, Tallinn 2011, lk. 241-262.

James V. Wertsch. Voices of collective remembering. Cambridge University Press, Cambridge 2002.

Aleksei Yurchak. Everything was forever, until it was no more: the last Soviet generation. Princeton University Press, Oxford, Princeton 2006.

Summary

Soviet historiography on the basis of Olaf Kuuli's writings and personal archive

The purpose of this Master's thesis is to study the writings of Olaf Kuuli (1929-2012). He was an historian during the Soviet period, but he also wrote five monographs after Estonia regained its independence. The impulse to study Kuuli as an historian and especially his works came from the fact that his personal archive was opened to researchers in the November of 2013. Kuuli's main object of study during the Soviet period was the local (Estonian) communist party – ECP – in the 1930s. Most recent studies made by Kuuli focused more on the first three decades of the Soviet era in Estonia (1940s until 1960s). In this research I concentrated more on the studies and articles, which Kuuli wrote during the Soviet period. My approach was to analyse them as stories, which tried to leave certain images of its characters.

History writing during the Soviet era was bound by propaganda, censorship and official marxist ideology. Every research object had to fit into an ideological framework. Historians were encouraged to research recent past to glorify the so-called developments of the Soviet Union. In Estonia and also in other parts of the Soviet Union the history of the local communist party was among the most ideologized topics. There was even an institution called the Institute of the Party History – IPH in Estonia, which was a section of a bigger institution located in Soviet Russia. Its goals were to translate philosophical texts written by marxist classics, to collect documents that contained information about revolutionary movement and to study the history of ECP. Olaf Kuuli worked in IPH from 1959 to 1965. Afterwards he worked as a professor in a university which is now known as the Tallinn University. However, his research and some of his publications were still connected to IPH after the year 1965.

In Kuuli's studies written during the soviet era the communists were the positive characters, who were very influential among the proletariat. Nowadays ECP of the 1930s is seen more as a degenerate organization, which didn't have any real power. Even during the Soviet period Kuuli didn't hide the fact, that there weren't many communists in Estonia, but he explained, that despite all the repressions and arrests, Estonian communists were connected to the

proletariat and other leftist political groups and thus, they were very influential. It was an interpretation that derived from the official ideology. Kuuli was among the first historians, who mentioned Estonian communists, who were repressed in the Soviet Union in years 1937-1938. During the reign of Stalin it was not allowed. The main reasons, why ECP had to be shown as an influential party, were political and ideological. Soviet power wanted to show that there was a revolution in Estonia and that ECP was the organization, which organized and carried it through. According to marxist theory there has to be revolutionary situation before the actual revolution and the local communist party has a decisive role in it. Historians like Kuuli had to prove that there was this kind of situation due to the actions made by the members of the ECP. Nowadays historians say that there was no revolutionary situation in Estonia and instead of revolution the Soviet occupation took place.

The anti-heroes in Kuuli's Soviet era studies were so-called bourgeois figures, whose main purpose was to repress the workers. Some of the most influential right-wing characters were called fascists. Kuuli was interested in the term fascism and tried to give scientific meaning to it, but he failed due to marxist viewpoint, which tried to relate everything to the interests of a certain class. The problem was that fascism doesn't actually fit into these marxist categories. Kuuli's right-winged subjects of studies are not seen as fascists nowadays. It has to be stressed, that the concept of Estonian fascists was a presumption that he had to use and not the result of Kuuli's analysis of Soviet era. The negative image of Konstantin Päts's authoritarian regime was also one factor, which helped Kuuli to explain the causes of the so-called revolution. Päts is still being criticized because of his anti-democratic regime, but as I mentioned earlier, there was no revolutionary situation in Estonia in 1940.

Soviet concepts started to change in Estonia during the late 1980s. During these years Kuuli abandoned the concept of revolution carried through by ECP, but he still retained the positive image of local communists. Kuuli's subsequent studies are characterized as neutral approaches to history. During the period of Independence he didn't use the word fascism anymore to characterize Estonian right-wing political forces.

The problem with Kuuli's Soviet era writings is that he did a lot of research for them and they actually contain a lot of factual material. His studies also have a strong historiographical part. Despite this the outcome of his works didn't actually depend on the research results. Still, there were quite a lot of discrepancies in Kuuli's Soviet era writings, which could have

undermined the official interpretation of history. They can be seen nowadays in comparison with his and other historians more recent studies. It is difficult to say, if people who lived during the Soviet era, noticed those inappropriate facts and understood the odd, sometimes ironic interpretations. In conclusion I would say that Kuuli wasn't an historian, who tried his best to write a plausible story. His interpretations were affected by the ideology, but he also tried to offer as many names and facts as he could. Sometimes those facts undermined the official interpretation.

Lisad

Lisa 1. Olaf Kuuli brošüürid aastatel 1979 ja 1989

Allikad: Olaf Kuuli. 1940. aasta revolutsioonisuvi Eestis. Perioodika, Tallinn 1979; Olaf Kuuli ja Erni Lõbu. Eesti 1939-1940, fakte, probleeme, meenutusi. Eesti Raamat, Tallinn 1989.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Raido Kahm** (sünnikuupäev: 01.11.1988)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

magistritöö „Nõukogulik ajalookirjutus Olaf Kuuli teoste ja isikuarhiivi põhjal“,

mille juhendaja on PhD Aigi Rahi-Tamm,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 10.05.2014

(allkiri)